

**TARTU ÜLIKOOI
AJALOO KÜSIMUSI
XXXI**

TARTU ÜLIKOOLI AJALOO KÜSIMUSI
XXXI

Tartu Ülikool

**TARTU ÜLIKOOLI
AJALOO MUUSEUMI
MATERJALE**

Tartu 2001

Toimetuskolleegium:
Tartu Ülikooli ajaloo muuseumi nõukogu

Tegevtoimetaja:
Ken Kalling

Keeletoimetaja:
Leelo Jago

© Tartu Ülikool, 2001

ISSN 0206–2798

ISBN 9985–4–0187–5

Tartu Ülikooli Kirjastus
Tiigi 78, Tartu 50410
Tellimus nr. 456

SISUKORD

Elle Elberg. ÜTÜ dermatoloogia ring Tartu ülikooli arstiteaduskonnas	7
Peeter Järveld. Õigusteaduse areng Eestis 1991–2000. Ajalooline analüüs ja võimalikud arengustsenaariumid	13
Valner Krinal. Eesti ülikoolide majandusteaduskondadest 1960–1980	56
Olaf Kuuli. Sula alguses ja lõpus. Tartu ülikooli komsomoliorganisatsioon 1955–1957 ja 1967–1968	68
Aleksander Loit. Balti teaduskonverentsid Stockholmis 1970–1990	76
Maie Lõvi-Kalnin. Üliõpilaste teadustööst Tartu ülikooli arstiteaduskonnas ja ÜTÜ stomatoloogia sektsioonis 1960–1988	95
Siim Pede. TRÜ sotsioloogia laboratooriumi sulgemise poliitilistest tagamaadest	111
Marta Raisma. Kirjastustegevusest Tartu ülikoolis 1958–1994	130
Rein Ruutsoo. Tartu ülikool ja 40 kiri. Kodanikuühiskond Eestis ja vastupanu strateegiad	144
Karl Siilivask. Kolmeköitelise <i>Tartu ülikooli ajaloo</i> saamisloost	182
Erki Tammiksaar. Kuidas sündis Tartus Baeri maja (muuseum). Eeldused ja tagamaad	189
Kalev Vilgats. Ülikooli komsomoli viimane veerandsada.	197
Tullio Ilomets. Meenutusi Tartu ülikooli peahoone põlemisest 21. detsembril 1965	209
Matti Laan ja Henn Voolaid. Meenutusi Tartu ülikooli peahoone põlemisest 21. detsembril 1965	215
Kalju Kudu. Meenutusi Tartu ülikooli peahoone põlemisest 21. detsembril 1965	225

ÜTÜ DERMATOLOOGIA RING TARTU ÜLIKOOI ARSTITEADUSKONNAS

Elle Elberg

TRÜ dermatoloogia ja veneroloogia kateedri 50. ning Tartu naha- ja suguhaiguste dispanseri 25. aastapäevale pühendatud ülevaates märgitakse, et 1950. aastal hakkas kateedri juures tööle üliõpilaste teaduslik ring, kus alates IV kursusest valmistatakse ette tulevasi dermatovenerolooge.¹

Üliõpilased võtavad osa nii kateedri teadustööst kui ka praktilisest tööst Tartu naha- ja suguhaiguste dispanseris. Spetsialiseerutakse pärast ülikooli lõpetamist baashaiglates: vabariiklikus ning Tartu naha- ja suguhaiguste dispanseris. Dermatoveneroloogia kateedri juhataja professor Herman Vahteri 1977. aasta kirjas arstiteaduskonna ÜTÜ nõukogule on märgitud, et 1976. aastal möödus 25 aastat ÜTÜ dermatoloogia ringi asutamisest. Initsiatiivi näitasid tolelaegsed V kursuse üliõpilased eesotsas Boris Rubinsteiniga. Viimasest sai ka ringi vanem. Ringi liikmeid oli viis üliõpilast. Esimestel aastatel pandi suurt rõhku praktiliste oskuste omandamisele. Kõik ringi liikmed tegelesid oma vabal ajal vähemalt üks kord nädalas ambulatoorsete haigete vastuvõtuga. Esimesed teaduslikud katsetused tehti dermatomükoloogias. Üliõpilane B. Rubinstein alustas dermatomükooside uurimist.

ÜTÜ dermatoloogia ringist on võrsunud kolmveerand Eesti dermatovenerolooge. Ringi uurimistöö põhisuunaks oli sagedasemate ja raskelt kulgevate nahahaiguste diagnostika, ravi ja profülaktika ning suguhaiguste epidemioloogia. Seega on üliõpilaste teadustöö olnud seotud kateedri uurimistööga. Ringi liikmed pidasid teaduslikke ette-

¹ **Vahter H., Nurmand L. P., Bogdanova V. M.** К 50-летию кафедры дерматологии и венерологии ТГУ и 25-летию Тартуского кожно-диспансера. *Материалы XI республиканской конференции дерматовенерологов Эстонской ССР.* Tartu, 1969.

kandeid kolmel Balti liiduvabariikide ja Valgevene meditsiiniinstitiutide ÜTÜ teaduskonverentsidel, võtsid osa kõigist teaduskonna ÜTÜ konverentsidest. Igal aastal esitati üks uurimus võistlustööna. Üleliidulise preemia pälvis H. Pöderi ja H. Tuule uurimus *Aeroionoteraapia toimest ekseemi ja neurodermatiidi ravimisel* (1958).

Varasemast perioodist võib veel mainida V. Huule, E. Laksbergi (*Naha veresoonekonna reaktiivsuse seisundi muutusest ekseemi ja neurodermiidi haigil*, 1956); R. Markovitši ja M. Martinsoni (*Novokaiinblokaadi kasutamisest ekseemide ja neurodermatiitide ravimisel*, 1958); N. Saava (*Naha neuroreflektorsetest talitustest ja nende muutustest ekseemihaigil*, 1954); N. Särmi (*Vereseerumi valgufraktsioonide muutustest eksperimentaalse prekantseroosi arengus*, 1965), H. Silma (*Naha funktsionaalse seisundi muutuste dünaamikast dermatomükoosihaigil seoses griseofulviinraviga*, 1966) töid. Kõigi teaduslik juhendaja oli H. Vahter.

Järgnevatel aastatel juhendasid uurimusi kateedrijuhataja suunamisel noored õppejõud. M-A. Kalderi tööd *Koliinesteraasi aktiivsuse muutustest epidermomükoosihaigete naha elektroforedialüsaadis seoses griseofulviinraviga* (1971) juhendas H. Silm; T. Kooseli ja I. Rosina uurimust *Psoriaasihaigete epidermise karüomeetriast* (1973) H. Vahter ja E. Elberg; A. Hütsti ja E. Kaisi *Elektrolüütide muutustest naha elektroforedialüsaadis ja vereplasmas* (1973) H. Silm; L. Luiksaare ja L. Tindi *Ekseemi- ja neurodermiidihaigete epidermise karüomeetriast* (1974) H. Vahter ja E. Elberg, L. Luiksaare kahte uurimust: *Gonorröa esinemist soodustavate faktorite uurimine Eesti NSV-s* (1975) ja *Suguhaiguste epidemioloogiast* (1976) juhendas H. Vahter.

Üliõpilaste töid avaldati nii ÜTÜ kui ka (koos õppejõududega) konverentside kogumikes.

1977. aastal on professor H. Vahter märkinud,² et “ringi traditsiooniks on: 1. ringi liikmeks võetakse üliõpilane, kes on esinenud teadusliku referaadiga ringi koosolekul; 2. tublimatele ringi liikmetele antakse soovitus töölesuunamiseks dermatoveneroloogi töökohale”.

Arstiteaduskonna ringkirjas³ on 1980. aasta teadustöö rubriigis märgitud, et aruandeaastal töötas 24 ÜTÜ ringi 731 liikmega. Üliõpilaste juhendamisega tegeles arstiteaduskonnas 196 õppejõudu ja ÜMPI-s 65. Võistlustöid esitati 115. Plaanilise teadustööga tegeles

² **Vahter H.** ÜTÜ dermatoloogia ringi ajaloost. Käsikiri esitatud arstiteaduskonna ÜTÜ nõukogu ajaloo sektorile. Tartu, 1977.

³ Ringkiri arstiteaduskonna õppejõududele ja üliõpilastele. Tartu, 1981.

vaid 152 üliõpilast (s.o. 20,8%), mida hinnati kehvaks tulemuseks. Samas avaldati arvamust, et suuremat tähelepanu tuleb pöörata teadussaavutuste praktikasse juurutamisele.

ÜTÜ dermatoloogia ring esitas 1983. aastast kuni 1987. aastani ÜTÜ konverentsidel tavaliselt üks kuni kolm ettekannet ja kuni kaks võistlustööd. Ringi ettekanded olid pikka aega planeeritud teraapia sektiiooni viimasteks. Näiteks 1983. aasta 7. aprillil oli dermatoloogia ringilt kolm ettekannet: I. Garder, *Naha hoolduse hügieenilistest harjumustest Tartu kooliõpilastel* (juhendaja E. Elberg); M. Appelberg ja A. Trei, *Naha rasunäärmete häiretest kooliõpilastel* (juhendaja E. Elberg); E. Möttus, *Valgu fraktsioonide ja immunoglobuliinide muutustest haigetel krooniliste dermatoosidega* (juhendaja H. Silm). Kõik ettekandjad esitasid ka võistlustöö. 1984. aasta ettekanded olid järgmised: I. Garder, *Demoditsidoosi patogeneesist* (juhendaja E. Elberg); R. Tamse ja K. Reva, *Tähelepanekuid psoriaasahaigete psüühika uurimisel* (juhendaja E. Elberg); V. Peskova *Psoriaas ja kroonilised infektsioonid* (juhendaja E. Elberg). Ka need uurimused esitati võistlustööna.

ÜTÜ dermatoloogia ringi tööd juhendanud õppejõu E. Elbergi aruandest (1986. aastal) kateedri juhatajale ilmneb, et 1984/1985. õppeaastal oli ringis 11 ja 1985/1986. õppeaastal 17 üliõpilast. 1985. aasta ÜTÜ konverentsil esitati neli ettekannet ja neli võistlustööd (millest kaks hinnati esimese ja kaks teise auhinnaga). Esimese auhinnaga hinnati üliõpilaste R. Tamse ja K. Reva tööd *Tähelepanekuid psoriaasahaigete psüühika uurimisel* (juhendaja E. Elberg) ning E. Noortautsi, Ü. Roosaare, E. Salumetsa uurimust *Histamiintesti tähendusest allergiliste dermatoosidega haigete ravimisel* (juhendaja H. Silm). Teise koha said V. Peskova *О реактивности организма и о значении хронических инфекций в патогенеза псориаза* (juhendaja E. Elberg) ja A. Eriku, P. Värki töö *Kliinilisest antropomeetriast atoopik-dermatiidi-haigetel lastel* (juhendaja H. Silm).

Teesidena trükiti üliõpilaskonverentsi kogumikus kolm tööd ja koos juhendava õppejõuga ilmus kaks tööd. Üks ringi liige esines ettekandega Lvovi meditsiiniinstituudis.

Oli saanud tavaks, et ringi koosolekud toimuvad regulaarselt kord kuus. Päevakorras oli ettekanne ja haige demonstratsioon. Ringi juhendanud õppejõu aruannet on kateedri juhataja täiendanud: "Kaheksa üliõpilast võttis osa kateedri plaanilisest uurimistööst ning perspektiivis on edaspidi üliõpilaste kaasahaaramine kateedri teaduslikku uuri-

mistöösse ning ringi liikmed ülikooli lõpetamisel suunata erialasele tööle." Lõpetuseks märgib kateedri juhataja, et tänu ÜTÜ dermatoloogia ringile on Eesti dermatoveneroloogiline võrk kindlustatud erialase kaadriga ning vakantseid töökohti ei ole.

1986. aastal esitati neli uurimuslikku võistlustööd. Dermatoloogia ringi vanem, pediaatria V kursuse üliõpilane A. Erik sai esimese koha töö eest *Viiruste osast atoopikdermatiidi patogeneesis* (juhendaja H. Silm), teise koha said M. Oona ja I. Truuväärt töö *Rasunäärmete haiguste esinemisest Tartu 16. Keskkooli õpilastel* (juhendaja E. Elberg) ning A. Lints ja K. Tamm töö *Alopecia areata etioloogia ja patogeneesis* (juhendaja H. Silm) eest. A. Rüütli ja L. Kerti *Psühhoemotsionaalsete ja sotsiaalsete faktorite osast psoriaasi korral* (juhendaja E. Elberg) hinnati III kohaga.

ÜTÜ dermatoloogia ringi suursündmuseks võiks pidada 1987. aasta ÜTÜ kevadkonverentsi, mil ring osales 14. mail iseseisva dermatoloogia sektsioonina (sektsiooni juhataja A. Erik ja teaduslik juhendaja dots E. Elberg). Ettekandeid oli kümme: A. Erik, *Atoopikdermatiidi haigete vereseerumi immunoloogilised nihked* (juhendaja H. Silm); E. Pärna ja M. Jürisson, *Dermatomükoosiga haigete immuunreaktiivsusest* (juhendaja H. Silm); T. Nilbe, *Psoriaas lastel* (juhendaja E. Elberg); U. Vaarmets, *Psoriaasi sesoonsusest ja selle tähendusest haigete dipanseerimisel* (juhendaja E. Elberg); K. Vahvik, *Psoriaas ja riskifaktorid* (juhendaja E. Elberg); K. Tamm ja A. Lints, *Kaasasündinud ihthüoosi ravi tulemused* (juhendaja H. Silm); E. Dobrja ja N. Vakulina, *Tsütoloogilistest muutustest urogenitaaltrakti segainfektsioone põdevatel naistel* (juhendaja H. Rajangu, H. Silm); S. Iljusko ja E. Petrosova, *Bakteriaalse mikrofloora osast gonorröalistrihhomonaalset segainfektsiooni põdevatel naistel* (juhendaja H. Rajangu, H. Silm); L. Kert, *Psoriaasi spontaanse paranemise küsimusest* (juhendaja E. Elberg); A. Rüütel, *Ultraviolettravi psoriaasi korral* (juhendaja E. Elberg). Kaheksa üliõpilase ettekande teesid trükiti ÜTÜ 1987. aasta kogumikus. Võistlustööd esitasid oma uurimusest K. Vahvik, T. Nilbe, A. Erik, E. Pärna ja M. Jürisson, K. Tamm ja A. Lints.

Arstiteaduskonna nõukogu otsuses 1987/1988. õppeaasta ÜTÜ töö kohta märgitakse, et ÜTÜ ringid tegutsesid kõikide kateedrite juures, v.a. nakkushaiguste kateedris. Ringe oli kokku 25. Üliõpilaste arv ringides oli kokku 450 (alla 30% üliõpilaste üldarvust). Arstiteaduskonna nõukogu otsustas kohustada kateedrijuhatajaid tagama kõigi

õppejõudude pidev osavõtt ÜTÜ töö kõigist vormidest, kitsaste erialaringide loomine toimugu arstiteaduskonna nõukogu sanktsiooniga

1988. aasta ÜTÜ kevadkonverentsil esitati dermatoloogia ringi ettekanded nii teraapia kui ka pediaatria sektsioonis. Valmisid ka võistlustööd. ÜTÜ teeside kogumikus avaldati nelja üliõpilase tööd.

Alates 1988. aastast olid ringil traditsiooniks kohtumised erialalisel täiendusel viibivate dermatoveneroloogidega, üliõpilased said ühises vestlusringis lähemalt tuttavaks juba töötavate kolleegidega.

1989. aastal esines ÜTÜ dermatoloogia ring jälle eraldi dermatoveneroloogia sektsioonina. Sektsiooni juhataja oli ravi V kursuse üliõpilane M. Rokk, teaduslik juhendaja dotsent E. Elberg. Kuus ettekannet olid järgmistel teemadel: M. Rokk, *Elutingimuste mõjust psoriaasile* (juhendaja E. Elberg); I. Edasi, *Humisoolravi efektiivsusest psoriaasi korral* (juhendaja E. Elberg); S. Paugus, *Antihistamiinsete preparaatide mõju atoopikdermatiidi kulule* (juhendaja H. Silm); M. Jürisson, *Psühhoemotsionaalsete ja sotsiaalsete faktorite osast lapsee psoriaasi kulus* (juhendaja H. Silm); L. Ozadovskaja, *Dermatofüütia esinemisest* (juhendaja E. Elberg); M. Allik, *Juuste füsioloogiast* (juhendaja E. Elberg). Võistlustööd esitasid: M. Rokk, S. Paugus, M. Jürisson, L. Ozadovskaja.

1990. aastal toimus ÜTÜ kevadkonverents 25. aprillil dermatoloogia kateedris. Peeti järgmised ettekanded: M. Allik, *Perekonnaelust ja selle tähtsusest veneerilistel haigetel* (juhendaja E. Elberg); S. Järna, *Perekonnaelust ja selle tähtsusest veneerilistel haigetel* (juhendaja E. Elberg); S. Paugus, *IgG-antikehad võrdlevalt atoopikdermatiiti põdevatel lastel ja nende vanematel* (juhendaja H. Silm); M. Rokk, *Psoriaatilise artriidi seosest nahapsoriaasiga ja reumatoidartriidiga* (juhendaja E. Elberg). See konverents jäi ka ringi viimaseks.

Dermatoloogia ringi eesmärgiks oli harida oma liikmeid võimalikult laialt. Meeldivaks traditsiooniks kujunes üliõpilaste tutvustamine dermatoloogi tööga väljaspool Tartut.

1988. aasta detsembris tutvuti Pärnu naha- ja suguhaiguste dispenseri ja statsionaariga, kus dr. A. Balodi käe all oli kujunenud kõrge töökultuuriga raviasutus. Õhtul vaadati Lydia Koidula majamuuseumis etendust "Vaimude tund Jannseni tänavas".

1989. aastal külastati Tallinna vabariiklikku naha- ja suguhaiguste dispenseri ja statsionaari ning kuulati peaarsti asetäitja A. Kanguri ja

teiste arstide asjalikke selgitusi. Õhtune kultuuriprogramm viis üliõpilased *Estoniasse* "Giselle'i" vaatama.

Üliõpilaste seas muutusid populaarseks ÜTÜ ringi väljasõidu-koosolekud. Näiteks 1990. a. detsembris sõideti tutvuma Võru naha-haiguste arsti L. Luiksaare tööga. Käidi ka Fr. R. Kreutzwaldi maja-muuseumis.

ÜTÜ dermatoloogia ringis kujunes tavaks lõpetada õppeaasta kevadkoosolekuga kohvilauas, kus kuulati ettekandeid tehtud tööst ning käsitleti tulevikuplaane. Suurde ellu saadeti ülikooli lõpetavad ringi liikmed. Kujunes traditsiooniks kinkida ülikooli lõpetajaile luup, sümboliseerimaks arsti kohust haiget põhjalikult uurida, et täpselt diagnoosida ja tulemuslikult ravida.

ÜTÜ dermatoloogia ring andis üliõpilastele võimaluse tegelda õppejõudude juhendamisel nii uurimusliku kui ka praktilise tööga. Samas andsid ringi koosolekud ka noortele kolleegidele meeldiva suhtlemisvõimaluse. Viimasel ajal on dermatoloogiahuvilisi üliõpilasi kaasa haaratud õppejõudude uurimistöödesse ning koostöö tulemusi avaldatud arstide konverentsidel.

Kirjandus

Arstiteaduskonna ÜTÜ ringkiri. Tartu, 1989.

Ringkiri arstiteaduskonna õppejõududele ja üliõpilastele. Tartu, 1981.

Vahter H., Nurmand L. P., Bogdanova V. M. К 50-летию кафедры дерматологии и венерологии ТГУ и 25-летию Тартуского кожвендиспансера. Материалы XI республиканской конференции дерматовенерологов Эстонской ССР. Tartu, 1969.

Vahter H. ÜTÜ dermatoloogia ringi ajaloost. Käsikiri esitatud arstiteaduskonna ÜTÜ nõukogu ajaloo sektorile. 1977.

Тезисы докладов конференции по гуманитарным и естественным наукам студенческого научного общества. Медицина. Tartu, 1987.

Тезисы докладов конференции по гуманитарным и естественным наукам студенческого научного общества. Медицина. Tartu, 1988.

ÕIGUSTEADUSE ARENG EESTIS 1991–2000

Ajalooline analüüs ja võimalikud arengustsenaariumid¹

Peeter Järvelaid

Alma materi’le, kes mind kasvatas.

1. Üleminekuühiskond ja teadus. Sissejuhatavad märkused

Aastatuhandevahetus on muidugi juba iseenesest mõjuv põhjus eri maade teadlastele, et hinnata laiemas kontekstis oma maa teaduse hetkeseisu.² Eesti ühiskond, mida viimasel kümnel aastal (1991–2000) rahvusvahelises kirjanduses on tervikuna nimetatud üleminekufaasis olevaks, on aga ilmselt metoodilistes raskustes leidmaks sobivat

¹ Artikkel on kirjutatud septembris 2000 Saksamaal Marburgis Herderi instituudi stipendiaadiks oleku ajal.

² Eesti teadusele tasuks eeskujuks võtta näiteks kas või naabermaa Soome kolleegide kogemust. Vt. *The State and Quality of Scientific Research in Finland. A Review of Scientific Research and Its Environment in the Late 1990s*. Eds. Kai Husso, Sakari Karjalainen & Tuomas Parkkari. Helsinki: Monila Oy/Erikoispaino Oy, 2000; **Kangas, U.; Titta, A.** Oikeustieteet. *Suomen tieteen historia*. 2. Humaniset ja yhteiskuntatieteet. Ed. Päiviö Tommila; Porvoo-Helsinki-Juva: Werner Söderström Oy, 2000, pp. 612–661; **Pihlajamäki, H.; Pylkänen, A.** *Suomalainen oikeustiede eurooppalaisessa traditiossa. Luentoja oikeustieteen historiasta*. Helsinki, 1996. Näiteid võib aga tuua ka meile kultuuriliselt (ka õigusteaduse alal) eeskujuks olnud Saksamaa kogemustest, mida nad omandasid Lääne-Saksamaal õigusteaduse valdkonnas aastatel 1945–1994. Vt. *Rechtswissenschaft in der Bonner Republik*. Studien zur Wissenschaftsgeschichte der Jurisprudenz. Ed. Dieter Simon. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1994. (Suhrkamp — Taschenbuch Wissenschaft; 1150); **Simon, D.** Jurisprudenz und Wissenschaft. *Rechtshistorisches Journal*, 1988, Bd. 7, S. 141–156.

konteksti, et hinnata adekvaatselt oma transformatsioonifaasis olevat teadusorganisatsiooni.

Tegelikult pole olukord aga sugugi lootusetu. Nende protsesside mõistmiseks on ajaloolises ja teoreetilises plaanis eri maade teadlased esitanud terve hulga uusi ideid. Nüüd oleks vaja neid Eesti ühiskonna ja siin tehtava teaduse arengu seisukohalt mõtestada. Üheks selliseks teoreetiliseks konstruktsiooniks on Samuel Huntingtoni tsivilisatsioonide kokkupõrke teooria, mis väidab, et Lääne-Euroopa ja slaavi tsivilisatsiooni piir jookseb piki meile nii kodust Peipsi järve.³ Selle idee kallal mõtiskledes peame paratamatult küsima, kas teadusorganisatsiooni funktsioneerimine kuulub ka kultuuri hulka. Kui me vastame sellele küsimusele jaatavalt, siis on olemas pind arutlusteks, millis(t)ele kultuuri(de)le omaseid võtteid on Eestis eri aegadel teadusorganisatsiooni kujundamisel kasutatud. Samuti tasuks erinevate teadusharude puhul mõelda, kas geograafiliselt (geopoliitiliselt) kahe tsivilisatsiooni piiril asumine on ajaloos ja ka tänapäeval leidnud positiivset ärakasutamist või kas teadvustatud tegutsemine sellises kultuurikeskkonnas eeldaks ka mingeid spetsiifilisi muudatusi Eesti teadusorganisatsioonis⁴.

Õigusteaduse arengut Eestis saame igal juhul palju paremini hinnata, kui me ei vaata seda isoleeritult (kui asja iseeneses), vaid asestame ta teatud võrdlusteks Eesti teadussüsteemi kui tervikusse. Tuleb muidugi mõnda, et kui meil oleksid juba olemas analüüsid teaduse arengu kohta Eestis tervikuna, siis oleks muidugi palju lihtsam hinnata

³ **Huntington, S. P.** *Tsivilisatsioonide kokkupõrge ja maailmakorra ümberkujundamine*. Tartu: Fontes, 1999, lk. 206 ja 211–216.

⁴ Sellise analüüsi katsetena õigusteaduse valdkonnas võiks nimetada autori enda mõningaid varasemaid publikatsioone. Vt. **Järvelaid, P.** *Millemiumtext. Estonia: The development of the Estonian legal system. Zeitschrift für Rechtsvergleichung, Internationale Privatrecht und Europarecht*, 2000, Heft 4. S. 122–123; **Järvelaid, P.** *Tartu Riikliku Ülikooli õigusteaduskond 1970–1988. Tartu ülikooli ajaloo küsimusi* (Tartu ülikool 1970–1988), kd. 30, 1998, lk. 30–52; **Järvelaid, P.** *Estland i slutet av 1900-talet — pa väg mot en ny rättskultur. Tidskrift utgiven av Juridiska Föreningen i Finland*, nr. 5, 1997, s. 323–339; **Järvelaid, P.** *The changing law in Estonia. Estnische Strafrechtsreform: Quellen und Perspektiven*. Tartu, 1996, S. 153–164; **Järvelaid, P.** *Ülikooliharidus ja juristi elukutse Euroopas. Akadeemiline õigusharidus ja juristide täienduskoolitus*. Tartu, 1996, lk. 5–59; **Järvelaid, P.** *Tartu ülikooli õigusteaduskond 21. sajandil. Juridica*, nr. 7, 1994, lk. 156.

ka seda teadusorganisatsiooni osa, mida nimetame õigusteaduseks. Seetõttu on mõistetak, et tänaseni pole vastust, milline on selle teaduse omapära üldse ja kuidas see teadus üleminekuühiskonnas eksisteerib ning kas seda mõjutab omaltpoolt kuidagi ka asjaolu, et see ühiskond asub geograafiliselt kahe tsivilisatsiooni piiril?

1.1. Võimalikud ülikoolireformi mudelid 20. sajandi lõpu Euroopas

Transformatsioon tähendab lihtsustatult defineerides põhimõttelisi muutusi ühiskonnas,⁵ mis on samas läbi viidud ühiskonna eliidi (teaduses siis teadlaste kogukonna eliidi) poolt enam-vähem vabatahtlikult. Kui püüda Eesti jaoks sõnastada võimalikke reformimudeleid, mida oleks saanud teadusorganisatsiooni transformatsiooniks kasutada 20. sajandi viimasel kümnendil, siis põhimõtteliselt oli Euroopas kaks teadusorganisatsiooni ja kõrgkooli reformimise mudelit. Esimene on taasühinenud Saksamaa kogemus endiste Ida-Saksamaa ülikoolide ja teadusasutuste reformimisel. See kujutas endast kiiret ja radikaalset sekkumist seni eksisteerinud süsteemi, kujunes praktikas vana süsteemi väga kiireks uuega tasalülitamiseks. Reformide käigus õigus-teadusele spetsialiseeritud teadus- ja õppeasutused sisuliselt likvideeriti ning pärast saneerimist käivitati uuesti Saksamaa vanade liidumaadega analoogse süsteemiga institutsioonidena.⁶ Teoreetiliselt

⁵ Transformatsiooni all mõistetakse üldjuhul (vähemalt Ida-Euroopa riikide näitel) selliseid kardinaalseid reforme, mis viivad eksisteeriva süsteemi vahetumiseni mingi uue vastu või siis vähemalt vana süsteemi võrreldes varasemaga tundmatuseni muutumiseni.

⁶ Autor jälgis säärase reformi organisatsioonilist käiku 1990.–1991. aastal õigusajaloo õppetooli loomisel Greifswaldi ülikoolis, oma stažeerimise ajal Kieli ülikoolis, kust seda protsessi juhtis ja korraldas finantsiliselt (kuni raamatute tellimiseni välja) prof. Hans Hattenhauer. Selgitamaks järgneva arutluse lähtekohti, tahaks rõhutada, et reformi seisukohalt oli kahe võimaliku mudeli kõige suuremaks erinevuseks ka see, et Saksamaal puudutas reform kogu ülikooli või teadusasutust tervikuna, s.t. uued institutsioonid said reformi järel praktiliselt täiesti uueks — rektoritest kuni kõige nooremate kaastöölisteni. Reformitud Saksa ülikoolides hakkas pärast saneerimist tööle tõesti uus ülikool (sageli täiesti uue koosseisuga) ning need ülikoolid hakkasid kohe toimima demokraatliku

oleks see majanduslikult võinud toimuda Eestiski, kui siin oleks osatud koostada nn. valge raamat ka teadusele tekitatud kahju kohta. Kui oponentide poolt on sellist ideed lihtne utoopiaks nimetada, siis oleks sellisel analüüsil siiski olnud ka positiivne tulem: välja oleks kujunenud erialade kaupa reformikavad koos majanduslike põhjendustega.

Teine mudel on endiste Ida-Euroopa maade oma, kes pärast NSV Liidu kokkuvarisemist olid praktiliselt sarnases olukorras ja pidid ise hakkama kasutama tekkinud suuremaid võimalusi nii oma riikliku süsteemi sisemiseks demokratiseerimiseks kui ka teadusorganisatsiooni reformiks. Teine mudel erines oluliselt 20. sajandi lõpu Saksamaal toimunud. Selle reformimudeli elluviimiseks ei olnud suuri ühekordseid investeeringuid, vaid reformi finantseerimisel kasutati nn. võimalike olemasolevate investeeringute varianti (raha ei tilkunud teadusesse mitte nii palju, kui oli reformideks vaja, vaid nii palju kui poliitikute arvates oli võimalik momendil eraldada). Selle tõttu on need reformid Ida-Euroopas veninud enam kui kümnele aastale ja keegi ei oska öelda, kas need kord ka lõpevad ... või on juba lõppenud. Samuti on need "aeglased-odavad" reformid läinud ühiskonnale tegelikult palju kallimaks kui näiteks Saksa maksumaksjatele sealne kiire ja radikaalne reform.

Saksamaa mudeli kõige olulisem eelis Ida-Euroopa reformimudeli ees seisnes selles, et pärast väga kiiret ja radikaalset teadusasutuste saneerimist ei saanud Saksamaa reformitud ülikoolides enam paralleelselt toimuda uue ülikooli ehitamist pärssivaid ja demoraliseerivaid, süsteemi lammutavaid ettevõtmisi. Saksa reformitavates ülikoolides tekitati kiiresti väga konkreetne nullpunkt ja pärast seda nn. ülikooli taasavamise kuupäeva tuli teadlastel kogu jõud rakendada ülikoolide arendamisele ja edasiviimisele. Psühholoogiliselt oli väga oluline, et Saksamaa ülikoolid said kiiresti vabaneda negatiivsest paradigmat⁷ ja

ühiskonna ülikooli traditsioone järgiva juhtimisskeemi järgi. Mingit üleminekuperioodi siin enam ei vajatud.

⁷ Negatiivse paradigma kohta on viimasel ajal ilmunud huvitavaid töid ajaloolastelt. Nii märgib Stanfordi ülikooli professor Gordon A. Craig, et ka Hitleri tegevuses oli Saksa 20. sajandi ajaloo jaoks pikas ajaloolises plaanis positiivset. Hitler olevat suutnud endaga kaasa tõmmata ja sellega ühiskonna jaoks avada need ultrakonservatiivsed jõud, mis muidu olid ikka olnud varjatult opositsioonis ja seganud Saksamaa arengut. Nüüd tähendas koostöö Hitleriga paljudele neist sisuliselt enesehävitust. Vt. Craig, G. A. *Deutsche Geschichte 1866–1945. Von Norddeutschen*

oma edasises tegevuses juhinduda eelkõige positiivsest (loovast) paradigmast.

Tartu ülikool kuulus paraku nende Ida-Euroopa ülikoolide hulka, kus reforme püüti läbi viia samm-sammult. Kuna see väljend eesti keeles näitab väga selgesti kätte meetodi innovatiivsed puudused, siis reformi käigus kasutati Eestis enam ingliskeelset väljendit *step by step*⁸. Tuleb tunnistada, et seesugusteks reformideks polnud ka Lääne-

Bund bis zum Ende des Dritten Reiches. München: C. H. Beck, 1999. S. 830–831. Eesti ajaloo näitel juhib Evald Uustalu tähelepanu sellele, et ka Saksa okupatsioon oma negatiivse paradigmaga valmistas positiivset pinda sündivale Eesti Vabariigile, mis sai hakata tänu sellele kohe palju vabamalt tegutsema positiivse paradigma raames. vt. **Uustalu, E.** Die Staatsgründung Estlands. *Von den baltischen Provinzen zu den baltischen Staaten.* Beiträge zur Entstehungsgeschichte der Republiken Estland und Lettland 1917–1918 / Hrsg. von Jürgen von Hehn, Hans Rimscha, Helmuth Weiss. Marburg/Lahn: J. G. Herder-Institut, 1971. S. 275–276.

- ⁸ Väga tabavalt on seda Lääne-Euroopa arenenud riikide poolt Ida-Euroopa riikidele 1990. aastate alguses soovitatud protsessi kritiseerinud Lennart Meri, nimetades seda paigaltantsuks. Ka autori arvates tuleks vahet teha eestikeelse väljendil “samm sammu järel” ja ingliskeelsel *step by step*’il. Esimene tähendab eelkõige maamehelikku tarkust, kus näiteks vajalikud põllumajandustööd tehakse targasti ja eesmärgipäraselt, jõudusid ratsionaalselt kasutades, silmas pidades, et need langeksid kokku looduse reeglitega. Inglisekeelne *step by step* tähendas teaduse reformimisel oma halvimal kujul Eestis kolhooside loomise perioodist tuntud reforme (nt. eksperimenti maisiga või vilja külvamist-koristamist mitte looduse kalendrile, vaid partei direktiividele vastavalt). See tähendab, et kui väliseksperdid olid saanud teada, mida vajatakse Tartu ülikoolis või Eesti teaduses Lääne-Euroopa mõistes konkurentsivõimelise teaduse tekkeks (reformide algstaadiumis hoopis suuremaid rahalisi vahendeid, näiteks Eesti nooremate teadlaste vähemalt paariaastaseks koolitamiseks, mis oleks loogilise tulemusena võinud lõppeda nende uue promotsiooni või habilitatsiooniga Lääne-Euroopa või USA ülikoolides), siis tunnistasid väliseksperdid vaid seda, et selleks puuduvad Lääne-Euroopal vajalikud vahendid. Eesti teadus ei saanud olla ees oma riikluse taastamise keerukast dilemmast. Ka teaduse finantseerimine oleks olnud võimalik teises ulatuses, kui 20. sajandi lõpus oleks suudetud Molotovi-Ribbentropi pakti ohvrite suhtes käivitada rahvusvahelist heastamisprotsessi. Nüüd kujunes aga olukord, kus neid väheseid laekuvaid vahendeid (Eesti olude jaoks kokkuvõttes ikkagi siiski väga suuri) kulutati suuremas osas kas nõustajate eneste finantseerimiseks või siis vaid kaudselt teaduse jaoks vajalike eesmärkide nimel, nagu õpperuumide korduv möbleerimine,

Euroopast võtta mingit ratsionaalselt mudelit. Seetõttu meenutanud ei selle töö juures abiks olnud väliseksperdid mitte niivõrd erialareformi initsiaatoreid, vaid pigem omaaegseid misjonäre, kes püüdsid oma eesmärgi ellu viia juba võimul olevate valitsejate valgustamise kaudu. See tingis aga olukorra, kus ülikooli sees toimus üks suur ebaselgus, mis ei võimaldanud välja arendada mingit ühtset suunda. On raske isegi ette kujutada, kas üldse keegi suutis nendest protsessidest mingit ülevaadet saada. Reform kujutas pigem ühe suure ehituse lõpetamist, kuhu kiire valmimise huvides on ajutiselt appi paisatud ka väga palju võõraid ehitajaid. Seega polnud mingi ime, kui keegi tuppä sisse müüriti või vastvalminud müür kohe maha lõhuti. Filosoofiliselt tähendas see ülikoolis olukorda, kus mõnede professorite töö toimus positiivse (loova) paradigma raames, ent samal ajal võidi näiteks teaduskonna tasandil rakendada selle õppetooli suhtes negatiivset paradigmat. See tähendas tegelikult, et teistel inimestel läks vaja seda enam jõupingutusi, et vastav eriala mõne aasta jooksul tasalülitada. Asjaolu, et paralleelselt olid käigus nii positiivne kui ka negatiivne ülikooli arendamise paradigma, tekitas loomulikult selgelt ebanormaalse olukorra⁹. Ebanormaalne oli ka see, et ülikoolis tervikuna

-remont, -ehitus jne.). On arusaadav, et ka väliseksperdidel oli sageli väljaarenenud enesealalhoiuinstinkt, mis sundiski neid kasutama seda demagoogilist *step by step* arengu ideoloogia propageerimist. Viimane omakorda muidugi meeldis neile jõududele kohapealses ülikoolis, kes poleks ilmselt jõudnud kiirete reformidega kaasa minna. Seega suutsid väliseksperdid leida oma *step by step* ideoloogiale vajaliku kohapealse toetajaskonna ja viimaste kaudu sellele arutule suunale ka omapärase legitimatsiooni.

⁹ Näiteks ka Tartu ülikooli õigusteaduskonna ajaloos pole uus olukord, mispuhul on tulnud tegutseda nn. negatiivse tellimuse (või negatiivse paradigma) olukorras, kus ühelt ühelt poolt on teaduskonnal olnud vaja oma ülesandeid täita, tegelikult aga võimud teaduskonna arengut ei soovi. Sellisteks perioodideks olid näiteks aastad 1865–1889, mis lõppesid tegelikult praktiliselt kogu ülikooli ajaloo jooksul ehk rahvusvaheliselt prima teadusliku potentsiaaliga teaduskonna kõige otsesema tasalülitamisega (1889. a. oli kogu varasemast Tartu õigusteaduskonna koosseisust ametis vaid üks professor, kes oli olnud nõus ka vene keeles õpetama) või siis 20. sajandist aastad 1945–1953. Vt. **Järvelaid, P.** Комплектация преподавательского состава юридического факультета в условиях негативного заказа (анализ исторического материала Тартуского университета 1865–1889 гг.). *TRÜ toim.*, vihik 909, 1990, lk. 83–92; **Järvelaid, P.** 360 aastat Tartu ülikooli õigusteaduskonda. *Eesti Jurist*,

polnud visuaalselt sageli võimalik (või puudus soov?) neid tegelikult täiesti vastandlikke protsesse eristada. Ka negatiivse paradigma arendajad said tunnustust reformide elluviimisel osutatud aktiivsuse eest.

Kui hiljem hakatakse ajalooliselt distantstilt uuesti hindama õigusteaduse arengut Eestis 20. sajandi lõpul, siis ehk saab avada paremini ka sellel ebaselgel ajal kogu erialale tehtud kaudsed investeeringud. Samas aitab ehk ka õigusteaduse arengu analüüs paremini seletada Eesti kultuuris kõnesolevale perioodile omast nähtust, mille puhul veidi enam kui ühe kümnendi jooksul püüdsid kõik kultuuri alal võimu juurde saanud isikud kasutada eraldatud vahendeid eelkõige infrastruktuuri ehitamiseks või parandamiseks. Lahtiseletamist vajab juristist meediategelase Rein Lang kui sündmuste kaasaegse ütlus, et kui Eestis 20. sajandi lõpul öeldi sõna "kultuur", siis haaras käsi kohe kellu järele. Ka õigusteadus polnud mingi erand, sest suured summad, mis õigusteadusele riiklikult eraldati, läksid eelkõige just Tartu ülikooli õigusteaduskonna hoone renoveerimiseks ja sisustamiseks. Ehk oli põhjuseks ka juristide juures positiivses mõttes maamehelik mõtlemine, et kui kõik on nii ebakindel, siis on vähemalt mingi hoone ehitamine või remont midagi kindla(ma)t, mis jääb sel segasel ajal tehtud töö jäljena järgnevatele põlvedele alles...¹⁰ Samas ei saa eitada, et ka juristide hulgas oli inimesi, kes teadvustasid, et on teisigi tulevikku suunatud majanduslike vahendite investeerimise võimalusi, mis on oma loomult teadusele kui vaimsele tegevusele omasemad. On selge, et teaduses tehtud jõupingutused ei anna vähemalt oma esimeses faasis nii selget ja käegakatsutavat tulemust. Suurema osa juristide teadustöö oli murrangulisel perioodil keerukas. Tegemist oli õigusteadlastega, kes olid seni olnud seotud rakendusuringutega. Väga raske oli seletada üldmõistetavalt kolleegile, täppis- või loodusteadlasele, et sinu teadusliku uurimise objekt (uus seadus) pole veel uurimiseks valmis (paljud Eesti õigusteadlased tegelesid 20. sajandi lõpul seadusandluse ja kohtupraktika uurimisega).

nr. 2, 1992, lk. 154–158; nr. 3–4, lk. 241–250; nr. 5, lk. 346–349; nr. 6, lk. 419–428; **Järvelaid, P.** Vaimude tund Eesti õigusteaduses jätkub. *Akadeemia*, nr. 11, 1992, lk. 2413–2417.

¹⁰ Kuid samas on järgnevate põlvkondade ajaloolaste ülesanne seletada, kas polnud siin siiski tegemist ka traditsiooniga, mis tulenes näiteks varasemast perioodist (A. Koopi rektoriks oleku aeg). Vt. **Järvelaid, P.** Tartu Riikliku Ülikooli õigusteaduskond 1970–1988. *Tartu ülikooli ajaloo küsimusi*, kd. 30, 1998, lk. 30–31.

Õigusteaduse spetsiifikas tuleb rõhutada veel üht asjaolu, nimelt et siin oli mainitud positiivse–negatiivse paradigma üheaegne kasutamine veel omakorda võimendatud, sest samasugune oli olukord Eesti Vabariigi seadusandliku süsteemi ümberkujundamises. Uue loomine ja samal ajal vana lõhkumine olid 20. sajandi viimasel kümnendil ikka käsikäes käinud, kuid seni polnud see ülikoolide seinte vahel olijaid veel nii isiklikult puudutanud.¹¹ Euroopa kontekstis võib öelda, et juristide jaoks oli siin tegemist tüüpilise Ida-Euroopa probleemiga ruudus. Mõistetavamaks saavad paljud asjad siis, kui me asetame selle õigusteadusele spetsiifilise olukorra konkreetselt õigusteaduse arendamiseks vajalike teadusrahade konteksti.

Olukord teaduse finantseerimisel Eestis on olnud viimase kümnendi jooksul stabiilne vähemalt eri teadussuundadele eraldatava rahalise toetuse proportsioonide poolest. Võttes näiteks aastatuhande viimase aasta (1999), võime öelda, et see polnud mingil juhul erandlik, kuivõrd riikliku teadusraha (sihtfinantseerimine ja sihtasutuse Eesti Teadusfond uurimistoetused) jagamisel said kõige enam toetust arstiteaduskond (20,5 mln. kr.) ja bioloogia-geograafiateaduskond (17,9 mln. kr.), kõige vähem said teadusraha õigusteaduskond (1,0 mln. kr.) ja usuteaduskond (0,5 mln. kr.). Teaduse finantseerimise üldsumma on keerulisemalt võrreldav, kuid kui me näeme, et ühe õppejõu-teaduri kohta laekus teaduskondadele riigieelarvelist teadusraha keskmiselt 70,8 tuh. kr., sh. enim bioloogia-geograafiateaduskonnale (149,0 tuh. kr.), füüsika-keemiateaduskonnale (96,6 tuh. kr.) ja arstiteaduskonnale (80,3 tuh. kr.), siis paistab jällegi selgelt, et kõige väiksemad vastavad näitajad olid õigusteaduskonnas (34,8 tuh. kr.), majandusteaduskonnas (29,7 tuh. kr.) ja filosoofiateaduskonnas (28,1 tuh. kr.).¹² Selliste tulemuste puhul võib teha väga erinevaid analüüse ja asju mitmeti ka ära seletada. On küsitav, kas sellise finantseerimispoliitika juures on õigusteadusel mõeldav kunagi jõuda maailma tasemele, kui ühe õigusteadlase tööd hinnatakse Eestis põhimõtteliselt keskmiselt viis korda madalamaks kui kolleegide biolo-

¹¹ Vt. Järvelaid, P. Reformid Eesti õigussüsteemis. *Eesti uue aastatuhande lävel. Väikerahva võimalused ja valikud*. Tallinn: TEA, 2000, lk. 322–334; Varul, P. Eesti õigussüsteemi taastamine. *Juridica*, nr. 1, 1999, lk. 2–4; Tasa, M. Nie fertig: das Rechtssystem Estlands ist wie seine Hauptstadt. *Estonia*. Zeitschrift für estnische Literatur und Kultur, nr. 1, 1989, S. 3–12.

¹² *Tartu ülikooli 1999. aasta aruanne*. Tartu: Tartu Ülikool, 2000, lk. 28.

gide-geograafide ja mis veelgi mõtlemapanevam, kaks korda madalamaks kui Tartu ülikooli ühe keskmise teadlase tööd. Selleks, et teha paremini mõistetavaks ka järgnevatele põlvedele, mida tähendas näiteks õigusteaduse professorile 20. sajandi lõpul kolmekümnetuhande kroonine aastafinantseering, annaks väga lihtsustatult järgmise pildi. Esiteks, vähemalt pool iseenesest väikesest summast ei jõudnud kunagi adreseedini, sest see arvestati kohe maksudena maha ja läks riigile tagasi ning lisaks tuli veel eraldada ka ülikoolile ja teaduskonnale administreerimiseks minev osak. Paraku ka ülejäänud summat oli keeruline kohe kätte saada, sest seda maksis Eesti Teadusfond osadena kuude kaupa.

Siin oligi professor dilemma ees, kuidas finantseerida oma teadustegevust (juristide käsiraamatute hinnad on ligilähedased arstide käsiraamatute omadele), samuti püsis igavene dilemma, kuidas maksta rahvusvahelise suhtlemise eest jne. Samas teadis iga juuraprofessor väga hästi, et 20. sajandi lõpus teenib tema kursusekaaslasest advokaat õigusteadlase aastaseks teadustööks eraldatud summa Tallinnas mõnikord vaid kümme-kümne konsultatsioonitunniga. Kuna rakendusliku suunaga õigusteadus on sageli väga lähedane praktikale, siis on mõistetav, et ka ülikooli seinte vahel hakkasid õigusteadlased üha sagedamini tegema alltööttevõttu praktikale, veelgi vähem suunates tähelepanu klassikalistele teoreetilistele õigusuringutele. Kõige sagedamini vahetati aga õigusteadlase koht esimesel võimalusel paremaid tingimusi pakkuva ameti vastu, jäädes õigusteadusse nüüd edasi vaid mitte millegi eest vastutava "pooleteramehena".

1.2. Välisabi ja õigusteadus Eestis

Igasuguste abiprogrammide puhul oleks loogiline, et enne programmide algust määrataks kindlaks abi vajaduse ulatus. Õigusteaduses mingit suuremat analüüsi aga kunagi ei tehtud. Kui näiteks Saksamaal oli 1990. aastate alguses kindel eelarve, mille järgi loodi Ida-Saksamaa reformitavate ülikoolide õppetoolidele infrastruktuuri ja osteti raamatuid, siis Eestis sellest isegi ei räägitud. Ka keeldus õigusteaduskond erinevalt teistest Tartu ülikooli sotsiaalteadlastest oma juhtkonna initsiatiivil Rootsi Teaduste Akadeemia ekspertiisist. On selge, et selle ekspertiisi tulemustesse võib väga mitmeti suhtuda, kuid vähemalt sai prof. Jüri Allik väita, et "Rootsi evaluatsiooni kohaselt ei

osutunud Eesti sotsiaalteadused liigselt punaseks ega lootusetult kehaks.”¹³ Et Tartu ülikooli õigusteadlaste tööd polnud nende endi süül ülikooli teadlaste esimese rahvusvahelise hindamise objektiks, polnud juristidel siin enam võimalik ka millelegi apelleerida. Teadmatus oma rahvusvahelisest tasememest tähendas aga seda, et ka välisabi vajaduse kohta polnud mingit rahvusvahelist hinnangut. Viimane aga oleks olnud vägagi aktsepteeritav dokument välisinvestoritele. Rahvusvaheliselt aktsepteeritava hinnangu puudumine aitas kaasa, et tekkis olukord, kus ülikoolide reformi nõustajateks tulid välismaalt sageli inimesed, kes polnud ise kunagi niisuguste probleemidega kokku puutunud. See tähendas, et ülikoolide reformide puhul tunnustasid ka välismaalt tulnud eksperdid *a priori* sageli enne reformide algust võimule tulnuid. Väliseksperdid tegelesid eelkõige “ülikooli kui tervikuga”, mis tähendas, et madalamad tasandid ülikooli sees (nt. teaduskonnad) olid ka lääne eksperdid tunnistanud vähem olulisteks.¹⁴ Seega võib öelda, et nii jagunesid praktiliselt kõigis Ida-Euroopa riikides transformatsioonifaasis¹⁵ olevad ülikoolid sisemiselt nagu kaheks maailmaks (kuigi kõik selle liikmed olid tulnud ühest ja samast aastakümneid valitsenud totalitaarsest maailmast): rektoraadiks-juhtkonnaks ja ülikooli töötajateks. Kui utreerida, siis mingil määral oli üks osapool vähemalt väliselt sarnane lähiajaloost tuntud partei-

¹³ Allik, J. Sotsiaalteaduste asendist Tartu ülikoolis. *Universitas Tartuensis*, 18. veebruar 1994.

¹⁴ Siin on mõeldud vähemalt teaduskonna tasandit, sest kui oli tegemist ühe konkreetse eriala väljaarendamisega, kus tulid oma väheste võimaluste piires appi konkreetse eriala kolleegid välismaalt, siis siin oli olukord adekvaatne, kuid probleemiks oli tegelikeks muutusteks vajalike võimaluste nappus ja sageli ülikoolis kui tervikus tekkinud erinevate õppe- ja teadustööde huvide individualistlik tõlgendamine, samuti omavaheline ebaterve konkurents.

¹⁵ Autori arvates tuleks transformatsioonisüsteemiks (süsteemi vahetavaks) kuulutada ikka vaid need süsteemid, kus muutus-vahetus toimub vabatahtlikult või vähemalt süsteemist endast pärineva eliidi initsiatiivil, keda see muudatus ennast läbiviimise järel ka puudutab. Ida-Euroopa ajaloost on ju võtta näiteks kardinaalse reformina ka Teise maailmasõja eelne natsismi pealetung või sõjajärgne sovetiseerimine, mida me ilmselt ei nimeta transformatsiooniks, kuigi reformid ei olnud siin vähem radikaalsed ja kardinaalsed kui Ida-Euroopa desovetiseerimise käigus 20. sajandi lõpul tehtud sammud.

nomenklatuurile, sest ka nüüd oli ülikooli juhtkond omamoodi väljaspool kontrollile allutatud *tavalist ülikoolisüsteemi*.¹⁶

¹⁶ Praegu on meil juba küllaldane ajalooline distants, et ka Eestis 1990. aastatel toimunud teadus- ja ülikoolireforme püüda panna mingisse laiemasse Euroopa konteksti. Seda ei tule mingil juhul võtta kui reformide kahtluse alla panekut, kuid see võrdlus aitab ehk paremini mõista näiteks õigus-teaduse probleeme, samuti neid, mis võivad veel 21. sajandil ette tulla reformide tagajärgedel, mis kujundasid teatud institutsionaalsed alused. Kardinaalsed reformid institutsionaalselt nii konservatiivses valdkonnas nagu teadus ja haridus on seotud paratamatult suurte dilemmadega. Kui teadus- ja haridussüsteemi desovetiseerimise käigus oleks enam tähelepanu juhitud ka vajadusele haridussüsteem demokratiseerida ning tõsi-meeli võidelda selle eest, et luua ülikoolis organisatsioonilised alused, välistamaks tulevikus varasema parteinomenklatuuriga sarnase ülikoolides eriseisundis oleva ning sageli oma teadusliku kvalifikatsiooni kaotanud funktsionääride kihi tekkimise. Ka välisekspertide reformiplaanides oli tegelikult rektoraadi (ülikoolide bürokraatlik eliit) reform välja jäetud. Huvitatud oldi sellest, et välisekspertide nõuandeid keegi kohalikest võimalikult täpselt ellu viiks. Aga nagu välisekspertidega ikka, ei olnud ja ei saanudki neile panna mingit vastutust selle eest, kui näiteks nende ettepanekud ellurakendamise käigus kuidagi väärustuvad ja annavad esialgsetele eesmärkidele vastupidiseid tagajärgi või hakatakse refomiettepanekuid kasutama kildkondlike või korporatiivsete huvide varjamiseks. Seetõttu tuleb tunnistada, et näiteks Tartu ülikoolis reformide käigus rektoraati ega dekaanide seisust ei demokratiseeritud, see säilitas oma varasema sisu, olles jätkuvalt ülikooli nomenklatuuriks, mis alluvate silmis püsis sarnane sellega, millega ülikooli töötajate vanem põlvkond oli totalitarismiaastate jooksul peaaegu et harjunud. Siit tõusetubki teoreetiline küsimus, kas oli võimalik ülikooli reformida (mis pidi tähendama ülikooli juhtimise demokratiseermist ja desovetiseermist) totalitaarsest süsteemist pärit inimeste poolt, kes ise pealegi said samal ajal võimaluse elada edasi tegelikult vana (keegi ei tahtnud loomulikult ise tunnistada, et see meenutas ümbritsevatele oma eelistuste poolest kõigile veel hästi meeles olevat parteinomenklatuuri) nomenklatuursest süsteemist tuleneva privilegieeritute reeglite järgi. Pole kahtlust, et pärast Teist maailmasõda oli NSV Liidu totalitaarne võim teadlasi ära kasutanud. Kui palju konkreetselt, vajaks loomulikult uurimist. Tasub tsiteerida Tartu ülikooli rektorit Jaak Aaviksood, kes arvas 1998. aastal, et "samal määral kui füüsikute õppetegevusest väljapoole ulatuv teadustöö, oli vist kõigi erialade täiendav ja rikkalikumalt finantseeritud teadustöö saanud ühel või teisel moel sõjatööstuskompleksi heakskiidu. Niisugune oli lihtsalt selle riigi loogika". Vt. **Aaviksoo, J.** Füüsika Tartu Riiklikus Ülikoolis 1972–1988. Üldist ja isiklikku. *Tartu ülikooli ajaloo küsimusi*, kd. 30, 1998, lk. 50.

Keegi ei reforminud ju rektoraati, mistõttu see institutsioon ise jäi tegelikult nendest suurtest reformidest välja. Teise osa ülikoolist — põhiosas teaduskonnad jm. allasutused — saatuseks oli määratud olla paraku mitte reformide subjektiks — vaid objektiks.

Kui me vaatleme õigusteaduse arengut Eesti oludes aastatel 1991–2000, siis tulebki selle tõsiasjaga arvestada. Et Eesti oli kuni aastani 1991 olnudki õigusteaduse valdkonnas vaid ühe ülikooliga maa, siis oligi peaaegu kogu õigusteadusreformi tasandiks Tartu ülikooli teaduskond. Reformide seisukohalt polnud erilist rolli ka asjaolul, et õigusteaduskonna puhul oli tegemist ülikooli ühe vanima teaduskonnaga, mis tegutsenud juba aastast 1632, sest iseotsustamise võimalus oli ikka väga väike.

Kui ülikooli kui *universitas*'e sees olek on mõjunud õigusteadusele positiivselt, siis käsitletavate reformide faasis oli olukord veidi teine. Eesti õigusteaduse kurbloolisus seisnes asjaolus, et sel alal polnud ühtki iseseisvat ülikooli või spetsiaalselt õigusteadusele spetsialiseeritud Teaduste Akadeemia instituuti, kelle häält oleks avalikkus reformide hetkel rohkem arvestanud kui vaid ühe ülikooli teaduskonna seisukohta. Seega kujuneski olukord, kus õigusteadus ei saanud oluliste reformide ajal võrdsena kaasa rääkida paljude teiste teadus- aladega, kus olid ka muud institutsioonid olemas. Soodsas olukorras olid erialad, kus vastava eriala institutsioonid olid ka pealinnas Tallinnas. Õigusteadus pidi tunnistama tõsiasja, et tema jaoks nii oluliste reformide läbiviimisel tuli tal kaasa teha paratamatult ühe struktuuri- tasandi jagu madalamalt. See asjaolu, et õigusteadus oli arenenud Eestis vaid kui ühe ülikooli üks suhteliselt väike teaduskond, pani kogu järgnevale arengule loomulikult oma pitseri.¹⁷

Autor on kindel, et paljude erialade esindajad (kaasa arvatud õigus- teadlased) selle väitega nõustuda ei taha, kuid ka niisuguse arvamusega tasub selles diskussioonis igatahes arvestada. Ühe vastuargumendina tuleks mainida, et sotsiaalteadlased olid võrreldes loodus- ja reaalteadus- tega saanud enam totalitarismi ajal kannatada, sest kui füüsikud olid kannatajaks isiklikul tasandil, nende uurimisobjekti (nt. lasereid) nõu- kogude võim aga ei muutnud, siis sotsiaalteaduste puhul manipuleeris totalitaarne võim ka uurimisobjektiga (informatsiooniga, mis oluline teadusele).

¹⁷ Palju selgemalt käsitleb probleemi näiteks prof. Jüri Alliku kirjutis (kuigi ta jätab õigus- ja majandusteadlased tegelikult oma arutelust välja), kus väidetakse, et "ülikooli struktuur on sotsiaalteaduste osas tasakaalus- tamata. Viiest inimesest koosneval sotsiaalteaduskonnal on ülikooli valit-

Pole ju mingi saladus, et õigusteaduskonna kui ülikooli ühe teaduskonna kujunemise mõistmiseks on vaja arvestada asjaolu, et oma arengu määramisel polnud ülikoolis töötajate arvult väikesel institutsioonil oma arengu suunamisel juba puhtobjektiivselt sugugi kerge olla vaba. Seetõttu oleks ajaloo jaoks huvitav teada saada, kas ka õigusteadlastele kuulus mõni kogu ülikoolielu mõjutanud ja Eesti teaduskliimat pikemas perspektiivis muutnud ettepanek või initsiatiiv. Puht ülikoolidemokraatia seisukohast polnud 20. sajandi lõpus Tartu ülikooli nõukogus juristid nii hulgaliselt esindatud, et nad oleksid olnud ise võimelised kallutama häälteenamusega enda kasuks otsust, kui see oleks kuidagi riivanud suuremate- ja mõjuvõimsamate institutsioonide huvisid.

1.3. George Sorosi abi Eesti õigusteadusele

Eesti õigusteaduse arengut 20. sajandi lõpus pole võimalik kuidagi mõista, kui me ei räägi ungari-juudi päritolu ameerika ärimehest George Sorosist (snd. 1930)¹⁸. Tema poolt 1990. aastal Tallinnas asutatud Avatud Eesti Fond oli üks väike lüli Ida-Euroopa riikidele suunatud enam kui ühe miljardi dollari suurusest abiprojektist. Eesti õigusteadus sai sajandi viimastel aastatel võimsa rahalise süsti.¹⁹ Kui

suses ja nõukogus suurem hääleõigus kui umbes 150 sotsiaalteadlasel, kes kuuluvad osana filosoofiateaduskonda. **Allik, J.** Sotsiaalteaduste asendist Tartu ülikoolis. *Universitas Tartuensis*, 18. veebruar 1994.

¹⁸ G. Sorosi tegevus Ida-Euroopa riikides pole sugugi kõikjal leidnud nii positiivset vastukaja kui Eestis. Vastuolulisi hinnanguid on esitanud tema kohta näiteks Ungari teadlased. Eriti ägedalt on teda kritiseeritud aga Venemaal, kus teda on süüdistatud isegi teadusspionaažis ning riigi jaoks mitteoluliste teadusprojektide (ja isegi nn. pseudoteadlaste põlvkonna) sihipärase toetamises.

¹⁹ **Pruks, P.** Avatud Eesti Fondi õigusteaduslike uurimistööde konkursi tulemused. *Juridica*, nr. 10, 1994, lk. 255–256; **Pruks, P.** Avatud Eesti Fondi õiguslase õppekirjanduse konkurss: Õigushariduse reform. *Juridica*, nr. 5, 1995, lk. 209–210; **Jõgi, P.** Sorose skolaarina Oxfordis. *Juridica*, nr. 1, 1996, lk. 39–40; **Pruks, P.** Avatud Eesti Fond toetas neljandat aastat õigusõpikute konkurssi. *Juridica*, nr. 4, 1997, lk. 202–203; **Pruks, P.** Avatud Eesti Fondi õigusteaduslike uurimistööde konkursi tulemused. *Juridica*, nr. 1, 1997, lk. 39–40; **Pruks, P.** 50 trükist Avatud Eesti Fondi toetusel. *Juridica*, nr. 1, 1999, tagakaanel.

võrdleme seda aga Sorosi projekti teiste osadega, siis polnud Eesti osa muidugi eriti suur (nt. Kesk-Euroopa ülikool (Praha–Budapest) sai 250 miljonit dollarit ning Venemaa teadusesse suunati üle 100 miljoni dollari jne.). Eesti õigusteaduse seisukohalt oli Sorosil 20. sajandi lõpul aga kahtlemata väga suur roll, sest kõigepealt kaardistas ta väga täpselt selle eriala maastiku rahvusvahelise teadlaste kogukonna jaoks. Ta aitas suhteliselt väikeste finantsvahenditega ja väga lühikese aja jooksul ära trükkida praktiliselt kõik Eestis tegutsevate õigusteadlaste-juristide olemasolevad tekstid (kaasa arvatud tavaliselt trükimusta mittenägevad loengutekstid), mida üldse oli võimalik kätte saada. Seega on need tekstid nüüd lihtsalt ja kiiresti kõigile avalikult kättesaadavad ning kõigile hindamiseks avatud. Kui Eesti õigusteadust oli väidetavalt aastakümneid kammitsenud võimatus avaldada oma õppe- ja teadustekste²⁰, siis nüüd, 20. sajandi lõpus, osutus see järsku vägagi lihtsalt realiseeritavaks. Selle töö kaudu pandi kiiresti alus eestikeelsete juriidiliste tekstide suurele kogule, mida nüüd uus õigusteadlaste põlvkond, kes saab suurema osa oma haridusest juba ka välismaa ülikoolides, võib hakata oma publikatsioonide kaudu ületama. Sorosi ja tema loodud Avatud Eesti Fondi kaudu pandi alus olemasoleva ja teadusesse tuleva põlvkonna teaduslikuks konkurentsiiks. Et Eesti õigusteaduse tasemest 20. sajandi lõpul oleksid olemas rahvusvahelisele publikule vajalikud tekstid hinnangute andmiseks, loodi ajakirja *Juridica* ingliskeelne lisa (*Juridica International*), mis on alates 1996. aastast ilmunud igal aastal ja mida on levitatud nii ametlikult välismaa raamatukogudele kui ka Eesti õigusteadlaste endi initsiatiivil mööda maailma. *Juridica International* on ka uuel aastatuhandel oluliseks allikaks, mille järgi hakatakse võrdlema Eesti praeguse ja uue põlvkonna õigusteadlaste töid kas üldiselt või tulevaste ekspertiiside puhul välisekspertide poolt. Kui see peaks kedagi Eesti õigusteadlastest kunagi ebameeldivalt puudutama, siis ei tasu muidugi mitte mingil juhul süüdistada Sorost, kes on juba läinud Euroopa 20. sajandi ajalukku meheks, kes murdis isegi Inglise naela ... Soros ei varjanud algusest peale, et investeeris oma raha ka õigusteaduse arengusse ikka selleks, et tekitada Eestis muutusi.

²⁰ Vt. Nigola, K.; Rebane, I.; Sootak, J. Kriminaalõiguse õpetamisest ja uurimisest Tartu ülikooli õigusteaduskonnas 1944–1988. *Tartu ülikooli ajaloo küsimusi*, kd. 22 (2), 1989, lk. 28.

1.4. (Noorte) õigusteadlaste ja juristide järelkasv

Kui Eesti õigusteadusel oli probleeme, mille lahendamisel võis ka uutes oludes rakendada 20. sajandi esimese poole kogemusi, siis üks valdkond, kus olid olemas kõik alused eeskuju võtmiseks, oli noorte teadlaste järelkasvu kasvatamise süsteem. Eesti õigusteadusel oli suurepärane mudel, kuidas positiivse paradigma raames õigusteadusele järelkasvu kasvatada. Tasub meenutada, et kolm Asutava Kogu liiget Nikolai Maim (1884–1976), Jüri Uluots (1890–1945) ja Ants Piip (1884–1942) olid käivitanud teaduskonna, kus suudeti veidi enam kui kümmeaasta jooksul välismaa kolleegide abiga kasvatada eestlastest teadusdoktorid üheksale õigusteaduse õppe- toolile. Paraku puudus selle mudeli käivitamiseks 20. sajandi lõpul Tartu ülikoolis nullpunkt, millest oleks saadud ühiselt üle minna tegutsemisele positiivse paradigma raames. Juba eespool kirjeldatud segadus orientatsioonis andis end kahtlemata tunda ka teadusliku järelkasvu kasvatamise efektiivsuses. Probleem oli asjaolus, et see ei võimaldanud Eesti õigusteadusel oma järelkasvu harimisele pühendada sugugi kõiki võimalusi, mis rahvusvahelise abi korras sajandi lõpul oleksid meile ehk suurema kohapealse initsiatiivi ja pingutuse tulemu- sena olnud tegelikult kättesaadavad.

Siin tahaks juhtida tähelepanu, et Eesti õigusteadus elas 20. sajandi lõpul nii või teisiti tegelikult üle oma hiilgeaega, kuigi sellele pole veel erialakirjanduses tähelepanu juhitud. Tartu ülikooli ja erakõrg- koolide õigusteaduskondadesse tulid 1991. aastast alates noored, kes veel mõni aasta varem oleksid oma valikuga rõõmustanud näiteks arsti- või füüsika-matemaatikateaduskonda. Õigusteaduse populaar- suse kasv suurendas kindlasti eriala vaimset potentsiaali. Praegu võib kindlalt väita, et 20. sajandi lõpul saavutati noorte juristide ette- valmistamisel edu,²¹ sest nii G. Sorosi kui ka muu välisabi üks oluline

²¹ Vt. **Jürgen, I.** Tartu tudengid Salzburgis. *Juridica*, nr. 7, 1994, lk. 179; **Ernits, M.** *Juristenausbildung* ehk juristik Saksamaal. *Juridica*, nr. 2, 1995, lk. 66–70; **Pikamäe, P.** Õigusharidusest Prantsusmaal. *Juridica*, nr. 7, 1995, lk. 317–320; **Jõgi, P.** Sorosi skolaarina Oxfordis. *Juridica*, nr. 1, 1996, lk. 39–40; **Mäliksoo, L.** Ma-ilm ja mõnnda, mis sääal sees leida on, ehk aasta juuraõpinguid Göttingenis. *Juridica*, nr. 6, 1996, lk. 304; **Nurmela, I.; Pihlak, A.; Pikamäe, T.; Uustalu, E.** Õigusteaduse õpingutest naaberriigis: [Õigusharidusest Soomes]. *Juridica*, nr. 8, 1997,

suund oli noorte juristide koolitamine ka välismaa ülikoolides. Positiivne tulemus oleks pikemas perspektiivis veelgi suurem olnud, kuid Eestis langes õpingute ajale üks suuremaid segadusi tekitanud haridusreform. Paisati segi senine traditsiooniline kümne semestri pikkune juristide ettevalmistamise süsteem, lühendades seda kahe semestri võrra, mille tulemusena ülikooliharidus muutus loomulikult tüki maad vähem akadeemiliseks ning sisult üha rakenduslikumaks.²² Tartu ülikool avas sel ajal, pealegi esimesena, õigusteaduses lisaks riiklikule tellimusele ka tasulise õppe (sisuliselt tähendas see kunagise kaugõppevormi taastamist), mis hakkas hiljem institutsionaalselt toimima avatud ülikooli nime all. Pole siis imestada, et kiiresti reageeris ka turg ning kohe olidki kärbitud õppekava kasutamas ka erakõrgkoolid, õigustatult väites, et nad pole millegi poolest oma teadmiste andmise kvaliteedilt ülikoolist halvemad. Praegu (aastal 2000) käib Eestis tegelikult viieaastase magistriõppe tagasitoomise sildi all kümme aastat tagasi tehtud vigade parandamine²³, kuid väga raske on heastada kahju, mis tekitati kõige andekamale üliõpilaste põlvkonnale, kellelt võeti ära võimalus süveneda pikemalt õigusteaduse teoreetilisse ossa ja sellega tunduvalt suurendada õigusteaduse tulevast potentsiaali. Paljud andekad noored, kes õpinguteks antud kaheksa semestri jooksul (sageli veel töö kõrvalt) omandasid sisuliselt kiirkursuse kaudu praktilise juura teadmised, on kaotanud oma elu parimad aastad ja ka

lk. 420–422; **Rillo, M.; Uustalu, E.** Helsingi ülikooli maksuõiguse süvaõppeprogramm. *Juridica*, nr. 9, 1997, lk. 472–473.

²² Õigusteadus on tugevasti kinni oma ajaloos. On tuntud tõsiasi, et ligikaudu viimased tuhat aastat (alates Bologna ülikooli algusest) arvatakse vaja minevat kümme aastat, mille jooksul noor inimene saab sellise erialase ettevalmistuse, et teda võib promoveerida õigusteaduse doktoriks. Kunagi pole aga kõik juuraõpinguid alustanud suutnud saavutada seda kõige ihaldatavamat lõppeesmärki, olles praktikasse minekuga vaimse pingutuse lõpetanud. Läbi sajandite on juristide tsunftis olnud probleemiks mitte doktoriastme tase, vaid kokkulepe, kus on alampiir, mille puhul tohiks juba tegutseda juristina. Eestis oli pikka aega traditsiooniks, et juuraõpingute minimaalne aeg on üldjuhul pool sellest ajaloolisest täisjuristik (doktoriks) saamiseks vajalikust ajast ehk siis viis aastat ehk kümme semestrit.

²³ Pole saladus, et NSV Liidu aegne TRÜ viieaastase stuudiumi ja kirjaliku lõputöö esitamisega lõpetatud juurastuudium on välisriikides võrdsustatud formaalselt magistriskraadiga.

osa oma konkurentsivõimest uue põlvkonna ees, kes hakkab jälle õppima juurat nagu varem, vähemalt kümme semestrit.

2. Eesti õigusteaduse arengu seis aastaks 1990–1991

Ülikoolis (20. saj. lõpus 10 teaduskonda²⁴) oli paratamatu, et õigus-teaduskonna arengu määrasid sageli üldotsused, kus oli arvestatud ülikooli kui terviku, mitte konkreetse teaduskonna (samuti omaette tervik) eesmärgi ja vajadusi. Tekkis paratamatu olukord, et kõik ülikooli arenguks vajalikud otsused ei saanud anda samal ajal samasugust efekti näiteks õigusteaduskonnas. Õigusteaduskond elas oma elu ühena teiste teaduskondade hulgas, kuid suureks probleemiks oli kujunenud optimismi kaotus, et see juristide jaoks kuldne aeg (nagu oli võrreldes tänapäevaga näiteks olnud 17.–19. sajand) võiks kunagi tagasi tulla. Ülikooli õigusteadlased olid juba harjunud, et 20. sajandil dikteerisid Tartu ülikooli elu loodus- ja täppisteadlased, kehtestades sageli reegleid, mis lähtusid just nende spetsiifikast ja vajadustest.²⁵ Ülikoolis toimunud üldisemate protsesside parema mõistmise vajadus

²⁴ 20. sajandi lõpul lisandusid Tartu ülikooli struktuuri oma tegevust taastav usuteaduskond ja ülikooli jaoks uue nähtusena sotsiaalteaduskond.

²⁵ Eesti Teadusfondi toetusrahade jagamisel on õigusteadus koos majanduse, sotsioloogia, kasvatusteaduse, psühholoogia, politoloogia, sotsiaal-antropoloogia, demograafia ja inimgeograafiaga lülitatud sotsiaalteaduste hulka. Mingit erilist koostööd sotsiaalteaduste endi hulgas pole aga aastatel 1991–2000 tegelikult toimunud. Pigem ilmnevad ka siin teatud hirmu- ja konkurentsinahud, kus kõrvalalade teadlasi nähakse potentsiaalsete konkurentidena väheste teadusrahade jagamisel. Saadakse küll aru, et võõristus on kasulik nn. suurele teadusele, kes on huvitatud, et väiksemal vennal sotsiaalteadusel poleks rahade jagamisel liiga tugevaid trumpe ette näidata. Vt. **Allik, J.** Sotsiaalteaduste asendist Tartu ülikoolis. *Universitas Tartuensis*. 18. veebruar 1994.

Reaalses elus ei ole vähemalt viimasel kümnendil midagi uuenduslikku ette võetud, pigem on hakanud levima tendents, et ka sotsiaalteaduste endi sees kujunevad omad liidrid, kes ei taha oma endiste “väikeste vendadega” koos ollagi ja tahavad vähemalt omas sotsiaalteaduste ringis end täppis- ja loodusteaduste eeskujul “suureks teaduseks” pidada ja sotsiaalteadustele eraldatud teadusrahast suuremat osa nõutada. On selge, et siin on õigusteaduse kui hilise tulija võimalused ka edaspidi üsna viletsad. Teaduses välja kujunenud traditsioone murda on raske.

ongi põhjus, miks peaks olema õigustatud kasutada õigusteaduse arengu uurimiseks 1970. aastatest alates maailmas ajaloolaste hulgas levima hakanud mikroajaloo meetodit.

2.1. Institutsionaalne arenguseis Eesti õigusteaduses 1991. aastaks

Eesti õigusteadus oli oma institutsionaalselt ülesehituselt haaratud lahutamatuks sellesse süsteemi, mis algas Teise maailmasõja järgsel ajal Vaikse ookeani kaldalt ja ulatus geograafiliselt Kesk-Euroopasse välja. Ka Berliinis *Unter den Lindenil* asuv Saksa Demokraatliku Vabariigi Humboldti ülikooli õigusteaduskond, üks institutsioone, mille üle Lääne-Euroopa õiguskultuur oli kunagi uhke olnud, oli selles seltskonnas.²⁶ Oli tekkinud ajalooliselt paradoksaalne olukord. Kui 19. sajandil asus Emajõe kallastel kõige idapoolsem saksakeelne õigusteaduskond Euroopas, siis 20. sajandi teisel poolel oli maailm sedavõrd muutunud, et ka saksakeelse õigusteaduse kunagine lipulaev Berliinis asus sisuliselt samas süsteemis ning mõlema ülikooli juristid pidid pärast Teist maailmasõda aastakümnete jooksul ikka pingsalt Moskva poole vaadatama.²⁷ Kuna Tartu Riikliku Ülikooli õigusteaduskonna institutsionaalsest arengust aastatel 1970–1988 on autor juba kirjutanud,²⁸ siis pole mõtet sel enam pikemalt peatuda, sest 1988–1991 olulisi muudatusi enam ei juhtunud. Tasub meenutada, et

²⁶ **Schönfeldt, H. A.** *Geschichte der Rechtswissenschaft in der SBZ/DDR von 1945–1960*. Normdurchsetzung in Osteuropäischen Nachkriegsgesellschaften (1944–1989). Einführung in der Rechtsentwicklung mit Quellendokumentation. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann, 1997, Bd. 1: *Sowjetische Besatzungszone in Deutschland — Deutsche Demokratische Republik (1945–1960)* / Hrsg. von H. Mohnhaupt und H. A. Schönfeldt, S. 206.

²⁷ Lihtsustatult võiks öelda, et kui 19. sajandil oli kõige idapoolsem selgelt Lääne-Euroopa õiguskultuurile toetuv ülikool Tartus, siis 20. sajandi teisel poolel muutus maailm sedavõrd, et kõige läänepoolsemaks sotsialistlikku õiguskultuuri propageerivaks ülikooliks oli Berliini Humboldti ülikool. Kunagises ühtses teadusruumis oli toimunud kontseptuaalne suunamuutus nii, et nüüd liikusid ideed idast läände.

²⁸ Vt. **Järvelaid, P.** Tartu Riikliku Ülikooli õigusteaduskond 1970–1988. *Tartu ülikooli ajaloo küsimusi*, kd. 30, 1998, lk. 36–40.

õigusteaduste erialad Tartu ülikoolis olid aastakümnete jooksul jagatud nelja võrdlemisi formaalse liigendusega kateedri vahel.

2.2. Õigusteaduse arengu seis Eestis uurimissuundade kaupa 1991. aastaks

Õigusteaduse arengu seis totalitaarses ühiskonnas oli kindlasti spetsiifiline, võrreldes näiteks teatud füüsikaharudega. Nii olevat Eesti NSV Teaduste Akadeemia president Karl Rebane (snd. 1926) oma eriala õpilastele 1970. aastatel väitnud, et “pole olemas Tartu ega Eesti ega Nõukogude Liidu füüsikat, on ülemaailmne füüsikateadus, ja see mida tehakse, peab olema selle nõuetele vastav.”²⁹ Paraku pole teada, et midagi taolist oleks mõni enne 1991. aastat juhtival kohal olnud teadlastest ning teadusorganisaatoritest julgenud öelda avalikult Eesti NSV-s arendatud õigusteaduse teaduslikkuse kohta.

2.2.1. Avalik õigus

Totalitaarses ühiskonnas on avalikul õigusel kui teadusel üpris kitsad võimalused. Kitsaks kujunesid need Teise maailmasõja järel ka NSV Liidu äärealade ülikoolides. Eestis oli muutus seda tuntavam, et avalik õigus oli 20. sajandi esimesel poolel kujunenud oma rahvusvahelise mõõtme tõttu peaaegu et Eesti õigusteaduse paraadalaks. Eesti avaliku õiguse kõige säravama esindaja, prof. Artur-Tõeleid Kliimanni (1899–1941), suutis uus võim kiiresti teadlasena tasalülitada, aga ikkagi jättis ta 1932. ja 1939. a. ilmunud monograafiatega endast maha taseme, millele tema traagilise hukkamise järel 1941. aastal polnud aastakümnete järel Eestis võrdset järgijat. Tegutsesid küll mõnedki Kliimanni ideedest nooruses vaimustatud olnud teadlased, kuid tegelikult ei maininud ka nemad oma teadusliku eeskuju nime just sageli avalikult (kuni aastani 1988). Ajaloolise tõe huvides tuleb tunnistada, et stalinlikud repressioonid olid jätnud Eesti avaliku õigusega tegelevate teadlaste koosseisule laostavad jäljed. Vahepeal tekkis lausa olukord, kus uurimistöö puudus aastate jooksul kas üldse või asendus vaid

²⁹ Vt. Aaviksoo, J. Füüsika Tartu Riiklikus Ülikoolis 1970–1988. Üldist ja isiklikku. *Tartu ülikooli ajaloo küsimusi*, 30, 1998, lk. 58.

hädavajaliku üliõpilaste õpetamisega. Ka oma parematel aastatel oli see valdkond oma tulemuste poolest, võrreldes näiteks eraõiguse või siis karistusõigusega, ikkagi tunduvalt vähem viljakas. Avaliku õiguse kõige edukamaks valdkonnaks oli (kui arvame juurde ka väljaspool Eestit tegutsevad teadlased) kahtlemata rahvusvaheline õigus. Siin on võimalik nimetada Artur Taskat (1912–1994), Abner Uustali (1915–1985), Rein Müllersoni (snd. 1944), Eimar Rahumaad (snd. 1948), Heiki Lindpere (snd. 1949), Henn-Jüri Uibopuud (snd. 1929)³⁰.

Tegelikult olid märkimisväärsed saavutused ka riigi- ja haldusõiguses, sest näiteks aastal 1974 kaitsti kaks olulist doktoritööd just avalikus õiguses. Paraku toimusid need eestlaste doktoripromotsioonid maailma eri ülikoolides. Ühine oli neile see, et mõlemad puudutasid Nõukogude riikluse ja õigussüsteemi. Henn-Jüri Uibopuu esitas uurimuse *Die Völkerrechtssubjektivität der Unionrepubliken der UdSSR* ja Tartus promoveeriti haldusõiguse alal doktoriks Heinrich Schneider³¹ (snd. 1925). Kuid juhtus nii, et mõlemad mehed jäid oma tööde-tegemistega vähemalt Eesti juristide nooremale põlvkonnale vähetuntuks. H-J. Uibopuu kui pagulase töid ei tahetud selgelt ideoloogilistel kaalutlustel Eesti raamatukogudesse osta, kuid ka Eestis elava ja tegutseva H. Schneideri tegevus jäi poliitilistel põhjustel vähetuntuks, sest kuigi väitekirja kaitsmine oli läinud ilma tõrgeteta, võttis töö kinnitamine Moskvast asuvas kõrgemas akrediteerimiskomisjonis (VAK) aega üle viieteist aasta ja sai võimalikuks alles 1990. aastal, kui NSV Liit hakkas juba lagunema. Nii ei saanudki H. Schneiderist kunagi Tartu ülikooli haldusõiguse professorit, vaatamata sellele, et tal oli olemas ettevalmistus, andmaks uutele Eesti juristide põlvkondadele vajalikke teadmisi haldusõiguse teoreetilistest alustest. Poliitilistel põhjustel ei peetud Eesti NSV-s tema kaasamist võimalikuks.

³⁰ **Koik, L.** Külalisi välismaalt. [Salzburgi ülikooli professor Henn-Jüri Uibopuu]. *Nõukogude Õigus*, nr. 5, 1988, lk. 347–348; **Järvelaid, P.** Henn-Jüri Uibopuu. *Akadeemia*, nr. 5, 1991, lk. 1008–1009.

³¹ Heinrich Schneider oli olnud Teise maailmasõja ajal (1943–1944) vabatahtlikuna Soome sõjaväes, mida ta loomulikult Nõukogude perioodil püüdis saladuses hoida, siiski sai see mingil põhjusel just tema väitekirja kaitsmise järel teatavaks ja väitekirja kaitsmise kinnitamine, mis oleks andnud võimaluse taotleda ka professori kutset ülikoolis, lükkus selles poliitilises süsteemis mõistetavalt kuni 1990. aastani, mil algas perestroika. Vt. **Koik, L.** Õiglus on jalule seatud, õnnitleme!: Heinrich Schneiderile omistati õigusdoktori kraad. *Eesti Jurist*, nr. 5, 1990, lk. 317.

2.2.2. Eraõigus

Eraõigus oli veel kümme aastat tagasi Eesti õigusteaduses hoopis midagi muud praegu. Riigis, kus eraomandusele oli antud minimaalne roll, ei saanud vastav teadussuund eriti mahukas olla. Kogu teadus keerles ümber riikliku või kollektiivse omandi. Eestis tegutsevatel tsivilistidel polnud lihtne teadvustada vahetut kontinuiteeti selle eraõigusega, mida enne 1940. aastat Eestis oli arendatud, ja teadlastega, kes seda olid teinud. Vaatamata isegi sellele, et Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli esimene eestlasest tsiviilõiguse professor Elmar Ilus ei olnud lahkunud pagulusse, vaid jäänud Eestisse ja oli pikki aastaid olnud ka Eesti NSV tegutsevate tsivilistide keskel.³² Kui vaadata eraõigust tänapäeva mõistes, siis tuleks institutsionaalselt otsida eraõigusealaseid uuringuid vähemalt kahest toonasest kateedrist. Põhiliseks keskuseks oli Tartu ülikooli tsiviilõiguse ja -protsessi kateeder.³³ Tööõiguse spetsialistid olid koondunud riigi- ja haldusõiguse kateedrisse, saavutades seal formaalselt isegi juhtiva positsiooni.

³² Elmar Ilus on olnud ka 20. sajandi teise poole üliõpilastele tuntud kui Rooma eraõiguse aluskursuse õppematerjali autor. Vt. **Ilus, E.** *Rooma eraõiguse alused*. Tallinn: Ilo, 2000. Paraku ei jäänud temast pärast Teist maailmasõda Eestis veedetud aastate jooksul publikatsioonide näol midagi oma tasemelt enne sõda kirjutatuga võrreldavat. Väga suurt eeskuju oma üliõpilastele ja noorematele kolleegidele avaldas ta aga tugeva isiksusena.

³³ **Kelder, V.; Laasik, E.** Tsiviilõiguse ja -protsessi kateedri sidemetest teiste liiduvabariikide kõrgkoolidega. *Tartu ülikooli ajaloo küsimusi*, kd. 16, 1985, lk. 195–202; **Laasik, E.** Tsiviilõiguse õpetamine Tartu ülikoolis 1920–1940. *Nõukogude Õigus*, nr. 5, 1989, lk. 334–335; **Varul, P.; Kelder, V.** Tartu ülikooli tsiviilõiguse ja -protsessi kateedri sidemetest Moskva teadlastega. *Tartu ülikooli ajaloo küsimusi*, kd. 22 (2), 1989, lk. 90–102; **Sepp, H.** Professor Endel Laasiku tegevus tsiviilõigusteaduse arendamisel. *Tartu ülikooli ajaloo küsimusi*, kd. 22 (2), 1989, lk. 82–90.

2.2.3. Karistusõigus

1990.–1991. aastal näis kriminaalõiguses olevat stabiilne seis. Tartu ülikooli kriminaalõiguse ja -protsessi kateeder oli kindlaks keskuseks, mida tundsid ja tunnustasid Eestis tegutsevad praktikud.³⁴ Asjaosaliste tahtluseta oli kujunenud olukord, et kuskilt mujalt (nt. Tallinnast) polnud vaja karta mingit konkurentsi. Institutsiooni omapära oli see, et tegemist oli tõesti teistest kateedritest erineva nähtusega, kus oli olemas professor, kes oli kogu valdkonna kõigutamatuks vaimseks liidriks, kuid polnud samas institutsiooni formaalne liider. Aastatel 1985–1992 vahetusid formaalsete liidritena Herbert Lindmäe, Kalle Nigola, Rait Maruste, kuid kellestki neist ei saanud niisugust vaimset liidrit, kes oleks suutnud vastu pidada võrdlusele prof. Ilmar Rebasega.

2.2.4. Õigusajalugu, õigusfilosoofia, õigusteooria, õigussotsioloogia

Tartu ülikooli riigi ja õiguse ajaloo ja -teooria kateeder oli Eesti NSV-s selleks keskuseks, mille ülesandeks oli Eesti õigusajaloo uurimine ja õpetamine. Teiseks suunaks oli õigusteooria käekäigu eest hoolitsemine, mis seisnes suuremas osas küll selle aine õpetamises üliõpilastele. Õigusajalugu, õigusfilosoofia, õigusteooria ja õigussotsioloogia kuuluvad õigusteaduse alusainete hulka. Ühelt poolt on see tähendanud, et neid aineid õpivad üliõpilased oma stuudiumi algosas, mil omandatakse õigusteaduse rakendusliku osa jaoks vajalikud teoreetilised alused. Samas on tegemist õigusteaduse alusuuringute ehk ka teiste teaduste jaoks mõistetavaid fundamentaaluuringuid võimaldava osaga. Mainitud valdkondades oli kahtlemata õigusajaloolastel kõige enam nii formaalseid kui ka sisulisi saavutusi. Kui üllatav see ka ei tundu, kuid pärast Teist maailmasõda oli Eesti õigusteaduses aeg, kus kõige enam väitekirju kaitsti kas õiguse või ühiskonna

³⁴ **Sootak, J.** Kriminaalõiguse õpetamine Tartu ülikoolis 1919–1940. *Nõukogude Õigus*, nr. 5, 1989, lk. 325–327; **Nigola, K.; Rebane, I.; Sootak, J.** Kriminaalõiguse õpetamisest ja uurimisest Tartu Ülikooli õigusteaduskonnas 1944–1988. *Tartu ülikooli ajaloo küsimusi*, kd. 22 (2), 1989, lk. 27–37; **Luts, Marju.** Tartu ülikooli esimene kriminaalõiguse professor rootslane Andreas Bjerre [1879–1925]. *Tartu ülikooli ajaloo küsimusi (75 aastat eesti ülikooli Tartus)*, kd. 29, 1997, lk. 122–129.

ajaloolise uurimise valdkonnas (Ilmar Arens, Uno Ruus, Paul Viha-lem, Bentsian Levin, Jüri Jegorov, Eerik-Juhan Truuväli, Advig Kiris, Ilo Sildmäe, Kalle Merusk, Harri Kärtner, Jüri Kaljuvee, August Traat, Igor Gräzin, Peeter Järvelaid). Selle kateedri Eesti õigusajaloo uurimise suuna kujundas Teise maailmasõja järel välja kateedri pikaajaline juhataja prof. Paul Vihalet. Kuid kateedri arengus oli oma osa mängida, kuigi suuresti mitteametlikult, prof. J. Uluotsa õpilasel prof. Leo Leesmendil (1902–1986), kellel oli kindlasti suur mõju ka sellele, et kateedris hakati uurima õigusteaduse ajalugu. Viimane kujunes järgnevatel aastatel kateedri oluliseks uurimissuunaks, mille terviksuunana arendas välja Peeter Järvelaid (snd. 1957).

Õigusfilosoofia, õigusteooria ja õigussotsioloogia uurimisega oli Tartu ülikoolis omalaadseid probleeme. Kuigi oli üldteada, et 20. sajandil olid NSV Liidus marksistlikus õigusteoorias väga olulist rolli mänginud ka baltlased (leedulane Jevgeni Paschukanis (1881–1937) ja lätlane Pēteris Stučka), olid pärast Teist maailmasõda koondunud õigusteooria olulisemad koolkonnad siiski juba Moskvasse, Leni-ngradi või isegi Siberisse (nt. omaaegne Sverdlovski juriidiline insti-tuut), mitte enam Läänemere-äärsetesse vabariikidesse. Seega polnud 20. sajandi lõpul eestlastel, kel õigusteooria vastu teaduslik huvi, muud kui ühineda (või vähemalt end määratleda) olemasolevate õigus-teooria koolkondadega suure impeeriumi raames. Õigusteooria oli valdkond juristide ettevalmistamise programmis, kuhu õigusajalooliste väitekirjadega oma teadlaskarjääri alustanud õppejõud (Paul Vihalet, Erik-Juhan Truuväli, Advig Kiris, Igor Gräzin) suundusid. Pärast Teist maailmasõda kaitsesid õigusteoorias väitekirja vaid kaks eestlast: Raimond Auling (1920–1979)³⁵ 1953. aastal ja üle kolme aastakümne hiljem (1987) Raul Narits (snd. 1952).³⁶ Mis puutub õigusfilosoofias-se, õigusteooriasse ja õigussotsioloogiasse marksistlikust paradigmat väljaspool ja laiemal rahvusvahelisel tasemel, oli ka eestlastel oma sõna kaasa rääkida. Kuni aastani 1982 tegutses Salzburgi ülikoolis seni rahvusvaheliselt tuntuim eesti rahvusest õigusfilosoof prof. Ilmar

³⁵ **Auling, R.** *Основные функции социалистического государства.* Leningrad, 1953.

³⁶ **Narits, R.** *Принцип единства прав, свобод и о бязанностей граждан в условиях совершенствования социалистического общества.* Mosk-va, 1987.

Tammelo (1917–1982).³⁷ 1980. aastate lõpus tekkis lootus, et Tartu Riikliku Ülikooli riigi ja õiguse ajaloo ja teooria kateedrit juhatama tulnud, J. Lotmani ideedest mõjutatud Igor Gräzin (snd. 1952) suudab ühendada nii õigusfilosoofilise kui ka õigusajaloolise suuna selles institutsioonis. Paraku jäid need lootused suures osas siiski reaalseerimata.

3. Eesti õigusteaduse areng 1991–2000

Eesti õigusteaduse ees seisis 1990. aastate alguses keerulised küsimused.³⁸ Nagu ühiskonda tervikuna nii on ka õigusteadust korrektne vaadata kui üleminekumudelit. Õigusteaduse puhul oli probleemiks olukord, kus viimasel tuli koos ühiskonnaga reageerida korraga justkui kahes suunas korraga.

Ühelt poolt oli kahtlemata aktuaalne viiekümneaastase Nõukogude okupatsiooni perioodi tagajärgede ületamine, mis olid mahutatavad ühiskonnas tervikuna väljakuulutatud põhimõtte *restitutio ad integrum* alla. See tähendas, et analoogselt ühiskonnaga oli vaja taastada võimalikult palju seda, mis oli pärast 16. juunit 1940. purustatud. Õigusteadus sai 1940. a. järel tugevasti kahjustada ja siin oli palju, mida taastada. Teadmine, mida oleks otstarbekas taastada, oli tegelikult vähemalt mingil määral olemas, sest juba 1980. aastate algusest oli Eestis tegeldud õigusteaduse ajaloo uurimisega.

Viimase käigus ilmnes veel üks ootamatu asjaolu, millele varem polnud Eestis osatud tähelepanu pöörata. Selgus, et rahvusvaheliselt

³⁷ I. Tammelost oldi teadlikud ka Tartus, kus elas tema vend. Olles ka Soome Teaduste Akadeemia välisliige, olevat I. Tammelo olnud sageli külaliseks Soome erialakolleegide (nt. prof. Aulis Aarnio) juures, kuid paraku ei õnnestunud Eesti juristidel temaga loomingulisi kontakte luua. Tema loomingut ei tutvustatud väljaspool kitsamat ringkonda. Vt. **Järvelaid, P.** Ilmar Tammelo (1917–1982). *Juristen. Ein biographisches Lexikon.* Von der Antike bis zum 20. Jahrhundert / Hrsg. von Michael Stolleis. München: Verlag C. H. Beck, 1995, S. 606–607.

³⁸ Mõnede probleemide põhjused olid Tartu ülikooli õigusteaduskonnalt päritud varasemast ajast, mida mäletasid vaid pikema staažiga töötajad. Nn. perestroikaelse õigusteaduskonna arengu kohta vt. **Järvelaid, P.** Tartu Riikliku Ülikooli õigusteaduskond 1970–1988. *Tartu ülikooli ajaloo küsimusi*, kd. 30, 1998, lk. 30–52; **Järvelaid, P.** 360 aastat Tartu ülikooli õigusteaduskonda. *Eesti Jurist*, nr. 6, 1992, lk. 419–428.

oli olemas veel üks varasem Tartu (Dorpati) õigusteaduse tasand, mis 20. sajandi teisel poolel varasemate teadustööde taastrükkide kaudu oli uuesti kaasaegsesse teaduskäibesse tagasi toodud.³⁹

Seetõttu oli ka selle restitutsioonimeetodi korral Eesti õigusteadlastel, kes varem olid olnud oma teadustöodes marksistlik-materiaalistlikel seisukohtadel, võimalus vahetada paradigmat, toetudes näiteks Eesti õigusteaduse varasematele (eelkõige baltisaksa) koolkondadele.

Kuid Tartus oli õigusteadlaste hulgas ka neid, kes olid juba 1980ndatel valinud oma teadustöö metoodika näiteks J. Lotmani kultuuriteoreetilisele suunale tuginedes ning kes tundsid end murranguliste aegade teaduses kindlalt ja hästi.

Teiselt poolt tekkis suuremaid metoodilisi probleeme just Eesti õigusteaduse rakendusliku suuna esindajatel, sest neil oli kardinaalsete poliitiliste murrangute ajal ilmselt ka psühholoogilist laadi raskusi. Samas oli kõigile selge, et õigusteaduses ei olnud kuidagi võimalik kunagise olukorra taastamine (seisuga 16. juuni 1940), vaid ka siin tuli reformide puhul arvestada viimase poolsajandi jooksul vabalt areneda saanud riikides õigusteaduses toimunud suunamuutusi.⁴⁰ Seega sai selgeks, et ka õigusteaduses tekkis teaduskonna kui institutsiooni puhul vajadus ühendada restitutsiooniprotsess institutsiooni samaaegse moderniseerimisega.

Seoses moderniseerimisega tekkisid aga väga keerulised ja eritasandilised probleemid. Mitte kellelgi polnud päris selge, kuidas ühendada reformid nii, et saaks ellu viidud vajalikud institutsionaalsed reformid (see puudutas hetkel eelkõige ainukest riiklikku — Tartu Ülikooli — õigusteaduskonda), ja teisalt, kuidas jõuda institutsionaalsete reformide kaudu ka õigusteaduse sisuliste reformideni.

Paraku just nende institutsionaalsete reformide perioodil hakkas Eesti õigusteaduses ilmnema protsess, mis pikemas perspektiivis võib anda täiesti uue dimensiooni kogu siin arendatavale õigusteadusele.

³⁹ Järvelaid, P. Vaimude tund Eesti õigusteaduses jätkub. *Akadeemia*, nr. 11, 1992, lk. 2413–2417.

⁴⁰ Tuleb tunnistada, et tol hetkel olid tegelikult head väljavaated rahvusvaheliseks koostööks ka nendel õigusteadlastel, kes oleks mingil määral tahtnud jääda materialistlike ja marksistlike vaadete juurde, paraku polnud Eesti poliitiline kliima selle aktsepteerimiseks valmis. Teiseks põhjuseks oli aga see, et teadlased ise polnud rahvusvahelisest suundumustest nende erialal teadlikud. Vt. Tarkiainen, K. Ajalookäsitlus Rootsis ja Soomes käesoleval sajandil. *Ajalooline Ajakiri*, nr. 1 (104), 1999, lk. 9–22.

On muidugi kahju, et avalikkuse jaoks jäi üsna märkamatuks, et 1990. aastate algusest hakkasid oma esimesi samme tegema era-ülikoolide juurde loodud õigusteaduskonnad (kui haridus- kui ka teadusinstitutsioonid).

Et Tartu ülikooli õigusteaduskonna lokaalsed probleemid olid niivõrd suured, siis polnud Tartus seda omamoodi kõrvaltvaataja silma, kes oleks saanud alanud protsesse positiivse paradigma raames hinnata. Nii koonduski kogu avalikkuse tähelepanu vaid Tartu ülikooli õigusteaduskonna arenguprobleemidele, märkamata ja arendamata tegelikult sündivat võimalust luua Eestis õigusteaduse alal esimene võrkülikool, mis võinuks juba 1990. aastate alguses hakata kaasa aitama õigusteaduse renomee parandamisele. Tartu–Tallinna võrkülikooli tekkimine oleks võinud luua tõesti uued organisatsioonilised võimalused.

Siin võiks peituda üks lisapotentsiaal, mis võimaldaks paremini edasi areneda mingilgi määral koolkonna mõõtu välja andvatel teadlasrühmitustel. Teoreetiliselt oleks võimalik olukord, et ka Eestis tekiksid vajalikud institutsionaalsed ja organisatsioonilised eeldused, et uute teaduskoolkondade sünd õigusteaduse valdkonnas võiks võrreldes varasemaga olla edaspidi palju lihtsam.

3.1. Institutsionaalsed arengud Eesti õigusteaduses 1991–2000

Eesti õigusteaduses saame sel perioodil vaadelda institutsionaalsel tasandil kolme olulist suunda: 1. Eesti Vabariigi Teaduste Akadeemias, kus õigusteadus oli ka seni nõrgalt ja juhuslikult esindatud, lõpetati õigusteaduse viljelemine; 2. Eestis sünnivad eraülikoolide õigusteaduskondades esmakordselt õigusteaduse arendamise institutsionaalsed eeldused ja 3. Tartu ülikooli õigusteaduskonna reformid toovad kaasa uusi arenguid õigusteaduse alal. Kui me vaatame nendest kolmest suunast vaid viimast, siis tuleb aastatel 1991–2000 alanud Tartu ülikooli reformide puhul teha vahet kahel tähenduselt erineval perioodil, 1992–1993 ja 1993–2000.

3.1.1. 1992–1993

Eesti õigusteaduse ajalooliseks keskuseks oli kuni 20. sajandi lõpuni Tartu ülikool. Seetõttu, kui me tahame uurida õigusteaduse arengut institutsionaalsel tasandil, peame arvestama, et selle ülikooli õigus-teaduskonnal on olnud minimaalne võimalus olla iseseisev institutsioon, parimal juhul on olnud ülikooli kui terviku sees suhtelist autonoomiat omav teaduskond (mõnikord on siin moodustatud ka teaduskonnaga lõdvalt seotud laboreid või uurimiskeskusi, kuid ikka ülikooli kui terviku raames).

1990. aastate alguses algasid Tartu ülikoolis protsessid, mida võiks nimetada ka desovetiseerimiseks põhimõttel *restitutio ad integrum*. Sellises olukorras otsis üks osa töötajaid võimalust vabaneda puudustest, mis olid olnud ülikoolile omased nõukogude bürokraatliku süsteemi valitsemise perioodil. Paljude arvates oli viimase suurim probleem akadeemiliste vabaduste kasutamise võimaluse puudumine. Tartu ülikool oli paljudel aladel olnud aastakümneid teaduslikus mõttes välismaailmast isoleeritud, eriti valusalt oli isolatsioon puudutanud näiteks õigusteaduse erialasid. Alates 1980. aastate keskpaigast alanud uued protsessid võimaldasid noorematel teadlastel pikemate stipendiumide abil näha, kuidas arendatakse õigusteadust vabas maailmas. Kuid tuleb tunnistada, et Tartu ülikoolile tervikuna polnud päris selge, kuidas ülikooli desovetiseerida ja taastada normaalne teadustöö keskkond.

Saksamaal lahendati taoline dilemma Ida-Saksa ülikoolide reformimisel sisuliselt ülikoolide taasloomisega. Ülikoolid suleti lühikeseks ajaks, saneeriti ja komplekteeriti juba uute professorite või vasthabili-teerunud doktoritega Lääne-Saksamaalt. Eesti seda teed ei saanud minna, sest polnud võtta: 1. vajalikku arvu muudest ülesannetest vabasid õigusteadlasi; 2. Lääne-Euroopa mõistes korraliku haridusega õigusteadlasi ja 3. poliitiliselt kompromiteerimata kandidaate. Tartu ülikool otsustas (lähtuvalt taasiseseisvuvu riigi ideoloogiast) minna oma reformide läbiviimisel enne 16. juunit 1940. a. eksisteerinud olukorra taastamisele. See tähendas vajadust lahti ütelda nõukogude perioodil ülikoolis eksisteerinud kateedrite süsteemist.⁴¹ 1992. aastal

⁴¹ Puhtkeeleliselt oli muidugi tegemist musternäitega, kuidas tegelikult ühele ja samale mõistele saadakse erinevas poliitilises kultuuris anda niivõrd erinev sisu. Tartu ülikoolis on ajalooliselt valitsenud Lääne-Euroopa

ülikoolidega analoogne professuuride-õppetoolide süsteem. Saksa keeles nimetatakse professuuri ehk õppetooli *Lehrstuhl*. Et ka Vene akadeemiline kultuur põhineb saksa pärandil (üks suuri nimesid Vene ülikoolisüsteemi loomisel oli näiteks Marburgi ülikoolis oma hariduse saanud M. Lomonossov), siis ka venekeelne *kafedra* tuleneb tegelikult saksakeelsest sõnast *Lehrstuhl*. Alles nõukogude perioodil anti sellele sõnale hoopis uus tähendus, mis viiski selleni, et Eestis tekkis 1991. aastal vajadus muuta vene keelest meie keelde juurdunud sõna “kateeder” (tegelikult *Lehrstuhli* tõlge) sõnaga “õppetool”. Viimane assotsieeris inimeste mälus vaba professuuri tähendusega. Et järgnevatele põlvedele selgitada, milles oli siis nõukogudeaegsete kateedrite ja näiteks enne 1940. aastat Tartu ülikoolis eksisteerinud õppetoolide (samuti Lääne-Euroopa vabade ülikoolide professuuride-õppetoolide) kõige põhimõttelisem vahe, siis tuleb öelda, et totalitaarses ühiskonnas valitsejad ei tahtnud lubada eksisteerida institutsionaalsetel alustel, mis aitavad kaasa akadeemiliste vabaduste teostamisele. Professuurid ehk õppetoolid on olnud vaba akadeemilise maailma põhialus. Nõukogude võim kärpis ülikoolide akadeemilist vabadust nii, et kaotas õppetoolid ja koondas õppejõud suurematesse kollektiividesse, kus nende üle oli lihtsam järele valvata. Kateedrijuhatajatena olid ametis võimude poolt ametisse pandud poliitiliselt truud ametnikud, kelle ülesandeks oli kontroll oma kolleegide üle. Neil lasus vastutus võimude ees, et kollektiivides ei saaks tekkida mingeid totalitaarse süsteemi jaoks vaenulikke ideid. Sellega lõhuti traditsiooniline akadeemiline hierarhia, sest kui muidu on akadeemilise hierarhia eesotsas omal erialal avalikel dispuutidel kõige kompetentsemaks tunnistatud spetsialist, kes saab võimaluse juhtida oma eriala arengut, siis nüüd oli akadeemilise võimu juurde võimalik saada ka poliitilise võimu soosingu kaudu. Et selline võim oli kontsentreeritud vaid väheste kätte, ei saanud areneda normaalset akadeemilist dispuuti. Samuti said sellise formaalse hierarhia etteotsa sattunud inimesed kuritarvitada oma võimu. Seetõttu oli üpris lihtne tugevasti kahjustada või takistada kolleegide teaduslikke pürgimusi või soovi korral tasulilitada kas konkreetseid projekte või isegi teadussuundade tegevust. Totalitarism teaduses tähendas maksimaalse võimu kontsentreerumist minimaalselt väikese rühma inimeste kätte (neid on hiljem nimetatud teaduspolitseinikeks — prof. Rein Ruutsoo), kes aga ei kandnud oma tegevuse eest mingit vastutust (vajadusel sulandati vastutus oskuslikult kateedrite ja instituutide liikmetele ehk tekitati kollektiivne vastutus). Totalitaarse süsteemi puhul (nõukogude süsteemi näitel) tuleb teada, et ka teaduses valitses nn. topeltsüsteem, kus lisaks administratiivsele süsteemile oma hierarhiaga oli olemas (sageli küll esimesega tugevasti läbipõimunud) ka valitseva ainupartei administratiivne süsteem, mis lõi täiendava võimaluse teaduse tasulilitamiseks. Veelgi enam, see formaalne süsteem lahustas konkreetsete teadlaste (kes juhtisid institut-

sai see reform õigusteaduskonnas teoks ja senise kateedrite süsteemi asemele loodi 11 õppetooli, millest suudeti esimeste valimistega täita üheksa.⁴² 26. juuni 1992 on Eesti õigusteaduse ajaloos seega väga oluline päev. Õppetoolide süsteemile üleminek lõi esmakordselt aastakümnete järel võimalused rahvusvaheliseks integratsiooniks. Kogu maailma õigusteadus on omavahelistes võrksuhetes korraliste professorite tasandil. Nüüd loodi ka Eestis need institutsionaalsed eeldused, et õigusteadus saaks osaleda selles rahvusvahelises teadlas-koosluses. Oli vaja vaid aega, et alles sündinud teadusinstituutid saaksid välja areneda kui tugevad teaduskeskused. Tekkimas oli lootus, et Eesti õigusteadus suudab väljuda oma marginaalsest positsioonist, mis tal oli võrreldes teiste teadustega just teaduse efektiivsuse formaalsete näitajate poolest. Lootused olid suured, kuid ajalugu oli paraku otsustanud teisiti.

3.1.2. 1993–2000

Kui 1992. aasta tõi Tartu ülikooli õigusteaduses senise nelja kateedri asemele üheteistkümne õppetooli loomise ja üheksa korralise professori ametisse valimise, siis juba 1993. aasta alguseks muutus olukord taas kardinaalselt. Oleks vaja mingit ühtset metoodilist lähtekohta, et seda protsessi teaduslikult hinnata. Kui lähtuda varem esitatud teesist, et õppetoolidele üleminek oli Tartu ülikoolis olnud üks totalitaarse teadussüsteemi lammutamise viise, mis pidi suurendama teadussüsteemi efektiivsust, vähendama seni väga bürokraatlikuks ja hägusaks muudetud "kollektiivset" vastutust teadusasutustes individuaalse vastutuse poole ja demokratiseerima ülikoolisüsteemi ning muutma seda võimu teostamise seisukohalt läbipaistavamaks, siis paistab, et need eesmärgid tegelikult ka täideti. 1993. a. toimunud õppetoolide-professorite otsustusõiguse kärpimise kaasa toonud reformide hindamisel tuleks kriteeriumide seadmisel lähtuda ilmselt sellest, kas 1992. ja siis 1993. aastal ette võetud muudatused olid oma eesmärkide saavutamise poolest siiski ühel ajal realiseeritavad ettevõtmised. Refor-

sioone) endi vastutust, kuigi just vastutus koos usaldusega ongi see liikumapanev tegur, mis on lahutamatu osana omane igale normaalsele vabas ühiskonnas eksisteerivale teadussüsteemile.

⁴² **Järvelaid, P.** Tartu ülikooli õigusteaduskond 1992. Kas uue ajastu algus? *Eesti Jurist*, nr. 5, 1992, lk. 353.

mide kaasaegsena on autoril küll suuri kahtlusi, kas reformid üldse olid ruumiliselt kõigi teaduskondade jaoks ühesuunalised liikumised. Samuti oleks nüüd juba mõningaselt ajalooliselt distantsilt tarvis kindlaks teha, kas 1993. aasta reformid aitasid kaasa: 1. akadeemilise võimu hajutamisele ülikoolis ja 2. teadustegevuse tulemuste suhtes individuaalse vastutuse suurendamisele.

Süvenemata pikemalt 1993. aastal Tartu ülikooli tabanud totaalse instituutide loomise vaimustuse idee autorsusse, on kindel siiski üks: see polnud õigusteaduskonna initsiatiiv ega sisemine vajadus.⁴³

Õigusteaduskonna juhtkond serveeris ettevõtmist kui ülikooli arendusprorektori Jaak Aaviksoo nõuet, mida õigusteaduskonnal tuleb vastuvaidlematult täita. Eesmärgiks näis olevat õigusteaduskond võimalikult kiiresti “institutsioneerida.” Polnud midagi teha, ka õigusteaduskonnas tuli luua analoogselt teiste teaduskondadega instituudid, et selle kaudu väidetavalt elavdada teadust. Reformi taga olnud prof. Jaak Aaviksoo (snd. 1954) nägi vaimusilmas ilmselt ka õigusteaduskonnale midagi füüsikainstituutide (ta ise oli töötanud 1976–1992 Eesti Teaduste Akadeemia Füüsikainstituudis) sarnast, kuid samas oli juba algusest peale teada, et mingeid lisavahendeid õigusteaduse instituutide arendamiseks Eestis ei ole. Tulles alles 1992. a. esmakordselt pärast üliõpilaspõlve ülikooli, olid J. Aaviksool ilmselt väga õilsad eesmärgid, kuid tal polnud aimugi, kuidas võib näiteks instituutide loomine mõjutada õigusteaduse ja Tartu ülikooli õigusteaduskonna arengut. Rektoraadis ilmselt ei osatud arvestada seda ajaloolist tõsisasja, et erinevalt füüsikutest-keemikutest, bioloogidest, arstidest jne. oli just õigusteaduses olukord oli hoopis teistsugune kui mujal. Ei saa öelda, et Tartu ülikooli õigusteadlastele olid instituudid päris tundmatud. Isegi vahetult enne Teist maailmasõda oli ülikoolis hakatud looma instituutide nime kandvaid moodustisi (kuigi täppis- ja loodusteadlaste mõistes institute ei paistnud ka siis loodavat), kuid paraku maailmasõda katkestas selle, tol korral ehk perspektiivika ettevõtmise. Seevastu pärast Teist maailmasõda polnud Eesti õigus-

⁴³ Millised olid õigusteaduskonna enda arengunägemused, vt. **Sootak, J.** Kas julge eksperiment või arglikud sammukesed? *Nõukogude Õigus*, nr. 5, 1987, lk. 332–335; **Orgo, I.-M.** Õigusteaduskond rahvusülikooli 70. juubeli künnisel. *Nõukogude Õigus*, nr. 5, 1989, lk. 358–360; **Orgo, I.-M.** Eesti õigushariduse tulevikust. *Eesti Jurist*, nr. 1, 1991, lk. 10–17; **Järvelaid, P.** Tartu ülikooli õigusteaduskond 1992. Kas uue ajastu algus? *Eesti Jurist*, nr. 5, 1992, lk. 353.

teadlastel kogunenud tegelikult küll mingeid positiivseid instituutides tegutsemise kogemusi.⁴⁴

Kui püüda otsida kõige suuremat kahju, mis nõukogude võimu (totalitarismi-) periood Tartu ülikooli teadlastele tekitas, siis saab esile tõsta vähemalt paari võrdset faktorit. Üheks oli kindlasti väline faktor, s.t. kahe põlvkonna pikkune isolatsioon suurest osast teadusmaailmast ja võimatus osaleda ühisuuringutes. Teiseks sisemine faktor, mis oli kahjustanud teadlaskonna suhet võimuga. Teadlased olid totalitarismiperioodi jooksul muudetud ülikoolis võimutruudeks. Nii juhtuski, et ühiskonna demokratiseerimise perioodil püüsid võimuesindajate korraldusi täita noored kogenematud õigusteaduskonna administraatorid (kel endal puudusid sageli igasugused isiklikud kogemused), reforme ise sisemiselt läbi mõtlemata. Et teaduskonna enda tasandil ei oldud kindlad, siis rektoraadist tulevaid korraldusi üritati täita võimalikult sõna-sõnalt. Rektoraadi plaanide kiiremaks täitmiseks püüdis juhtkond samas igati takistada kolleegide arutlusi ettevõtmiste sisulise mõtte üle, vaatamata sellele, et need ettevõtmised hakkasid peatselt muutma oluliselt teaduskonna enda elu ja tööd.

⁴⁴ Tartu ülikoolis oli olnud küll õigusteaduskonna juures kriminoloogia labor ja veel mõned laborid, kuid midagi eriti positiivset sealt teaduskonna jaoks polnud aastatega tulnud. Kriminoloogia labor anti teaduskonna poolt 1980. aastatel oma alluvusest kui "väheperspektiivne" isegi ära ja alles siis, kui see tegutses *Eduard Raska* (snd. 1944) juhtimise all käitumishälvete sotsioloogia laboratooriumi nime all, saavutas see niisuguse teadustaseme, et labori juhataja kirjutas kriminoloogias doktoritöö ja kaastöötajad veel mõned väitekirjad (nt. tulevase Tartu ülikooli õigusteaduskonna õppejõu Jaan Ginteri kandidaadiväitekirja). Eesti oli olnud kogu NSV Liidus tegelikult ainuke liiduvabariik, kus Teaduste Akadeemia juures polnud eraldi õiguse instituuti. Vahetult enne NSV Liidu kokkuvarisemist loodi küll õiguse sektor (ENSV TA filosoofia-, õiguse- ja sotsioloogia instituudi juurde), mida asus juhtima *Igor Gräzin*, kuid ka selle ettevõtmise eluiga osutus mitmete objektiivsete ja subjektiivsete asjaolude kokkusattumise tõttu nii lühikeseks, et õigusteadlased ei jõudnud end akadeemia sees veel positiivselt näidata ja oma tegevuse olulisust kolleegidele tõestada. Seetõttu kujunes olukord, et kui Teaduste Akadeemia sattus ümberstruktureerimise käigus majanduslikku kitsikusse, siis olid just õigusteadlaste kohad esimeseks reserviks, mille likvideerimine võimaldas teistes akadeemia osades koondamisi veidigi leevendada või edasi lükata. Seega ka Tallinnas, Teaduste Akadeemia juures, puudus õigusteadusel tegelikult positiivne instituutides tegutsemise kogemus.

Et asjasse olid pühendatud niivõrd vähesed, siis tundus mitte-pühendatutele, et reform oli muutumas juba eesmärgiks omaette. Sellest siis ka teaduskonna enamuse liikmete suur apaatia antud küsimuses. Seetõttu polnud nende jaoks tegelikult mingit vahet, mitmeks osaks teaduskonna nimekiri formaalselt jagatakse. Idee organisaatorid kartsid tulla vanade kateedrite taastamise juurde instituutide nime all ja seetõttu arvati, et jagades teaduskonna lihtsalt kolmeks, usutakse ülikoolis paremini, et õigusteadlased on moodustanud nüüd ka instituute. Kuid kui vastuseisu pärast teaduskonna nõukogus ei õnnestunud seda jaotust läbi viia, siis jagati teaduskond kaheks, nimetades osad vastavalt eraõiguse- ja avaliku õiguse instituudiks. Et niisugune reform oleks ka paremini mõistetav teiste erialade inimestele, võiks analoogset reformi arstiteaduskonnas ette kujutada kui jaotust prekliiniliste teaduste instituudi ja kliiniliste teaduste instituudi vahel. Kusjuures kõigi finants- jm. dokumentide allkirjastamise õigus oleks antud monopoolselt nende kahe instituudi juhataja kätte. On selge, et näiteks arstiteaduses selle pikaajalise ja järjepideva teadustraditsiooni tõttu Eestis midagi toimuda taolist ei saa. Õigusteaduses oli see aga paraku võimalik. Kogu reformi sisu seisnes asjaolus, et õigusteaduskonnas tsentraliseeriti maksimaalselt kogu võim ja finatshoovad vaid paari inimese kätte. Teaduskonna juhtkond dekaani näol püüdis aga reformi läbiviimisest võimalikult kiiresti rektoraati ette kanda, et saada sealt oma tööle kiitust, mis on muidugi ka inimlikult mõistetav.

Vanemate kolleegide jaoks, kes olid üle elanud stalinismi jt. keerulised perioodid, oli kavandatud tegevus milleski väga tuttav, sest vaatamata asjaolule, et elati Eesti Vabariigis, toimus ülikoolielu paljus sarnaselt kui totalitarismi tippaegadel, mil dekaanil oli sageli mure, kuidas rektorile edusammudest kiiremini ette kanda. Ehk oli jällegi eesmärgiks, et just õigusteaduskond uued suunad ülikoolis esimesena ellu viiks. Kas reformidel ka mingi mõte võiks olla või kas nad hoopis ei pärsi alanud positiivseid muutusi, ei saanud teaduskonna liidreid huvitada, sest oluline oli isikliku silmapaistmise nimel täita rektoraadi korraldusi võimalikult perfektselt. Viimane tähendas aga seda, et teaduskonnas töötavad kolleegid polnud mõnele noorele kolleegile mitte ülikooli elu subjektid, vaid nagu eespool juba sai märgitud, neid käsitleti selles protsessis eelkõige kui reformide objekti. Nii tekkis võimu juurde sattunud inimestel psühholoogiline efekt, kus kõik näis olevat võimalik. End ei samastatud teaduskonna liikmena, vaid

rektoraadi reformide läbiviijana.⁴⁵ Tartu ülikoolis oli õigusteaduses see küllalt lihtne, soodustas asjaolu, et anakronismina totalitarismi ajast oli ikka veel puutumatuna säilinud müstifitseeritud ja hiigelvõimuga “sissepoole” varustatud dekaani amet, mida oli võimalik nimetada ka rektoraadi poolt teaduskonda saadetud asehalduri kohaks.⁴⁶

Tartu ülikooli õigusteaduskonnas juhtunu kinnitab veel kord tõsi- asja, et mitte asjata ei valita demokraatlike maade ülikoolides dekaane teaduskonna etteotsa esiteks vaid *korraliste professorite* hulgast. Ja teiseks, lühikeseks ajaks (2–3 aastat). Viimasel ajal on mõnes Saksa ülikoolis sisemiste kokkulepete alusel dekaanid ametis vaid ühe aasta, et professor dekaaniks oleku ajal ei kaotaks aega ja saaks kergemini naasta oma poolelijäänud teadustöö juurde. Kolmandaks on kasutusel veel üks moodus, mille järgi dekaani valimised pole valimised selle sõna otseses mõttes, vaid formaalne toiming, mis paneb dekaani

⁴⁵ Samas teadsid reformide läbiviijad (instituutide idee läbiviijad) ka õigus- teaduses väga hästi, mida nad tegelikult tegid, sest püüdi oli saada teadus- konnas võim võimalikult väheste inimeste kätte. Kui me võrdleme jälle olukorda teiste teaduskondadega, siis räägib see kõik ikka ühest ja samast — võitlusest võimu pärast. Näiteks prof. Jüri Allik kritiseeris prof. Rein Taagepera vastuseisu sotsiaalteaduskonna laienemisele: “R. Taage- pera vastuseisu põhjused on isiklikku laadi, sest sotsiaalteaduskonna järsk laienemine võib kaotada tema võimu selle teaduskonna üle...” Vt. **Allik, J.** Sotsiaalteaduste asendist Tartu ülikoolis. *Universitas Tar- tuensis*, 18. veebruar 1994.

Õigusteaduskonnas oli see üheksa suhteliselt iseseisva õppetooli loo- misega 1992. aastal korraks juba juhtunud ja nüüd 1993. aastal saadi instituutide loomise kaudu (loodi vaid kaks instituuti) tagasi minna tege- likult vana, reformieelse süsteemi juurde, kuid võimu jagamise seisukohalt veelgi kontsentreeritumas vormis.

⁴⁶ Selline olukord polnud omane loomulikult vaid õigusteaduskonnale. Väga emotsionaalse protesti on kirja pannud näiteks prof. Jüri Allik Rein Taageperale antud erivolituste vastu sotsiaalteaduskonnas. Allik väitis, et eraldi sotsiaalteaduskonna loomise idee oli suurepärase, kuid kahjuks selle idee realiseerimise viis kõige ebaõnnestunud. Sotsiaalteaduskonna loomisel olevat prof. R. Taagepera lähtunud eeldusest, et kogu impeeriu- mi ajal tehtud sotsiaalteadus on mülgas ... “R. Taagepera pole teinud kunagi isegi katset varjata seda, et teda huvitab eelkõige oma isikliku nägemuse realiseerimine kui sotsiaalteaduste parem esindatus üli- koolis ...” Vt. **Allik, J.** Sotsiaalateaduste asendist Tartu ülikoolis. *Uni- versitas Tartuensis*, 18. veebruar 1994.

kohustused uuele professorile korraliste professorite rotatsiooni kaudu, olles kindlaks määratud juba professorite õppetoolile valimise hetkel (professorite vanuse kaudu).

3.2. Eesti õigusteaduse areng uurimissuundade kaupa 1991–2000

3.2.1. Avalik õigus

Avaliku õiguse alase uurimistöö elavnemise suhtes olid Eestis suured lootused, sest selleks oli ju esmakordselt loodud Tartu ülikooli juurde eraldi instituut. Kuid paraku olid instituudi juhataja prof. R. Naritsa ees väga keerulised probleemid. Vahetult instituudi loomise järel loobusid selle instituudi juhtivad professorid põhikohaga töötamast. 1993. aastal lasid ennast Riigikohtu liikmeks valida ja jäid sisuliselt vaid osalise koormusega riigiõiguse arendajana planeeritud prof. J. Põld, kriminalistika ja kriminaalprotsessi spetsialist prof. H. Lindmäe ja protsessiõiguse spetsialist prof. E. Kergandberg. Nii tekkiski olukord, et täiskohaga jäi peale instituudi juhataja enda esialgu instituuti vaid kriminaalõiguse professor J. Sootak, kuid temagi oli aastate jooksul üha enam seotud riigikohtu konsultanditööga, samuti osales ta aktiivselt seadusloomes justiitsministeeriumi töörühmades. Alates 1997. aastast sai uueks riigi- ja haldusõiguse professoriks Kalle Merusk (snd. 1949), kes on oma teadustöös arendanud küllalt selget teaduslikku järjepidevust kinnitavat uurimissuunda Eesti avaliku õiguse kui teaduse ajaloos, mis toetub üpris tugevalt prof. A-T. Kliimanni maailmasõja eel loodud pärandile. Samasse Eesti avaliku õiguse traditsioonilisse suunda kuuluvaks võiks arvata ka Rait Maruste (snd. 1953) ning dr. Heinrich Schneideri teadustöö põhiseadusliku kontrolli kohta. Et prof. J. Sootak on olnud seotud karistusõiguse reformi jaoks vajalike rakendusuuringutega, siis on tema väga mitmesuunalisest teadusloomingust momendil raske esile tuua ühte kindlat valdkonda. Loodetavasti joonistub see aastate jooksul selgemalt välja ja kontsentreerub tihedamalt suuremate tuumikteemade ümber.

3.2.2. Eraõigus

Eraõiguse valdkond oli erinevalt näiteks avalikust õigusest Eesti õigusteaduses ala, kus juba 1990. aastate alguseks oli suurte institutsionaalsete ümberkorralduste eel toimunud liidrite põlvkonnavahetus. Eraõiguse põhilise institutsionaalse keskuse, Tartu ülikooli tsiviilõiguse ja -protsessi kateedri juhatamisel lõppes 1991. aastal umbes viis aastat kestnud liidri puudumise periood. Just vahetult enne suuremaid murranguid Eesti ühiskonnas (1991) sai tsiviilõiguse ja -protsessi kateedri juhatajaks kunagise selle kateedri pikaajalise juhataja (1970–1985) prof. Vilma Kelderi (1927–2000) õpilane dots. Paul Varul (snd. 1952), kes oli kaua aega kuulunud kateedri õppejõudude nooremasse põlvkonda. Varasemat traditsiooni arvestades oli tsiviilõiguse kateedri juhataja loomulikult ka eraõiguse teaduse liidriks, kellega pidid arvestama nii teiste erialade kolleegid kui ka praktikud Eestis. 1992. aastal, kui hakati looma eraõiguse õppetooli, polnud muidugi kahtlust, et tsiviilõiguse õppetool peab olema. Probleem oli aga selles, kuidas oleks võimalik institutsionaalsete reformide kaudu jagada võimalikud eraõiguse õppetoolid nii, et saaksid loodud eeldused ka teadustööks. Probleem oli keeruline, sest pörkas kokku põlvkondade konfliktiga. Teaduskonna reformijatel tuli lahendada eraõiguse õppetoolide loomisel ka dilemma, kas arvestada juba eksisteerivate uurimissuundadega (autoriteetidega) või teha uute õppetoolide täitmisel panus nooremale põlvkonnale, lootuses, et viimased arendavad oma aktiivsema teadustööga välja uued teadussuunad, suutes kasvatada kiiresti nii palju õpilasi, et võiks eraõiguse alal tõesti luua esimest korda ka oma koolkonnad. Seni oli see takerdunud ka järelkasvu nappuse taha. Aastakümnete jooksul tuli uus põlvkond peale nii aeglaselt, et ei tekkinud kordagi kvantitatiivset hulka, mille puhul oleks saanud rääkida ühest teadlaste rühmitusest kui koolkonnast. Praegu on juba ajaline distants ütlema, et eraõiguse õppetoolide loomisel ei õnnestunud päris puhtalt teoks teha mitte kumbagi reformiliini. Siin oli muidugi mitu põhjust. Kuid tuleb öelda, et juba sel etapil olid eraõiguse kui teaduse tulevasse arengusse sisse programmeeritud olulised raskused.

Eraõiguse õppetoolide loomise käigus loodi lõpuks kolm õppetooli, millel asusid tegutsema juba eksisteerivate teadussuundade liidrid. Tsi-

viilõiguse ja kaubandusõiguse⁴⁷ õppetooli professoriks sai Paul Varul, kes oli seni arendanud tsiviilõigusliku vastutuse uurimissuunda.⁴⁸ Rahvusvahelise eraõiguse professoriks valiti Heiki Pisuke (snd. 1955), kelle uurimishuvi oli seotud intellektuaalse omandi kaitsega, eriti autoriõigusega. Töö- ja sotsiaalõiguse professoriks sai Inge-Maret Orgo (snd. 1935), kelle teadusliku huvi keskmeks olid tööõiguse rakendamise probleemid (töövaidlused, töölepingute lõpetamine). Eraõiguse instituudi loomise järel lülitati formaalselt selle koosseisu ka Eesti õiguse ajaloo õppetool, eesotsas prof. Peeter Järvelaidiga. Eraõiguse instituuti tabas loomise järel mõneti analoogne olukord sellega, mida sai kirjeldataud avaliku õiguse puhul. Erinevus oli vaid selles, et siin hakkas instituudist eemalduma instituudi juhataja prof. Paul Varul ise. Esialgu lahkus koos temaga ka teine tsiviilõiguse professor Heiki Pisuke, kes asus tegutsema, formaalselt küll instituuti jäädes, advokatuuri liikmena. Kuid 1995. aastal sai Paul Varulist Eesti Vabariigi justiitsminister ning Heiki Pisukesest vastava ministeeriumi osakonnajuhataja ja seejärel ministri nõunik ning Tallinnas asuva õigusinstituudi täiskohaga professor. 1997. aastal sai justiitsministeeriumi nõunikuks ka prof. Peeter Järvelaid, kes jätkas oma Tartus alustatud teadustööd ja ka üliõpilaste õpetamist Tallinnas akadeemia Nord õigusteaduskonnas õigusajaloo korralise professorina. Prof. P. Järvelaid täiendas end aastatel 1998–1999 Saksamaal Maini-äärses Frankfurdis A. von Humboldti Fondi stipendiaadina *Max-Planck-Institut für europäische Rechtsgeschichte*'s. Tartus tekkis olukord, kus eraõiguse instituudis oli keeruline just eraõiguses välja kujundada suuremaid teadussuundi. Selleks ei jõudnud saada ka vastutuse temaatika, instituudi esialgse liidri prof. P. Varuli kauaaegne teaduslik huvi. Varuli enda uute huvide tõttu ei jõutud instituudis välja arendada mingit ühtset teadussuunda ning uue juhataja prof.

⁴⁷ Professor Paul Varul polnud enne 1992. aastat kaubandusõiguse valdkonnaga tegelnud. Vaatamata õppetoolile valimisele ei tegelnud ta selle valdkonnaga teadustöös ka hiljem. Siin on tegemist nn. saksa professuuride süsteemiga, kus õppetooli professori koht on seotud ühelt poolt ühe-kahe teadusliku põhiainega, sellele lisanduvad veel lisakohustused, mida ta ise ei pruugi kunagi täita. Kõrvalvaldkonna eest kannab professor vastutust vaid kui töö organiseerija.

⁴⁸ **Varul, P.** Professor Ilmar Rebase osa õigusliku vastutuse teooria arendamisel. *Tartu ülikooli ajaloo küsimusi*, kd. 22 (2), 1989, lk. 70–82; **Varul, P.** Professor Ilmar Rebase ja õigusliku vastutuse teooria. *Eesti kriminaalõiguse arenguteedest*. Tartu, 1997, lk. 12–18.

I. Orgo (tegutses instituudi juhina kuni emeriteerumiseni) uurimused tööõiguse valdkonnas püüdsid selgitada vaid eraõiguse ühe väikese osa jaoks olulist küsimust, kui palju tööõigus ikka eraõiguse valdkonda kuulub. Ka sellest ei kujunenud mingit kogu instituuti hõlmavat teemat. Prof. H. Pisukese uurimistöö intellektuaalse omandi ja autoriõiguse valdkonnas oli sedavõrd spetsiifiline, et ei saanud kujuneda kogu instituuti katvaks. Pealegi tegutses professor ise alates 1995. aastast enamasti juba Tallinnas, kas Justiitsministeeriumi töörühmades või siis Õigusinstituudis.

3.2.3. Karistusõigus

Erinevalt eraõigusest polnud 1990. aastate alguses karistusõiguses veel põlvkondade vahetus lõppenud. Pikki aastaid Eesti kriminaalõiguse *grand old man* olnud prof. Ilmar Rebane (1912–1995)⁴⁹ oleks võinud oma vanuse tõttu juba ammu ülikoolist emeriteerunud olla, kuid ta tegutses ikka veel aktiivselt edasi. Tema jaoks oli ülikooli õigusteaduskonna reform problemaatiline, sest lubas vastloodud kriminaalõiguse professori kohale kandideerida vaid alla 65-aastastel, välistades seega vanal professoril võimaluse jätkuvalt olla oma eriala ametlikuks liidriks. 1992. aastal korraliseks kriminaalõiguse professoriks valitud Jaan Sootakil (snd. 1948) tuli eriala sisulise liidrina end veel järgnevatel aastatel jooksul tõestama hakata.⁵⁰ Kuuludes 1993. aas-

⁴⁹ Ilmar Rebane (4.08.1912–13.06.1995): [Nekroloog]. *Juridica*, nr. 4, 1995. Esikaane siseküljel; **Lõhmus, U.** Professor Ilmar Rebase elukäik ja tegevus. *Eesti kriminaalõiguse arenguteedest*. Artiklite kogumik. Pühendatud professor Ilmar Rebase mälestusele. Tartu, 1997, lk. 6–11; kõige enam memuaarset I. Rebase kohta leiab: **Rebane, I.** *Kohus. Kaebealune. Kaitsja*. Tallinn: Eesti Raamat, 1987.

⁵⁰ Professor Jaan Sootaki kriminaalõiguse koolkonna liidriks saamise taustal eksisteeris teatav koolkondade või teadlaste rühmituste konkurentsi probleem. Eesti kriminaalõiguses üldse ja eelkõige Tartu ülikooli kriminaalõiguse- ja protsessi kateedris oli kuni 1976. aastani olnud vähemalt kaks suuremat liidrit, professorid *Helmur Kadari* (1903–1976) ja *Ilmar Rebane* (1912–1995). Kui mitte niipalju nad ise, siis vähemalt nende õpilased eristasid oma õpetajaid kuni selleni, et küllalt ühtse Nõukogude kriminaalõiguse piires jagasid neid teinekord kahte erinevasse suurde Nõukogude kriminaalõiguse koolkonda (I. Rebane A. Trainini koolkonda ja H. Kadari A. Piontkovski omasse. Vt. **Nigola, K.; Rebane, I.; Soo-**

tast formaalselt avaliku õiguse instituudi alla, pole karistusõigus tegelikult mingil juhul sinna tervikusse sulanud. Paraku pole karistusõiguses kujunenud ka suuremat koostööd endisest kriminaalõiguse- ja protsessi kateedrist eraldunud õppetoolidega, kus oleksid saanud tegusalt aidata ka prof. H. Lindmäe ja E. Kergandberg. Viimased olid põhikohaga tegevad Riigikohtus, kus aastatega nende töökoormus kasvas. Pealegi on prof. H. Lindmäe enda teadussuund ülikoolist emeriteerumise järel (1996) jäänud omamoodi ebakindlasse staatusse.

3.2.4. Õigusajalugu, õigusfilosoofia, õigusteooria, õigussotsioloogia

Instituutide loomise perioodil tekkis reformijatel küsimus, millisesse instituuti peaks kuuluma Eesti õiguse ajaloo õppetool. Oli selge, et oma teaduslikult orientatsioonilt ei kuulu see tegelikult kummasegi loodavasse instituuti. Paraku ei jätkunud ka küllaldast tolerantsust, et lasta sel institutsioonil iseseisvalt areneda. Instituutide loomise järel oleks olnud võimalik ka omamoodi teaduslik tööjaotus, kus prof.

tak, J. Kriminaalõiguse õpetamisest ja uurimisest TÜ õigusteaduskonnas. *Tartu ülikooli ajaloo küsimusi*, kd. 22(2), 1989, lk. 27–38; **Allik, M.;** **Sootak, J.** TRÜ kriminaalõiguse ja -protsessi kateedri õppejõudude töö ENSV kriminaalkodeksi projektiga ja esimesed kriminoloogiapublikatsioonid TRÜ toimetistes. *Tartu ülikooli ajaloo küsimusi*, kd. 19, 1987, lk. 237–243; **Maruste, R.** Tartu ülikooli osa õiguspsühholoogia arengus Nõukogude Eestis (1966–1988). *Tartu ülikooli ajaloo küsimusi*, kd. 22 (2), 1989, lk. 52–58.)

Tegelikult oli siin probleem kandunud teaduslikust konkurentsist veidi kaugemale, sest prof. H. Kadari juures oli oma vätekirja kaitsmiseni jõudnud dots. Albert Paltser (snd. 1930), kes oli vähemalt formaalselt pakkunud mõni aeg konkurentsi prof. I. Rebasele. Viimase juures oli omakorda vätekirja kirjutanud 1992. a. kriminaalõiguse professoriks saanud Jaan Sootak. Huvitaval kombel juhtus nii, et vahepealsetel aastatel (1976–1991) kriminaalõiguse koolkonnas praktiliselt suveräänseks liidriks olnud prof. Ilmar Rebase õpilastest (Herbert Saarsoo, Kalle Nigola, Rait Maruste, Erik Kergandberg, Uno Lõhmus) ei saanud kellestki Tartu Ülikooli kriminaalõiguse professorit. Kuid tuleb tunnistada, et ega sellepärast ka mingit suurt vastuseisu ei tekkinud. I. Rebase õpilased rakendasid oma võimeid mujal, mis võimaldas J. Sootakil asuda ilma erilise konkurentsita formaalse liidri positsioonile. Sisulise liidri poolest oli küsimus siiski veel lahtine, lahenedes alles endise erialaliidri, prof. Ilmar Rebase surma järel 1995. aastal.

R. Naritsa võrdleva õigusteaduse õppetool oleks olnud avaliku õiguse instituudi ja Eesti õiguse ajaloo õppetool eraõiguse instituudi teoreetiliseks keskuseks. Eesti õiguse ajaloo korralisel professoril, Peeter Järvelaidil oli oma teadussuund, mis oli osutunud läbilöögivõimaliseks ka rahvusvahelisel tasemel. Õppetooli loomine oli langenud kogu Euroopa õigusajaloo murrangukohta, kus tõusetus jõuliselt uute Euroopa õiguse ajaloo võrdlevate uuringute vajadus. Tartus oli ühinedud rahvusvahelise koostööga kohe 1990. aastate alguses. Välismaa kolleegide arvates peitus Tartus nii suur potentsiaal, et nähti võimalik olevat luua siia Läänemere piirkonda ja Ida-Euroopa riike ühendav uurimiskeskus.⁵¹ Eesti õiguse ajaloo õppetoolil oli juba puhtprofessionaalselt väga selge arusaamine ka oma kontinuiteedist ja kohast Eesti teaduses.⁵² Et eraõiguse instituudis polnud õppetooli, kus oleks tegeldud õigusteaduse filosoofilise mõtestamisega, siis just õigusajaloo juurest suunati noori inimesi tegelema ka õigusfilosoofia ja võrdleva õiguse temaatikaga. Paraku võtab teadusliku järelkasvu kasvatamine aega. On oodata, et uuel aastatuhandel kaitsevad mitmed sellest õppetoolist oma teadustööd alustanud teadlased doktoritöid. Üks nendest promotsioonidest (arvatavasti New Yorgi ülikoolis), peaks sisaldama Eesti lähiajalooos elluviidud restitutsiooni filosoofilist analüüsi. Eesti lähiajalugu puudutavad õigusprobleemid viiakse sellega rahvusvahelisse käibesse. 1997. a. sai selgeks, et Tartu ülikooli eraõiguse instituudis õigusajaloo alal tehtu ei taha mahtuda siin kehtivatesse formaalsetesse raamidesse.⁵³ Professor P. Järvelaidi lah-

⁵¹ Olukord Eesti teaduses on viimase kümnendi jooksul oluliselt muutunud. Kui 1996–1997 arvati, et näiteks õigusajaloo rahvusvahelise keskuse loomine Eestisse vajaks umbes 10 miljonit krooni (oleks loodud keskus, mis oma raamatukoguga saaks toetuda Tartu ülikooli vanale kogule ja mis oleks uute raamatuostude ja ajakirjade tellimisega viidud oma uurimisvõimaluste poolest tänapäeva Euroopa tasemele). Siis tundus see projekt Eesti teaduse üldist finantseerimist arvestades utopiline. Praegu räägitakse Eesti geeniprojekti puhul juba miljardist kroonist. Ajaloo jaoks tasub siiski mainida, et ka õigusajaloo kohta oli oma ala väga hästi tundvate välisekspertide hinnang, et Eestisse tasub õigusajaloo instituut luua.

⁵² **Järvelaid, P.** Eesti õiguse ajaloo õppetool — 70. *Juridica*, nr. 1, 1997. Tagakaanel.

⁵³ Mingil määral kordus Eestis protsess, mis oli olnud Lääne-Euroopas juba 1960. aastate lõpust tunnetatav, kuid siin toimus see tunduvalt avatumal kujul. Vt. **Ogorek, R.** *Rechtsgeschichte in der Bundesrepublik (1945–1990)*.

kumise järel Tallinna kandus koos temaga sinna ka teaduskontaktide võrk ja uurimistöö, mida viiakse edasi akadeemia Nord õigusteaduskonnas.

4. Eesti õigusteaduse võimalikud arengustsenaariumid 21. sajandi lävel

On loomulik, et mõtestamaks 20. sajandi viimasel kümnendil Eesti õigusteaduses toimunud arengut, tekib meil paratamatult vajadus tulla Tartu ülikooli õigusteaduskonna tervikliku arengu analüüsi juurde. Tartu ülikool oli 20. sajandi lõpul teadusasutusena laienenud, teadustööd rahastati projektide kaupa nii riigieelarvest kui ka riigieelarvevälistest vahenditest. 1999. a juhtis Tartu ülikool kokku 446 teadusteemat-projekti (1998 — 429, 1997 — 532), sh. 83 riiklikult sihtfinantseeritavat teadusteemat (1998 — 82), 275 sihtasutuse Eesti Teadusfond teadusprojekti (1998 — 279, 1997 — 532), viit sihtasutuse Eesti Innovatsioonifond projekti (1998 — 5, 1997 — 5) ja 83 lepingulist projekti (1998 — 62, 1997 — 113). Enim teadustööprojekte oli arsti-, bioloogia-geograafia- ja füüsika-keemiateaduskonnas, vastavalt 126, 95 ja 53. Kõige vähem projekte oli õigus- ja usuteaduskonnas, 1999. a. vastavalt seitse ja viis. Ühe õppejõu-teaduri kohta on bioloogia-geograafia-, sotsiaal- ja matemaatikateaduskonnas vastavalt 0,8, 0,7 ja 0,6 teadusteemat-projekti, majandus- ja filosoofiateaduskonnas 0,3 ja 0,2. Tartu ülikooli keskmine on 0,5 teadusteemat-projekti ühe õppejõu-teaduri kohta. Kui me ligi viiesaja projekti hulgas leiame spetsiaalselt õigusteaduse teemadena vaid seitse, siis saab öelda, et õigusteaduse roll on lausa marginaalne.⁵⁴ Kuid vaatamata marginaalsusele teaduste finantseerimise süsteemis, on tegemist ikkagi valdkonnaga, mis oma ülesannete tõttu on oluliseks osaks meie rahvuskultuurist ja mis liiatigi puudutab paljusid spetsiifilisi probleeme seoses omariikluse säilitamisega. Need on ühele rahvale ja tema kultuurile eksistentsiaalsed küsimused. Õigusteadusel on oma spetsiifika kaudu kindel roll meie riikliku isolemise või *riigi omamise*

Rechtswissenschaft in der Bonner Republik. Studien zur Wissenschaftsgeschichte der Jurisprudenz / Hrsg. von Dieter Simon. Frankfurt am Main, 1994, S. 12 (Suhrkamp-Taschenbuch Wissenschaft, Bd. 1150).

⁵⁴ *Tartu Ülikooli 1998. aasta teadusteemad.* Tartu: Tartu Ülikool, 1999, lk. 2; *Tartu Ülikooli 1999. aasta aruanne.* Tartu: Tartu Ülikool, 2000, lk. 27–28.

kultuuri taseme mõjutajana.⁵⁵ Teadustöö on paljudele üks eneseteostuse võimalus, kus sellele teele asunu loomulikuks sooviks on tegutseda oma huvide seisukohalt kõige soodsamates tingimustes. Siit tuleneb aga ka paratamatu teadusharude konkurents projektide parema finantseerimise nimel. Selles võitluses on sageli otsustanud ka demagoogilised argumendid. Seetõttu ei saa ilmselt loota, et teaduse finantseerimisel lähemas tulevikus tekiks Eestis olukord, kui taolist võitlust ei toimuks. Kuid nagu näitas 20. sajandi viimane kümnend, on näiteks õigusteaduse ja sealhulgas eriti avaliku õiguse alane teadmine ühe rahvusriigi jaoks selline prioriteet, mida pole võimalik kvaliteetsel tasemel välismaalt sisse osta.⁵⁶ Praegu on selge, et katsed sisse osta riigiõiguslikku teadmist Eesti Vabariigi jaoks on tekitanud nii spetsialistides kui ka teistes vaid pettumust. Eesti õigusteadus vajaks uude aastatuhandesse astumiseks arengukava, mille aluseks peaks olema kriitiline hinnang sellele, mida hetkel omatakse. Niisugune hinnang puudub, kuigi esimene artikkel, mis juba oma pealkirjas mõtiskles Tartu ülikooli õigusteaduskonna võimalikust arengust 21. sajandil, ilmus 1994. aastal.⁵⁷ Ei saa kinnitada, et see oleks tekitanud Eestis mingit suuremat huvi, viies aastaks 2000 ka mingite kokkuvõtivate järelduseni. Omaette probleemiks on ka see, et Eesti õigusteadusel pole olnud positiivset kogemust suhetes välisekspertidega. On kujunenud paradoksaalne olukord, kus mitmesugustel teadlaste rühmitustel, kel sageli konkurentsi tõttu erihuvid, on kõigil kokkupuutest välisekspertidega negatiivsed kogemused. On muidugi kahju, et Eestis pole mitmetel asjaoludel osatud õigusteaduses väliseksperte kasutada, nii et nendest oleks olnud reaalne ja konkreetne abi, mida juristkond tervikuna ka tunnustaks. Samas oleks väga lühinägelik, kui me püüaksime kogu vastutuse koostöö ebaõnnestumise eest panna vaid välismaalastele, kes enamasti ilmselt siiski püüdsid Eesti kolleege oma

⁵⁵ Maailmas on eestlastest palju suuremaid rahvaid, kes pole suutnud jõuda omariikluseni või seda hoida. Nad pole seda suutnud oma riigi omamise kultuuri nõrkuse tõttu.

⁵⁶ Autori töö Eesti Vabariigi Justiitsministeeriumi nõunikuna on teda veennud, et ka riigiõiguslik teadmine on riikide jaoks *nn. strateegiline teadmine*, mida jagatakse teistele vaid ulatuses, mis ei saa rahuldada teise riigi elulisi vajadusi. Seda konkreetsele riigile vajalikku ekspertteadmist peab iga riiki omada sooviv rahvas suutma ise luua.

⁵⁷ **Järvelaid, P.** Tartu ülikooli õigusteaduskond 21. sajandil. *Juridica*, nr. 7, 1994, lk. 156.

oskuste ja võimaluste piires aidata. Kuid samas tuleb õigusteaduse hindamisel arvestada ka teiste erialade inimeste arvamusega, kes väidavad (nagu psühholoogiaprofessor Voldemar Kolga), et kogu Eesti ühiskond on sedavõrd korporatiivne, et siin on raske ka edaspidi välisekspertideta läbi saada. Ilma sõltumatute (välisekspertideta) loodaks analüüsi, mis sageli sõltuksid eelkõige hinnatava isiku (institutsiooni) seltskondlikust kuuluvusest või vaid ühe teadusharu arengu vajadusest. See tähendaks lõppkokkuvõttes aga, et need arvamused oleksid väga kaugel objektiivsusest ega peegeldaks mingil juhul asjade tegelikku olukorda.⁵⁸ V. Kolga näeb Eestis väga ohtlikuna ka siin üha levivat tendentsi olukorda ilustada ja tegelda enesepettusega. V. Kolga arvates valitseb Eesti ühiskonnas tervikuna sündroom, mida ta nimetab ebaadekvaatsuse neuroosiks, s.t. kus ühiskonnas valitseb soov elada pigem illusoorse maailmas, kui tunnista kriitiliselt enda ümber reaalselt eksisteerivat olukorda. Puhtteoreetiliselt oleks aga Eesti ühiskonnale või selle ühiskonna väikesele teadlaste ringile eluliselt tähtis, kui ka õigusteadlased teaksid oma eriala nõrku kohti.

Kirjandus

- Album professorum Universitatis Tartuensis anno MCMXCVIII*. Tartu ülikooli professorid 1998. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1998. (Õigusteaduskond lk. 13–18).
- Eesti Teaduste Akadeemia juubeliaasta — 1998*. Tallinn, 1999.
- Eesti Teaduste Akadeemia liikmeskond. II: 1938–1998*. Tallinn, 1998.
- Ernits, M.** Juristenausbildung ehk juristiks Saksamaal. *Juridica*, nr. 2, 1995, lk. 66–70.
- Ilmar Rebane (4.08.1912–13.06.1995) [Nekroloog]. *Juridica*, nr. 4, 1995, lk. Esikaane siseküljel.
- Järvelaid, P.** 360 aastat Tartu ülikooli õigusteaduskonda. *Eesti Jurist*, nr. 1, 1992, lk. 43–48; nr. 2, lk. 154–158; nr. 3–4, lk. 241–250; nr. 5, lk. 346–349; nr. 6, lk. 419–428.
- Järvelaid, P.** Tartu ülikooli õigusteaduskond 1992. Kas uue ajastu algus? *Eesti Jurist*, nr. 5, 1992, lk. 353.

⁵⁸ Eesti õigusteaduse akrediteerimise probleemidele Tartu ülikooli näitel on juriidilises kirjanduses juba ka tähelepanu juhitud. **Merusk, K.; Narits, R.; Pruks, P.** Õigushariduse akrediteerimise õiguslikest alustest ja protsessist Eestis (Tartu ülikooli õigusteaduskonna näitel). *Juridica*, nr. 8, 1998, lk. 407–421.

- Järvelaid, P.** Tartu ülikooli õigusteaduskond 21. sajandil. *Juridica*, nr. 7, 1994, lk. 156.
- Järvelaid, P.** Ülikooliharidus ja juristi elukutse Euroopas. *Akadeemiline õigusharidus ja juristide täienduskoolitus*. Tartu, 1996, lk. 5–59.
- Järvelaid, P.** Eesti õiguse ajaloo õppetool — 70. *Juridica*, nr. 1, 1997. Tagakaanel.
- Järvelaid, P.** Tartu Riikliku ülikooli õigusteaduskond 1970–1988. *Tartu ülikooli ajaloo küsimusi (Tartu Ülikool 1970–1988)*, kd. 30, 1998. lk. 30–52.
- Jõgi, P.** Sorosi skolaarina Oxfordis. *Juridica*, nr. 1, 1996, lk. 39–40.
- Jürgen, I.** Tartu tudengid Salzburgis. *Juridica*, nr. 7, 1994, lk. 179.
- Luts, M.** Õiget õigust otsimas: Ülevaade Tartu ülikooli õigusteaduskonnas 1995. a. sügissemestril esinenud külalislektoritest. *Juridica*, nr. 1, 1996, lk. 41–43.
- Merusk, K.; Narits, R.; Pruks, P.** Õigushariduse akrediteerimise õiguslikest alustest ja protsessist Eestis (Tartu Ülikooli õigusteaduskonna näitel). *Juridica*, nr. 8, 1998, lk. 407–421.
- Mälksoo, L.** Ma-ilm ja mõnnda, mis sääl sees leida on, ehk aasta juuraõpinguid Göttingenis. *Juridica*, nr. 6, 1996, lk. 304.
- Nurmela, I.; Pihlak, A.; Pikamäe, T.; Uustalu, E.** Õigusteaduse õpingutest naaberriigis: [Õigusharidusest Soomes]. *Juridica*, nr. 8, 1997, lk. 420–422.
- Pikamäe, P.** Õigusharidusest Prantsusmaal. *Juridica*, nr. 7, 1995, lk. 317–320.
- Pruks, P.** On tibude lugemise aeg! [Õigusharidusest]. *Juridica*, nr. 5, 1995, lk. 209–210.
- Pruks, P.** Akadeemilise õigushariduse mõningaid arenguprobleeme. *Akadeemiline õigusharidus ja juristide täienduskoolitus*. Tartu, 1996, lk. 60–80.
- Pruks, P.** Tartu ülikooli õigusteaduskond [ülevaade]. *Juridica*, nr. 9, 1996, lk. 479–508.
- Rillo, M.; Uustalu, E.** Helsingi ülikooli maksuõiguse süvaõppeprogramm. *Juridica*, nr. 9, 1997, lk. 472–473.
- Sillaots, M.** Tartu Ülikooli õigusteaduskonna osa õiguskorra ülesehitamisel. *Juridica*, nr. 1, 1999, lk. 12–13.
- Tartu Ülikooli 1998. aasta teadusteemad*. Tartu: Tartu Ülikool, 1999.
- Tartu Ülikooli 1998. aasta aruanne*. Tartu: Tartu Ülikool, 1999. (Teadustöö lk. 20–23.)
- Tartu Ülikooli 1996. aasta aruanne*. Tartu: Tartu Ülikool, 1997.
- Tartu Ülikooli 1996. aasta publikatsioonid*. Tartu: Tartu Ülikool, 1997.
- Tartu Ülikool. 1995. aasta aruanne*. Tartu: Tartu Ülikool, 1996.
- Tartu Ülikooli aastaraamat 1993. Annales Universitatis Tartuensis MCMXCIII*, Tartu, 1994. (Teadustöö lk. 48–66.)
- Tartu ülikooli õigusteaduskond*. Teatmik. Koost. Peep Pruks. Tartu, 1997.

EESTI ÜLIKOOLIDE MAJANDUSTEADUSKONDADEST 1960–1980

Valner Krinal

Aastail 1960–1980 vaevlesid Eesti majandusteadused marksistlike dogmade kammitsais. Iga majandusteaduslik töö pidi olema varustatud ideoloogiliste rekvisiitidega. Ilma viimasteta polnud ilmumine mõeldav. Ühtteist sai kohustuslike lisandite kõrval siiski välja öelda ning seetõttu võib väita, et mitte kõik tol ajal kirjutatu pole utiliiväärtusega.

Alljärgnevalt käsitletakse kõigepealt TRÜ majandusteaduskonna osa majandusteadlaste kaadri ettevalmistamisel ning majandusteooria käsitlemisel. Lühidalt antakse ülevaade ka TPI ja EPA majandusteaduskondades tehtust. Et tol ajal poliitilise ökonoomia kateedrid ei kuulunud majandusteaduskondade juurde, siis nemad on käsitlusest suures osas välja jäänud.

Käsitletaval perioodil arendati majandusteaduslikke uurimusi küllalt laialdaselt veel Eesti Teaduste Akadeemia majandusinstituudis. Seda kollektiivi võib täie õigusega pidada tolleaegsete majandusuuringute lipulaevaks. Majandusinstituudi osa on alljärgnevas aga välja jäetud. Sama tuleb öelda mitme haruinstituudi kohta. Kõigepealt ei võimalda nende käsitlemist artikli maht ning teiseks on nende uurimistööle veel hinnang andmata. Käesoleva artikli autor aga pole selleks võimeline.

1. Tartu ülikooli majandusteaduskond

Ülikooli majandusteaduskond tegi okupatsioonide ajal läbi kolm kolimist: 1940. aasta lõpul viidi teaduskond Tallinna. Seal algas töö 1941. aastal. Saksa okupatsiooni algul, nimelt 1. oktoobrist 1941, toodi teaduskond uuesti Tartusse. Pärast Nõukogude võimu taaskeh-

testamist tuli uuesti kolida pealinna. Seal oldi kuni 1954. aastani. Siis järgnes kaubandusökonomitidel neljas kolimine — tagasi Tartusse. Vahepeal oli Nõukogude Liidus majandusharidust tunduvalt kokku tõmmatud, sest arvati, et sotsialistlikus ühiskonnas pole vaja majandusseadusi eriti arvestada. Partei- ja riigiorganite otsustega taheti kõik paika panna. Tallinnas likvideeriti näiteks rahanduse ja krediidi eriala.

Tartusse, nagu öeldud, tuli üle ainult kaubandusökonoomika ka-teeder 60 statsionaarse ja 79 mittestatsionaarse üliõpilasega.¹ Üliõpi-laste vähesuse tõttu allutati teaduskond administratiivselt õigusteadus-konnale. Iseseisev teaduskond moodustati alles 1. septembrist 1968.

Tartus alustati kohe majandusteaduskonna laiendamist. Juba 1. septembrist 1954 võeti koos kaubandusökonomitidega vastu ka 25 üliõpilast rahanduse ja krediidi päeva- ning kümme kaugõppesse.² Juurde tulid veel kaubatundmise, kaubandusraamatupidamise ja ma-janduskübemeetika erialad. 1988. aastaks oli üliõpilaste arv kasvanud juba 1202-ni.³ Koos üliõpilaste arvu kasvuga suurenes ka õppe-jõudude hulk. Viimased tulid nii praktikast kui ka oma teaduskonna lõpetanute hulgast.

Noorte õppejõudude suur osatähtsus tingis vajaduse pöörata pea-mine tähelepanu nende kvalifikatsiooni tõstmisele. Tallinnast ületul-nud õppejõududest oli kandidaadikraad ainult Karl Feliks Sauksil ja Raimund Hagelbergil. Ülejäänutel tuli kraadi kaitsta juba Tartus. Koos kandidaadiiniimumi eksamite sooritamisega koostati õppevahen-deid. Selle nn. käe-harjutamisega taotleti kaht eesmärki: varustada üli-õpilased õppematerjalidega ning vähendada õppejõudude loengu-koormust. 1960. aastail ilmus aastas 1–6 õppevahendit. Hoog saadi sisse 1970. aastail. Nii publitseerisid teaduskonna õppejõud 1973. a. 15, 1975. a. 17 ja 1978. a. 22 õppevahendit. Viimati märgitud aasta produktsioon ületas 110 poognat.⁴ Ilmuma hakkasid ka kõrgkooli-õpikud, monograafiad, pidevalt kasvas teadusartiklite ja teeside hulk.

Tehtud töö kajastus ka õppejõudude kvalifikatsiooni tõusus. Kui 1960. aastail kaitsesid teaduskonna õppejõud aastas 1–2 kandidaadi-

¹ **Krinal, V.** *Tartu ülikooli majandusteaduskonna minevikust ja täna-päevast*. Tartu: TÜ Kirjastus, 1999, lk. 80.

² *Ibid.*, lk. 81.

³ *Ibid.*, lk. 83.

⁴ TÜ arhiiv. N. 12. Vastavate aastate teaduslike uurimistööde aruanded.

dissertatsiooni, siis 1970. ja 1971. a. kaks, 1973. a. juba kuus.⁵ Edukas oli ka 1980. aasta, mil oma tööd said valmis kolm õppejõudu. Doktorikraadi kaitsesid Raimund Hagelberg 1968., Heiki Müür 1972., Vambola Raudsepp 1984., Mart Sörg 1990. ja Janno Reiljan 1991. a. Neile lisandusid poliitilise ökonoomia kateedri inimesed, kellest paljud olid seotud õppetööga majandusteaduskonnas. Neist kaitsesid doktoritööd Vambola Türk 1975. a., Viktor Fainštein 1990. a., Olev Raju 1991. a.

Kõik see tähendas, et juba 1971/1972. õppeaastal moodustasid teaduskraadiga õppejõud üle poole teaduskonna õppejõudude koosseisust — 54,8%. Kateedrite viisi pilt siiski erines: 1973/1974. õppeaastal oli teaduskraadiga töötajaid rahvamajandusharude ökonoomika kateedris 84%, rahanduse ja krediidi kateedris 75%, majandusküberneetikas ja statistikas 57%, kaubatundmises ning kaubanduse organiseerimises 37,5% ja raamatupidamise kateedris 25%. Kuigi edaspidi õppejõudude arv teaduskonnas kasvas (nt. 1992. a. 62), ei langenud kraadiga õppejõudude osakaal.

Kui arvestada aga kõiki majandusteadusega tegelevaid kateedreid, siis pilt nii roosiline polnud. Seda tõestab Eesti NSV Kõrgema ja Keskhariiduse Ministeeriumi kolleegiumi 28. mai 1979. aasta otsus, kui arutati majanduskaadri ettevalmistamist Eesti NSV kõrgkoolides. Tõllal tegeldi majandusteadlaste ettevalmistamisega 18 kateedris: TPI-s üheksas, TRÜ-s viies, EPA-s neljas ja neile lisandus kolm poliitilise ökonoomia kateedrit. Selles koosseisus oli kraadiga õppejõude: TPI-s 69%, EPA-s 58% ja TRÜ-s 43%. Ka üliõpilaste õppeedukus oli ülikoolis kõige madalam: EPA-s 98,4%, TPI-s 98%, TRÜ-s 93,3%. Me võime arvudes küll kahelda, kuid et kolleegiumil keegi ei protesteerinud, siis järelikult pidid need vastama tegelikkusele. Ilmselt arvestati tookord õppejõudude hulka ka õppeülesannete täitjaid.

Käsitletud aastail oli ülikooli majandusteadlaste teadustöö üldteemaks “Majandusliku analüüsi ja planeerimise metoodika”. See oli hästi lai valdkond ja selle alla võis mahutada kõigi õppejõudude ja teadustöötajate teemad. Vahetusid alateemad, kuid mitte kõik. Viimastest olid püsivamad “Majandusliku töö ning rahanduse ja krediidi organiseerimise täiustamine rahanduses” (juhendaja prof R. Hagelberg). See alateema haaras omakorda näiteks 1969. a. veel neli teemat

⁵ TÕ arhiiv. N. 18. (Õigus- ja majandusteaduskond. Nõukogu koosolekute protokollid väitekirjade kaitsmise kohta vastavatel aastatel).

ja 14 tööd. Teiseks alateemaks kujunes “Majandusliku töö täiustamisest kaubanduses” (juhendaja dots. Kalju Parvel, 3 teemat ja 13 tööd). Aastaid oli teaduskonna plaanides veel alateema “Eesti NSV rahvamajanduse ja majandusõpetuse uurimine”. Seda juhendas prof. Karl Feliks Sauks, peamiselt uuriti kolme teemat.⁶

1969. a. muutis prof. R. Hagelberg oma teadustöö plaani ning võttis endale uueks teemaks “Majandusteadlaste ettevalmistamisest ja kasutamisest”. Siitpeale kuni lahkumiseni teaduskonnast 1982. a. jäi see R. Hagelbergi põhivaldkonnaks. Temalt ilmus brošüüre (nt. *Spetsialist, ühiskond, progress* (1973); *Kõrgkool, ühiskond, progress* (1979); *Majandus, ühiskond, progress* (1986)) ning artikleid. Prof. Hagelberg kujundas vastava uurimisgrupi, kuhu haarati ka üliõpilasi. 1975.–1980. a. oli rahanduse ja krediidi kateeder juhtivaks uurimisasutuseks ettevõtete rahanduse automatiseeritud süsteemide väljatöötamisel (R. Hagelberg, V. Raudsepp, Arno Susi). Sellel teemal anti välja neli kõrgkoolidevahelist teadustööde kogumikku. Eriti tihedad sidemed kujunesid Kaasani finants- ja majandusinstituudiga. Tartus töötamise perioodil valiti R. Hagelberg Eesti Teaduste Akadeemia korrespondentliikmeks (1981).

Tänuväärseks valdkonnaks oleksid võinud kujuneda ajaloolised teemad. Sest siin oldi vabamad partei ja valitsuse ette kirjutatud seisukohtadest. Kuid teisalt ilmneb, et just seetõttu hakati mainitud valdkonnas teemade valikut piirama.

Koos riiklikult finantseeritud teadusliku uurimistööga hoogustus lepinguliste uuringute kasv. See ei saavutanud küll parimate teaduskondade (nt. füüsika-keemiateaduskonna) taset, kuid edasimineku ikkagi oli. Loodi kaubanduse laboratoorium. Esialgu asutati see TPI juurde, sest majandusteaduskond kavatseti uuesti Tallinna viia. Katse aga nurjus ning 2. mail 1965 toodi labor üle TRÜ kaubandusökonoomika kateedri alluvusse. Labori teaduslike juhendajatena tegutsesid prof. K-F. Sauks (1965–1976), prof. V. Krinal (1976–1982) ja dots. Aino Siimon (1974–1976 ja 1983–1991). Pikka aega täitis labori juhataja kohustusi Elmar Haljaste. Pärast tema pensionile siirdumist 1. märtsil 1983, asus juhataja kohustusi täitma Kalju Janikson.

Kaubanduse laborit finantseerisid Eesti NSV Kaubandusministeerium ja ETKVL. Esimene tellis töid 2/3 mahust. Laboris töötasid koosseisulised lepingulised teadurid (eri aastatel 4–9) ning kohakaas-

⁶ TÜ arhiiv. N. 12. S. 1 (1969. aasta aruanne). L. 27.

lastena teaduskonna õppejõud. Peaaegu kogu labori eksisteerimise jooksul töötas seal Ilma Kalm, kes täitis kaubandusministeeriumi tellimusi.⁷

Lepinguliste tööde maht suurenes 12 000 rublalt 1965. a. 67 500 rublani 1990. a. Mainitud aja jooksul valmis 94 lepingulist tööd. Alates 1973. aastast anti kõik uurimistööd TRÜ kirjastuse poolt välja kontsentreeritud kujul, eraldi brošüüridena, esialgu 150-s, alates 1984. aastast 100 eksemplaris. Ühtekokku avaldati 40 brošüüri, mida levitati tellijate hulgas ning saadeti teemast huvitatud asutustele. Mõned näited käsitletud leidnud teemade kohta: “Tööde mehhaniseerimise ja moodsa arvutustehnika kasutuselevõtmise võimalused kaubandussüsteemides” (1971–1973); “Isemajandamine ja rentaablus riiklikus kaubanduses” (1972); “Majandusmatemaatiliste meetodite kasutamine jaekäibe planeerimisel kooperatiividele” (1975).

Kaubanduse labor aitas kaasa kvalifitseeritud õppejõudude ettevalmistamisel teaduskonnale. Labori töö baasil valmisid viie õppejõu (Jüri Sepp, Tiiu Paas, Ivar Siimon, Vello Järve, Kulno Türk) ja ühe teaduri (J. Anderson) kandidaativäitekirjad.⁸ Seal omandasid esimesi teadustöö kogemusi ka üliõpilased, kogudes ja töödeldes materjale teadurite ja õppejõudude juhendamisel. Üliõpilasi oli kaasatud eri aastatel 13–27.

1991. a. loodi kaubanduse labori baasil väikeettevõtte Kaubanduse Arendus- ja Uurimisfirma, mis 3. juunil 1992. a. reorganiseeriti osaühinguks Kauf. Viimane pidi jätkama eelkäijate traditsioone. Et aga Eesti kaubandusettevõtted sattusid rahalistesse raskustesse, polnud neil võimalik uurimistöid finantseerida ning peagi lõpetas Kauf tegevuse.

Peale kaubanduselabori tegid lepingulisi uurimistöid ka teised õppejõudude grupid. Silma paistis majandusküberneetika kateeder. Selle juhataja prof H. Müür koondas enda ümber grupi noori õppejõude ja teadureid, kes uurisid mitmeid nii praktilise majanduselu kui ka -teooria küsimusi. Tellimusi saadi peamiselt kergetööstuse ministeeriumilt, hiljem ka tervishoiuasutustelt. Hakati tegelema tervishoiu-ökonomika probleemidega. Lepingutega haarati abipersonali ning üliõpilasi. Sama saab öelda dots. Madis Välja kohta, kes täitis samuti igal aastal lepingulisi uurimistöid. Lepinguid täitsid veel dotsendid

⁷ **Krinal, V.** *Tartu ülikooli majandusteaduskonna minevikust ja tänapäevast*. Tartu: TÜ Kirjastus, 1999, lk. 90.

⁸ TÜ arhiiv. N. 106. S. 14. L. 1.

Jaan Pikk, Jaan Vainu, vanemõpetaja Martin Loim. Prof. Ilo Sildmäe juhtimisel tegutsenud tehisintellekti probleemgrupp tegi koostööd nii Nõukogude Liidu kui ka välismaa (USA, Inglismaa, Tšehhoslovakkia) uurimisasutustega.⁹

Aasta-aastalt laienesid ka teaduskonna sidemed teiste Eesti kõrgkoolide majandusteaduskondadega. Koos korraldati teaduskonverentsi TPI ja EPA kolleegidega. Tihedad sidemed olid Vilniuse ning Läti ülikoolide majandusteaduskondadega, samuti Moskva kõrgkoolidega. Välismaaga kujunesid sügavamad suhted Poola mitmete sotsialistlike, Soome, Tšehhoslovakkia ja Ungariga. Teaduskonna õppejõud käisid stažeerimas Saksa DV-s (dotsendid Aino ja Ivar Siimon), Ungaris (prof. Elvi Ulst, prof. Mait Miljan), Jugoslaavias (dots. A. Aamer). V. Krinal töötas konsultandina Hanoi plaanimajanduse instituudis. Sagedamini organiseeriti vastastikuseid külaskäike Helsingi, Varssavi ja Stockholmi ülikooli majandusteadlastega. Meie inimesed viibisid mitmel korral Wrocławis, inimesed sealt aga Tartus. Peale konverentsidel käimise kujunesid välja ka isiklikud teadussidemed.

Aktiivselt töötasid ÜTÜ ringid, mis tegutsesid kõikide kateedrite juures. Neisse oli haaratud üle 500 üliõpilase, kes pidasid 1978. a. 119, 1979. a. 108 ja 1980. a. 179 ettekannet.¹⁰ Auhinnatöid esitati nii üliõpilastele, vabariiklikele kui ka üleliidulistele konkurssidele. Auhindu ja diplomeid saadi kõikjalt. Tihti osalesid üliõpilased Vilniuse, Riia, Moskva, Leningradi, Kaasani, Novosibirski, Tbilisi, Jerevani jt ülikoolide ÜTÜ konverentsidel. Ka Tartus vastu võeti külalisesinejaid. Sagedasemad külalised olid meil Läti ja Leedu üliõpilased. ÜTÜ traditsioonid vajavad elustamist!

2. Tallinna Polütehnilise Instituudi majandusteaduskond

Mainitud teaduskond on pidevalt tegutsenuist vanim. See loodi 1940.–1941. a. ning vaatamata ümberkorraldustele tegutseb tänapäevani. 1960.–1970. aastail oli ta suurim kolmest eksisteerinud majandusteaduskonnast. Ka teadustöö traditsioonid on seal pidevamad.

⁹ *Tartu ülikooli ajalugu* III. Tallinn, 1982, lk. 306.

¹⁰ TÜ arhiiv. N. 12. S. 114 (Majandusteaduskonna teadustöö aruanne 1980. a.) L. 34.

Tootmise ökonoomika ja organiseerimise kateedri teadustöö toimus uurimissuunas “Eesti NSV majandusliku ja sotsiaalse arengu prognoosimine ja planeerimine” kolmel teemal. Neist esimene käsitles Eesti NSV masina- ja metallitööstuse ning selle ettevõtete perspektiivse arendamise teaduslikke aluseid ja probleeme. Teema teaduslikuks juhendajaks oli prof. Eduard Kull, üks teenekamaid õppejõude teaduskonnas. Ta oli silmapaistev tööstusökonoomika spetsialist, eriti tööstusettevõtete planeerimises.¹¹

Teise teema “Töö teadusliku organiseerimise täiustamine ja tööjõuvajaduse prognoosimine ning planeerimine Eesti NSV tööstuses” uurimisega tegeles peamiselt töö ja juhtimise teadusliku organiseerimise laboratoorium, mis moodustati TPI-s 1968. a. dots. Jevgeni Fominõhi ja prof. Raoul Üksvärava initsiatiivil.

Kolmandat teemat “Hariduse arengu ja kaadri ettevalmistamise probleemid Eesti NSV-s” hakkas uurima 1977. a. moodustatud kõrgkooli ökonoomika uurimisgrupp (juhendaja prof. V. Rajangu).

Statistika ja raamatupidamise kateedri teadustöös kujunesid juba 1960. aastate algul keskseteks majandusanalüüsi korraldamisega seotud probleemid (M. Saarepera, K. Ratasseppe, V. Volt). Uno Mereste tulekuga kateedri juhatajaks muutus majandusanalüüsi metodoloogia täiustamine kateedri peamiseks uurimissuunaks ja oli seda vaadeldava perioodi lõpuni. Tähelepanu objektiks olid ühtaegu nii majandusanalüüsi teoreetilis-metoodilised alused kui ka praktilised rakendused ning selleks sobivad meetodid. Käsitletavail aastail töötati välja efektiivsuse maatriksmodelleerimise ja kompleksanalüüsi kontseptsioon, selle teoreetilised alused ning rakendamise meetodid. Kateeder kujunes selle suuna peamiseks viljelejaks NSV Liidus.¹²

1975. a. moodustati eraldi raamatupidamise kateeder. Vaadeldaval perioodil jätkus statistika kateedriga ühine, majandusanalüüsi metodoloogia täiustamise suund prof. Uno Mereste juhendamisel. Keskenduti raamatupidamise ja majandusanalüüsi infosüsteemide korralduse küsimustele.¹³

Tööstuse juhtimise ja planeerimise kateedrit iseloomustas juhtimisküsimuste uudne käsitusviis. Keskse tähelepanu all olid organisatsioon- ja juhtimisprobleemid. Suunajaks ning juhendajaks oli prof. Raoul Üksvärav. Mainitud kateeder kujunes juhtimise valdkonnas

¹¹ *Tallinna Polütehniline Instituut 1936–1986*. Tallinn, 1986, lk. 341–342.

¹² *Ibid.*, lk. 344–345.

¹³ *Ibid.*, lk. 348.

esimeseks uurimiskeskuseks kogu Nõukogude Liidus. 1966. aastast hakkas ta regulaarselt korraldama juhtimiskonverentse. 1980. aastate esimesest poolest oli organisatsiooni ja juhtimise valdkonnas peamiseks käsitlusobjektideks organisatsiooni väljaarendamine, organisatsiooni diagnostika, tegutsemisstrateegia kujundamine, protseduuranalüüs, juhi töö ja tegevus, juhtimisalane konsulteerimine ning juhtide väljaarendamine ja koolitus.

Kateedri teiseks peamiseks uurimissuunaks oli territoriaalne planeerimine ning ratsionaalse asustussüsteemi kujundamine.¹⁴

Informatsioonitöötlamise kateedri teadustöö põhisuunaks olid paljuparameetriliste süsteemide struktuuri uurimise meetodid. Tööd kuulusid Eesti NSV probleemoriendatud tarkvara loomise sihtprogrammi ja need olid koordineeritud mitmete NSV Liidu juhtivate teadusasutustega. Koostööd tehti ka välisriikide kõrgkoolidega.

Kateedris väljatöötatud andmetöötlussüsteeme SODI ja SHODI juurutati kümnetes Eesti NSV ja teiste liiduvabariikide asutustes. Tunnustust ja laialdast kasutamist leidis ka translaatorite loomise süsteem ELMA. 1970. aastate lõpul saadi tööde juurutamisest keskmiselt 200 000 rubla aastas. Hiljem saadav tulu suurenes veelgi.¹⁵

Ehituse ökonoomika ja organiseerimise kateeder loodi 1967. a. Kateedri teadustöös olid tööviljakuse tõstmise ja ökonoomika probleemid. Uuriti juhtimissüsteemide modelleerimist, majandusmatemaatiliste meetodite rakendamist ehituse juhtimisel ning töötati välja aasta- ja operatiivkalenderplaanide automatiseeritud juhtimissüsteemid. Teaduskoostööd tehti mitmete NSV Liidu ja välisriikide uurimis-asutuste ning kõrgkoolidega.¹⁶

Teenindusökonoomika kateeder loodi alles 1970. a. Kateedri teadustöös oli peatähelepanu planeerimise täiustamisel teeninduses. Kateedril oli sidemeid samuti teiste kõrgkoolide ning uurimisasutustega. Kateedri loojaks ja arengusuundade mahapanijaks oli dots. Juhani Väljataga (1932–1982). Tema tööd jätkas dots. Sulev Mäeltsemees.¹⁷

Majandusmatemaatika kateeder oli käsitletaval perioodil samuti alles kujunemisjärgus (loodi 1973). Kuni 1978. aastani juhatas kateedrit Karl Allik, hiljem Jüri Lamp. Teadustöö suunaks olid stohhasatilised ja algebralis-topoloogilised meetodid. Tulemusi saadi positiiv-

¹⁴ Tallinna Polütehniline Instituut 1936–1986. Tallinn, 1986, lk. 347.

¹⁵ *Ibid.*, lk. 350.

¹⁶ *Ibid.*, lk. 352.

¹⁷ *Ibid.*, lk. 352.

selt määratud ruutvormide täisarvulise taandamise teoorias, funktsioonide Fourier' lahutuste summeeruvuste uurimisel arvutiga, sümmeetriliste gruppide endomorfismide poolrühma ja üldistatud ridade summeeruvuse uurimisel. Tõhusat tööd tehti õppemetoodiliste materjalide koostamisel.¹⁸

Töökaitse kateeder alustas tegevust 1970. a. Teadustöö põhisuunaks sai töötingimuste ja tööga seotud ohtude analüüs ja arvestus ning tööõnnetuste vältimise võimalused. Kujunes välja kaks töögruppi dots. Gunnar Kiiveti ja dots. Hermo Pavelsoni juhtimisel.¹⁹

ÜTÜ liinis esitati üliõpilastöid mitmetele konkurssidele ning saadi ka hulgaliselt auhindu.

Eelnenud lühülevaatest selgub, et ka TPI majandusteaduskonnas tekkis kogenud teadlaste ning juba välja kujunenud uurimissuundade kõrvale uusi teadlaste kollektiive, kes otsisid oma kohta teadusilmas. Uutel kateedritel tuli tegelda põhiliselt õppetööga, õpikute ja õppevahendite koostamisega. See kõik nõudis palju aega. Vaatamata sellele oli TPI majandusteaduskond suunda-andvaks, tema osa suurenes edaspidi veelgi.

3. Eesti Põllumajanduse Akadeemia majandusteaduskond

Eesti Põllumajanduse Akadeemia majandusteaduskond oli sõsarasutustest noorim, loodud 1. septembril 1969, mil seal töötas 41 õppejõudu, kellest 21 (51,2%) olid kandidaadikraadiga.²⁰ Peagi viidi teaduskonnast ära poliitilise ökonoomia kateeder ning 1. septembril 1975 oli teaduskonnas neli kateedrit 34 õppejõuga, kellest täpselt pooltel oli kandidaadikraad. Suurim oli teaduskraadiga õppejõudude osa majandusküberneetika (80%) ja põllumajandusökonoomika (70%) kateedris, väikseim raamatupidamise kateedris (20%).

1970. aastate algul loodi teaduskonnas kaks teadusliku uurimistöö gruppi: raamatupidamise kateedri juurde raamatupidamise mehhaniseerimise ja majandusküberneetika kateedri juurde optimaalse planeerimise uurimisgrupp. Esimest juhendasid Heidi Soe ja Varri Soo ning teist Vello Rosenberg. Viimati mainitud kateedri teadustöö temaatika-

¹⁸ *Tallinna Polütehniline Instituut 1936–1986*. Tallinn, 1986, lk. 353.

¹⁹ *Ibid.*, lk. 353.

²⁰ *20 aastat Eesti Põllumajanduse Akadeemia majandusteaduskonda*. Tallinn, 1989, lk. 11.

kaks oli elektronarvutite ja majandusmatemaatiliste meetodite rakendamise põllumajanduses. Oluliseks osaks selles töös oli optimaalse planeerimise mudelite väljatöötamine ja selle alusel optimaalsete tootmisplaanide koostamine majanditele. Nimetatud mudelid koostati erinevate põlvkondade arvutitele alates *Ural* 4-st kuni *EC* 1035-ni. Neid koostati sadu.²¹

Peale eeltoodu uuriti tootmisfunktsioone ning loodi elektronarvutite tarkvara, viimati mainitud programmide väljatöötamise automatiseeritud süsteem (dots. J. Roots). Veel uuriti mitmemõõtmeliste statistiliste meetodite rakendamist põllumajanduses (dots. J. Abel). Hiljem võeti majandusküberneetika-alase uurimistöö suundadesse põllumajanduse isemajandamisprobleemid.²²

Raamatupidamise kateedri teadustöö, nagu juba märgitud, seoti raamatupidamisarvestuse mehhaniseerimisega. Koos kolleegidega teistest kateedritest tegeldi raamatupidamise algdokumentatsiooni koristamisega ja ettevalmistamisega masintöötluks.²³

Põllumajanduse ökonoomika kateedri teadustöö temaatika oli seotud põllumajandusprobleemide uurimisega. Nende hulgas saab tuua järgmise jaotuse.

- Põllumajanduslike tootmispõhivahendite kasutamise efektiivsus vabariigi veisekasvatusemajandites (dots. V. Jullinen).
- Tootmise paigutuse, spetsialiseerimise ja ökonoomika probleemid. Isemajandamismõtetele teede otsimine (dots. L. Lillover).
- Ressursside (maa, tööjõud) parema kasutamise võimaluste otsimine (v-õp. I. Kaal).
- Põllumajandusliku transpordi kasutamise uurimine (dots. J. Kivistik).
- Juhtimisprobleemid majandites, juhtide tööjaotus, neile ameti-juhendite koostamine (dots. H. Piho) jt.²⁴

Aktiivselt tegelesid teadusliku uurimistööga ka põllumajandusakadeemia üliõpilased.

Kogu käsitletaval perioodil oli tihe teaduskondade koostöö. Korraldati ühiseid teaduskonverentse, avaldati teadusartikleid üksteise kogumi-

²¹ 20 aastat Eesti Põllumajanduse Akadeemia majandusteaduskonda. Tallinn, 1989, lk. 26.

²² *Ibid.*, lk. 36.

²³ *Ibid.*, lk. 26.

²⁴ *Ibid.*, lk. 25–26.

kes. Näitena ühistööst võiks tuua prof. U. Mereste algatusel ilmunud aastaraamatuid “Majandusteadus ja rahvamajandus”, mida ilmus aastail 1967–1977 kokku viis.²⁵ Neis toodi tolleaegse majandusolukorra ülistamise kõrval esile ka puudujääke, avaldati sisukaid teoreetilisi materjale mitte ainult kõrgkoolide majandusteaduskondade inimestelt, vaid ka teadusinstituutide uurijatelt. Samadest kogumikest saame andmeid majandusteadlaste ettevalmistamisest ja juurdekasvust: esitatud on ülevaateid majandusdoktoritest, kandidaadikraadi kaitsnutest (aastail 1951–1975), kõigi kolme majandusteaduskonna lõpetanute nimekiri 1965–1975. Meenutatakse ka endisi majandusteadlasi. Aastaraamat oli ka esimene ja vist siiani ainuke väljaanne, mis meenutas rahvusvaheliselt tunnustatud eesti majandusteadlast Ragnar Nurkset²⁶, keda Nõukogude Liidus peeti reaktsiooniliseks Ameerika majandusteadlaseks.

Lõppkokkuvõtteks võib väita, et oma osa rahvusteadustes majandusteadlased neil stagna-aastail täitsid. See osa oleks võinud ilmselt olla tähtsam, kuid tuleb silmas pidada nii kehtivat tsensuuri kui ka paljude tolleaegsete majandusteadlaste noorust. Kõigepealt tuli ennast leida.

Allikad ja kirjandus

TÜ arhiiv. N. 12, S. 1; N. 18; N. 106, S. 14.

20 aastat Eesti Põllumajanduse Akadeemia majandusteaduskonda. Tallinn, 1989.

²⁵ *Majandusteadus ja rahvamajandus. Aastaraamat 1966* (ilmus 1967), aastaraamat 1967/68 (1969); aastaraamat 1969/70 (1971); aastaraamat 1971/72 (1974); aastaraamat 1973/76 (1977).

²⁶ **Ehin, I.** Ragnar Nurkse — rahvusvaheliselt tunnustatud majandusteadlane Eestist. *Majandusteadus ja rahvamajandus. Aastaraamat 1967/68*. Tallinn, 1969, lk. 343–345.

Ehin, I. Ragnar Nurkse — rahvusvaheliselt tunnustatud majandusteadlane Eestist. *Majandusteadus ja rahvamajandus. Aastaraamat 1967/68.* Tallinn, 1969, lk. 343–345.

Krinal, V. *Tartu ülikooli majandusteaduskonna minevikust ja tänapäevast.* Tartu: TÜ Kirjastus, 1999.

Majandusteadus ja rahvamajandus. Aastaraamat 1966; 1967/68; 1969/ 70; 1971/72; 1973/76.

Tallinna Polütehniline Instituut 1936–1986. Tallinn, 1986.

Tartu ülikooli ajalugu III. Tallinn, 1982.

SULA ALGUSES JA LÕPUS

**Tartu ülikooli komsomoliorganisatsioon
1955–1957 ja 1967–1968**

Olaf Kuuli

Taust. Allikad

Nõukogude Liidu ajaloos on kasutatud terminit “sula” Stalini surmale (1953) järgnenud umbes poolteise aastakümne kohta. See mõiste on seotud tihedalt Nikita Hruštšovi isikuga (NLKP Keskkomitee esimene sekretär 1953–1964). Sulat iseloomustas totalitaarse süsteemi mõneti- ne liberaliseerumine, repressioonimasina tegevuse nõrgenemine, pal- jude Stalini ajal süüdimõistetute rehabiliteerimine, väliskontaktide laienemine, ümberkorraldused majanduse vallas. Sellega kaasnes ini- meste, eriti haritlaste, aktiivsuse kasv, julgemini öeldi välja oma arva- must, elavnes kultuurielu. Sula kajastus ühiskonnaelu paljudes vald- kondades. See oli omamoodi eelmänguks nõukogude süsteemi kokku- varisemisele 1980. aastate lõpus ja 1990. aastate alguses.

Siiski ei viinud sula Nõukogude ühiskonna ulatuslikule demokrati- seerimisele. Kommunistlik partei ja julgeolekuorganid valvasid ka sellel ajal, et keegi ei hakkaks valitseva režiimi aluseid kõigutama.

Käesolevas kirjutises püüan analüüsida, kuidas avaldus sula üli- kooli komsomoliorganisatsiooni töös ning mille poolest erinesid üli- õpilasaktiivi taotlused sula alguses ja lõpus. Kasutanud olen arhiivi- materjale, ülikooli ajalehte ja mälestusi. Et olin aastail 1955–1957 ülikooli komsomolikomitee sekretär, siis olen mõnel juhul tuginenud ka oma mälule. Abiks on olnud J. Kalitsa raamat ülikooli komso- molist.¹

¹ **Kalits, J.** *Ülikooli komsomoli neli aastakümnet*. Tallinn, 1982.

1955.–1957. aasta

ÜLKNÜ² oli noorte massiorganisatsioon, mida suunas kommunistlik partei. Sula ajal (ja ka hiljem) püüti tõmmata komsomoli võimalikult kõiki sellealisi (14–28-aastaseid) noori. 1955. aastal kuulus ELKNÜ TRÜ organisatsiooni 58,5% üliõpilastest,³ 1968. aastal 83%. Komsomol pidi kasvatama noori kommunismi vaimus, komsomoliaktiivist pidi aga saama täiendus kommunistlikule parteile.

Niisuguses mammutorganisatsioonis nagu ÜLKNÜ oli tublisti formalismi ja bürokraatiat. Sageli ei teinud suur osa komsomoli n-ö. lihtliikmetest midagi peale liikmemaksude tasumise ja istumise mõnel formaalsel koosolekul.

Sula ajal püüdsid nii Moskva kui ka Eesti komsomolijuhid oma organisatsiooni tööd elavdada. Eriti oli seda tunda alates 1955. aastast. Selleks pakuti välja mitmesuguseid üleliidulisi kampaaniaid. Mõnigi kord näitasid aga ka kohalikud komsomolitegelased initsiatiivi huvitavate ürituste väljamõtlemisel. Seejuures oli nendel ettevõtmistel punase propaganda võõp sageli üsna õhuke või puudus hoopis.

1957. aasta suvel toimus Moskvast VI ülemaailmne noorsoo- ja üliõpilasfestival. Sellel osales üle 30 000 noore rohkem kui 100 riigist. NSV Liidu juhtkond püüdis festivali kasutada kommunistlike ideede propageerimiseks, noori aga võlus eelkõige võimalus tutvuda ja sõlmida sõprussidemeid inimestega teistelt maadelt. Taidluskollektiivid võistlesid kohalikel festivalidel õiguse eest pääseda sellele ülemaailmsele noorte kokkutulekule. Kasvas komsomoli osa noorte vaba aja veetmise korraldamisel.

Niisuguses õhkkonnas tekkis 1956. aastal idee korraldada aulas suurejooneline maskiball. Algtõuke sellele mõttele andis 1956. aastal kinolinale jõudnud Eldar Rjaznovi film *Karnevaliöö*. Vaevalt see film tänapäeva vaatajale midagi erilist ütleb. Tol ajal aga oli *Karnevaliöö* omalaadne sula märk: protest ahistavate eeskirjade ja rumalate ülemuste vastu, hümn vabadusele ja rõõmule. Paljudele õppejõududele ja teistele ülikooli ametikeestele tundus maskiball ülikooli aulas pühaduseteotusena. Siiski läks korda saada rektor Feodor Klementilt luba

² Nimetuse *Üleliiduline Leninlik Kommunistlik Noorsooühing* lühend. Eesti komsomoli ametlik nimelühend oli ELKNÜ, ülikooli komsomolil ELKNÜ TRÜ organisatsioon.

³ ERAF. 151-11-2. L. 16; 5072-8-12. L. 2.

selleks jumalavallatuks ettevõtmiseks. Ülikooli komsomolikomitee lahendas kõik maskiballiga seotud organisatsioonilised küsimused alates piletite müügist ja lõpetades saali dekoreerimisega (viimase töö tegid väikese tasu eest Tartu Kunstikooli õpilased).

Teine n-ö. masside algatusel teostatud idee oli ülikooli vormimütsi kasutuselevõtt. Vormimütside taga peitus paljude üliõpilaste ihalus Eesti Vabariigi aegse üliõpilaselu — korporatsioonide ja üliõpilaseltside järele. Mõni aasta varem oleks mõte üliõpilasmütsist resolutselt maha surutud. NLKP XX kongressile järgnenud liberaalsemas õhkkonnas leiti, et võib ju kah. ELKNÜ TRÜ komitee korraldas rahvaküsitluse ja aktiivi koosoleku, kus arutati, milline see müts peaks välja nägema. Parteibüroo toetas mõtet ja kooskõlastas asja “kõrgemal pool”. 19. märtsil 1957 andis rektor välja käskkirja, millega kinnitati mütsi statuut ja lubati kanda üliõpilasmütsi alates 1. maist 1957.⁴

Märkimisväärseks ettevõtmiseks neil aastail oli ülikooli staadioni ehitamine. Suur osa vajalikust tööst tehti ühiskondlikult, kusjuures selle töö korraldamisel oli kaalukas osa komsomolikomitee liikmel Anto Raukasel (hilisem akadeemik geoloogias). 1957. aasta sügisel peeti äsjaavalminud staadionil Tartu ja Helsingi ülikooli kergejõustikuvõistlused.

Kõrgkooli komsomoliorganisatsiooni üheks peamiseks ülesandeks peeti “võitlust kõrge õppeedukuse ja distsipliini eest”. Aastate jooksul oli selle võitluse peamiseks vormiks olnud loengutelt puudujate ja eksamitel läbikukkunute noomimine õpperühma komsomoligrupi koosolekul. Sellised koosolekud olid formaalsed ja nende kasutegur väike. 1956. aastal soovitas ülikooli komsomolikomitee osakondade komsomoliorganisatsioonidele arutada põhjalikult, kuidas paremini ette valmistada vastava eriala spetsialiste ning teha omapoolseid ettepanekuid õppeplaanide ja õppetöö korraldamise parendamiseks. Selliseid ettepanekuid tuli üsna palju. Õppeprorektorile see komso-moli initsiatiiv eriti ei meeldinud. Tundub siiski, et kasu sellest oli — nii mõnedki üliõpilased hakkasid sügavamalt mõtlema, kuidas valitud eriala paremini omandada. Üliõpilaste ettepanekute alusel tehti mõningaid korrektiive ka õppetöö korraldusse.

Üheks suuremaks ettevõtmiseks olid viljakoristustööd uudismaal. See oli ülalt tulnud üleskutse (nõudmise!) täitmine. Nikita Hruštšovi üks ideid oli üles harida suures ulatuses seni kasutamata maid Põhja-

⁴ *Tartu Riiklik Ülikool*, 22. märts, 1957.

Kasahstanis ja Lääne-Siberis ning lahendada nii Nõukogude Liidus teraviljaprobleem. 1954.–1955. aastal suunati nimetatud piirkonda tööle umbes 350 000 inimest. Tühjades steppides künti üles üle 30 miljoni hektari maad. 1956. aastal valmis uudismaadel esimene suurem viljasaak. Selle koristamiseks ei jätkunud aga kohapeal tööjõudu. ÜLKNÜ keskkomitee kutsus üles töölisi ja üliõpilasi üle kogu NSV Liidu minema koristustöödele appi. Massilised uudismaade abistamise kampaaniad olid ka 1957. ja 1958. aastal. Hiljem ettevõtmine kitsenes — suviti hakati uudismaale saatma põhiliselt ehitajaid.

Kogu uudismaakampaania oli majanduslikult ebaefektiivne, kuid käesoleva artikli ülesanne ei ole asja selle külje analüüs. Tudengite uudismaale saatmine ja nende töö organiseerimine seal oli paljudele komsomoliaktivistidele heaks elukooliks. Uudismaal hakati paremini mõistma Nõukogude majandussüsteemi nõrku külgi, aga omandati ka kogemusi, kuidas väga keerulistes olukordades toime tulla. Paljude teiste seas paistis hea organisaatori ja ettevõtliku mehena silma ajalooosakonna üliõpilane Ülo Vooglaid, kellest hiljem sai tuntud sotsioloog ja ühiskonnategelane.⁵ Uudismaal käimine olid hilisema Eesti Üliõpilaste Ehitusmaleva (EÜE) eelmänguks.

Ülikooli komsomoliorganisatsiooni tegevuses kajastusid ka tolleaegsed ideoloogilised pinged. Stalini isikukultuse kriitika NLKP XX kongressil leidis laialdast vastukaja kogu maailmas. Tugevnesid vabadustaotlused mitmetes sotsialismileeri maades. Eriti võimsaks kujunes rahvaülestõus Ungaris (1956. aasta sügisel), mille Nõukogude väed maha surusid. Sellega kaasnesid meetmed demokraatlike taotluste tõkestamiseks Nõukogude Liidus.

Peatun pisut lähemalt paaril sündmusel Tartu ülikoolis 1956. aasta sügisel. Oktoobris külastas ülikooli Soome üliõpilasorganisatsioonide delegatsioon. See oli üks esimesi suuremaid vaba maailma esindajate visiite sõjajärgsesse Tartusse. Eesti üliõpilased tervitasid vaimustusega Soome tudengite juhte. Viimased rõhutasid oma esinemistes soome ja eesti rahva hõimusi demete tähtsust.

Varsti pärast soomlaste külaskäiku toimus ELKNÜ TRÜ organisatsiooni V konverents (20.–21. oktoobril). Seal ilmnis vastasseis mõnede eesti- ja venekeelsete osakondade üliõpilaste sõnavõttudes. Üks eesti üliõpilane rääkis, kuidas nad komsomoligrupi lahtisel

⁵ Uudismaal käimisest annab ülevaate raamat *Tartu Riikliku Ülikooli üliõpilased uudismaal 1956–1957. aastal*. Tartu, 1958.

koosolekul olid vahetanud mõtteid kultuurse käitumise üle. Sellele reageeris keegi vene kommunistlik noor üsna teravalt — umbes nii, et milleks tegelda sellise väikekodanliku jamaga. Selle peale märkis teine eesti komsomoliaktivist, et just vene gruppides tuleks rohkem rõhku panna kultuursele käitumisele, kuna seal on selles suuri vajakajäämisi. Järgnevates sõnavõttudes rahustati vaidlevad pooled maha, kuid varsti jõudis signaal “ebatervetest meeleoludest” ülikoolis ENSV juhtkonnani.

Paar päeva hiljem (23.–25. oktoobril) toimus EKP keskkomitee pleenum, kus arutati ideoloogiatööd. Teiste seas võttis sõna ELKNÜ Keskkomitee sekretär Juhan Jürna (ta oli olnud ka ülikooli komsomolikonverentsil). Kõigepealt märkis Jürna, et Soome üliõpilasorganisatsioonide juhtide “natsionalistlikud” esinemised leidsid suure osa eesti üliõpilaste seas täieliku heakskiidu. Seejuures olevat ülikooli partei- ja komsomoliaktiiv jäänud “passiivseteks pealtvaatajateks”. Edasi rõhutas ta, et “ülikooli komsomolikonverentsil jagunes komsomoliaktiiv printsiipiaalsetes küsimustes kaheks: ühel pool venelased ja teisel pool eestlased tõsise natsionalistliku kallakuga.”⁶

Hõõrumisi rahvussuhete pinnal ja süüdistusi natsionalismis oli neil aastail teisiigi. Meenutagem kas või 1957. aasta suvel uudismaale sõitvas ešelonis puhkenud Tartu üliõpilaste ja Narva tööliste konflikti. Siiski ei olnud ülikoolis 1955.–1957. aastal selliseid kodanlike natsionalistide tagaajamise kampaaniaid nagu 1940. aastate lõpus ja 1950. aastate alguses.

Kuigi komsomolikonverentsidel ja aktiividel räägiti ka üsna palju poliitilisest kasvatustööst, ei kujunenud viimane siiski peamiseks. Iseloomulikuks jooneks ülikooli komsomolitöös oli püüe teha midagi huvitavat ja kasulikku, arendada üliõpilaste organisatsioonilisi võimeid.

1967.–1968. aasta

Pärast N. Hruštšovi sunniviisilist pensionilesaatmist (1964. aasta oktoobris) algas sulaaegse liberaliseerumise pidurdamine. Demokraatia arengu vägivaldne lämmatamine Tšehhoslovakkias NSV Liidu

⁶ ERAF. 1-4-1939. L. 161–165.

juhtide käsul 1968. aasta augustis andis reaktsioonijõududele hoogu ka Nõukogude Liidu siseelus.

1967.–1968. aastal püüdis Tartu ülikooli komsomoliaktiiv kaitsta nähruma kippuvat demokraatiataime mitte ainult ülikoolis, vaid kogu Eesti NSV-s. Toon mõned näited selle suuna kohta 1967. aasta lõpust ja 1968. aastast.

14.–15. oktoobril 1967 toimus ELKNÜ TRÜ organisatsiooni XV konverents. See kulges avameelses ja kriitilises õhkkonnas.⁷ Mitmed sõnavõtjad nõudsid, et üliõpilased saaksid objektiivset ja igakülgselt informatsiooni maailmas toimuva kohta. Kritiseariti ühiskonnateaduste dogmaatilist õpetamist. Üsna ägedalt ründasid konverentsi delegaadid ELKNÜ keskkomitee juhtkonda, kes ei arvestanud ülikooli komsomolikomitee ettepanekuid vabariikliku üliõpilasnõukogu töö korralduse ja kaadri valiku suhtes. Ülikooli komsomoliliidrid (komitee sekretär Toomas Sutt, asetäitja Sirje Endre jt.) pidasid vajalikuks, et ülikooli ajalehes ilmuks objektiivne ülevaade konverentsi tööst. Paraku segas vahele tsensor ja ajalehe küljed hakkasid rändama ülikooli parteikomitee ja EKP Tartu linnakomitee vahel. Lõpuks jäigi ajalehe number ettenähtud ajal (20. oktoobril) ilmutamata.

Paar päeva hiljem kritiseeris S. Endre seda ajalehe lämmatamise lugu ülikooli parteikoosolekul. Teda toetasid mõned teised sõnavõtjad. Parteikoosolekul jätkus ka ELKNÜ keskkomitee tööstiili kriitika. 27. oktoobril ilmus lõpuks tsensuuri alla langenud ajalehe number ülevaatega komsomolikonverentsi tööst. Seda ülevaadet oli ilmselt mõnevõrra silutud, kuid ka avaldatud kujul oli see üsna kriitikarohke.⁸

ELKNÜ XIV kongressil (28.–29. veebruaril 1968) kritiseerisid ülikooli komsomoliorganisatsiooni esindajad Mikk Titma ja Ülo Vooglaid ELKNÜ keskkomitee esimest sekretäri Rein Pollimanni ja tema bürokraatlikku tööstiili. Tegelikult ei piirdunud see kriitika mitte ainult mõne konkreetse isikuga. Ü. Vooglaid rõhutas oma sõnavõtus, et komsomoli peamiseks ülesandeks on kasvatada noortes tahet ja oskust iseseisvalt mõelda ning osaleda aktiivselt ühiskonna elus. Selleks peab aga noorte käsutuses olema igakülgne ja objektiivne informatsioon. Ta kutsus komsomoli üles võitlema ühiskonna demokratiseerimise eest.⁹

⁷ ERAF. 5072-8-12.

⁸ ERAF. 151-12-153. L. 5–21; *Tartu Riiklik Ülikool*, 27. oktoober, 1967.

⁹ ERAF. 31-109-30. L. 78–82.

Enamik ELKNÜ XIV kongressi delegaate ei toetanud ülikooli kommunistlike noorte seisukohti. Siiski tekitasid ülikooli esindajate sõnavõttud EKP juhtkonnas ärevust.

1960. aastate teisel poolel kujunes ELKNÜ TRÜ komiteel hea kontakt noorte haritlastega ka väljaspool ülikooli. Seetõttu on mõistetav üliõpilaste aktiivne reageerimine näiteks noorte kirjanike ahistamisele. 12. mail 1968 pidi *Vanemuises* olema Paul-Erik Rummo näidendi “Tuhkatriinumäng” esietendus. Viimasel momendil lükati see aga kultuuriministri Albert Lausi nõudel edasi. Ülemuste arvates oli P-E. Rummo näidendis kahtlasi poliitilisi vihjeid. Lavale pääses see näidend alles aasta pärast. 12. mail 1968 korraldasid aga üliõpilased *Vanemuise* teatri juures protestidemonstratsiooni. Hiljem saatis ülikooli komsomolikomitee selle näidendi keelamise kohta proteste ja järelepärimisi kultuuriministeeriumi, ELKNÜ keskkomiteele, ministrite nõukogule ja EKP keskkomiteele.¹⁰

Suurt ühiskondlikku vastukaja tekitasid üliõpilaspäevad 1968. aasta oktoobris. Tšehhoslovakkia demokraatia lämmatamine (augustis 1968) oli tekitanud paljudes inimestes nõrdimust ja protestivaimu. Et Nõukogude Liidu juhtkonna tegevuse avalik hukkamõistmine oleks kaasa toonud ränki karistusi, püüdsid tudengid oma rahulolematust avaldada üliõpilaspäevade rongkäigus kahemõtteliste ja irooniliste loosungitega. Paar näidet: *Elagu NSV Liidu peen välispoliitika!* (mõnede pealtvaatajate arvates võis sellel loosungil näha punase värvi — vere! — plekke); *Elagu vankumatu marksist Lentsman* (L. Lentsman oli sel ajal EKP Keskkomitee ideoloogiasekretär, kes oli konfliktis suure osaga Eesti haritlaskonnast). Eesti Põllumajandusakadeemia üliõpilaste loosungid olid mõnevõrra robustsema tooniga: *Jätkid, kasige Peipsi taha!* (muidugi ei peetud siin silmas ameeriklasi, vaid venelasi).¹¹

Ülikooli komsomolitöö ei piirdunud sel ajal ainult ülalkirjeldatud opositsiooniavaldustega. Agaralt tegutses rahvusvaheliste suhete ring, osaleti Eesti üliõpilaste ehitusmaleva töös, arutati, kuidas korraldada paremini üliõpilaste omavalitsust jne. Siiski võib öelda, et tolleaegset ülikooli komsomoliaktiivi iseloomustas kriitiline suhtumine paljudesse ühiskonnaelu probleemidesse. 1960. aastate teisel poolel oli ülikooli komsomolitöö seotud tihedalt sotsioloogiliste uuringutega. 1965. aas-

¹⁰ ERAF. 151-12-172. L. 19-20; 5072-8-12. L. 9.

¹¹ ERAF. 151-12-172. L. 87-93

tal asutas aspirant Ü. Vooglaid ülikoolis sotsioloogiaringi, millest mõne aasta pärast kasvas välja sotsioloogia laboratoorium. Sotsioloogilistes uuringutes hakkasid osalema paljud arukamad ja aktiivsemad üliõpilased, kes andsid tooni ka komsomolitöös. Sotsioloogilised uuringud õhutasid üliõpilastes püüdlusi objektiivse tõe järele, mis viis neid varem või hiljem konflikti nõukogude süsteemiga.

* * *

Kokkuvõttes võib öelda, et nn. sula ajal täitis Tartu ülikooli komsomoliorganisatsioon halvasti talle ametlikult peale pandud ülesannet — noorte kasvatamist kommunistliku ideoloogia vaimus. Paljudele oma liikmetele, eriti aga aktiivile, ei olnud komsomol “kommunismi kooliks”, vaid pigem iseseisva mõtlemise õppetoaks. Eriti on see maksev ülikooli komsomoli kohta 1960. aastate lõpus. Seepärast ei olnud juhuslik, et mitmed tolleaegsetest ülikooli komsomolijuhtidest olid paarkümmend aastat hiljem Eesti iseseisvuse eest võitlejate ridades (Jaak Allik, Sirje Endre, Jevgeni Golikov, Peeter Vihalemm jpt.).

Allikad ja kirjandus

ERAF. [Eesti Rahvusarhiivi filiaal (Parteiarhiiv)]. 1-4-1939.

ERAF. 31-109-30.

ERAF 151-11-2.

ERAF. 151-12-153.

ERAF. 151-12-172.

ERAF. 5072-8-12.

Kalits, J. *Ülikooli komsomoli neli aastakümnet*. Tallinn, 1982.

Tartu Riiklik Ülikool, 22. märts, 1957.

Tartu Riiklik Ülikool, 27. oktoober, 1967.

Tartu Riikliku Ülikooli üliõpilased uudismaal 1956.–1957. aastal. Tartu, 1958.

BALTI TEADUSKONVERENTSID STOCKHOLMIS 1970–1990

Aleksander Loit

Rahvusvahelised kontaktid, mis Eesti teadusasutused ja teadlased olid loonud vabariigi algaastakümneil, katkesid järsult pärast Eesti okupeerimist Nõukogude Liidu poolt 1940. aastal. Vaatamata ahaste võimaluste avanemisele kontaktideks välisilmaga, eriti 1960. aastail, jäid suured kitsendused Eesti teadlaste suhtlemises välismaa kolleegidega valdavalt püsima kuni nõukogude aja lõpuni.

Kitsendused tabasid eriti Tartu ülikooli teadlasi, kes sovetliku korra kohaselt olid selgelt ebasoodsas asendis, võrreldes näiteks teaduste akadeemia töötajatega. Tartu oli välismaalastele praktiliselt suletud linn, kuhu pääses ainult erilubadega. Väikese erandi selles korras moodustasid Tartu ülikooli 350 aasta juubeli pidustused 1982. aastal, kui külalisteks oli muu hulgas ülikoolide rektoreid Soomest ja Rootsist. Samal aastal pühitseti juubelit ka Uppsala emaülikoolis millest oli kutsutud osa võtma ka Tartu ülikooli rektor Arnold Koop ja kus sai audoktori kraadi sama ülikooli professor Helmut Piirimäe.

Neil sovetivõimu isolatsioonipoliitika aastail oli eestlaste peamiseks õhugauguks Soome. Aga ka Rootsi kontaktid mängisid üsnagi tähtsat osa, oli ju tegemist esmajoones Rootsi pagulaseestlaste — ühtekokku oli neid tublisti alle kahekümne tuhande — sugulus- ja sõprussidemetega. Ent ka Rootsi riigiasutuste ja ühiskondlike organisatsioonide Eesti-kontaktide initsiaatoriteks ja tegelikeks korraldajateks olid väga tihti neis asutustes või organisatsioonides töötavad pagulaseestlased.

Eeltoodu taustal tulebki näha ja hinnata ühte Eesti ühiskonna- ja humanitaarteadlaste suhtlemisvõimalust välismaa teadlastega, nimelt osalemist Stockholmis reeglipäraselt toimuvatel rahvusvahelistel Balti uuringute konverentsidel 1970.–1990. aastail. Seal käsitleti Balti-

maade ajalugu ja tänapäeva probleeme nii poliitilisest, majanduslikust, sotsiaalsest kui ka kultuurilisest aspektist. Neid konverentse korraldasid Stockholmis asuv ühiskondlik organisatsioon *Baltiska Institutet* (Balti instituut) ja riikliku Stockholmi ülikooli Balti uurimiskeskus üheskoos. Konverentside tagamaade paremaks mõistmiseks tuleb veidi tutvustada neid kahte institutsiooni.

Balti instituut loodi 1970. aastal pagulaspoliitilise võitlusorganisatsiooni Balti komitee allorganina. 1973. aastal rekonstrueeriti instituut iseseisvaks teaduslik-üldkultuuriliseks ühinguks peamise ülesandega tutvustada Baltimaade kultuuri Skandinaavias, eriti Rootsis. 1980.–1990. aastail oli ühingul umbes 220 liiget, neist 160 Rootsis ja 60 viieteistkümnes teises riigis. Et instituudi raames puudusid majanduslikud võimalused organiseeritud teadustegevuseks, otsis instituut koostööd Stockholmi ülikooliga. Rootsi riigipäeva eriotusega eraldatigi rahasummad Stockholmi ülikoolile, mille juurde loodi 1981. aastal permanentne uurimisosakond *Centrum för baltiska studier* (*Centre for Baltic Studies*; Balti uurimiskeskus) kolme teadlase- ja ühe sekretärikohaga.

Sealtpeale arendasid Balti instituut ja Stockholmi ülikooli uurimiskeskus tihedat koostööd, samal ajal säilitades tööjaotuse. Instituut tegeles nüüd üldkultuuriliste ürituste korraldamisega, mis tutvustasid Baltimaade kultuuri rootslastele, aga ka eestlastele, lätlastele ja leedulastele omavahel. Korraldati kirjandus- ja filmiõhtuid, teatrietendusi, kontserte ja kunstinäitusi. Balti uurimiskeskuse organiseerida jäi Baltialane teadustegevus humanitaar- ja ühiskonnateaduste vallas. Ühiselt organiseeriti reeglipäraseid teaduskonverentse, mil instituut korraldas konverentside temadega põimuvaid kultuuriüritusi ning uurimiskeskuse vastutusse jäi konverentside teadusliku sisu kavandamine ja sessioonide töö praktiline organiseerimine.

Balti instituut, mille kauaaegseks ja energiliseks tegevdirektoriks oli Imant Rebane (1919–1986), lõpetas oma tegevuse 1997. aastal, Balti uurimiskeskus sai aga 1994. aastal Stockholmi ülikooli instituudi staatuse. Rootsis elavate eesti soost pagulaste suure arvulise ülekaalu tõttu lätlaste ja leedulaste ees on nii Balti instituudi kui ka Balti uurimiskeskuse tegevus olnud ülekaalukalt Eesti-keskne.

Stockholmi ülikool on Balti uurimiskeskuse programmis määratlenud neli peamist tegevusala:

- teadustöö organiseerimine; siia kuuluvad nii uurimiskeskuse teadurite eneste uuringud kui ka projektuiuringud väljastpoolt koop-

teeritud teadlastega, samuti teaduskonverentside, sümposionide ja seminaride korraldamine ning nende materjalide trükki toimetamine;

- Balti-alase õppetöö korraldamine üliõpilastele ning magistrantide ja doktorantide juhendamine;
- Balti uuringute dokumenteerimine väljaspool Baltimaid: teadusasutused, ühingud ja üksikuurijad, Balti-alased materjalid arhiivides ja raamatukogudes;
- aktiivne osalus Balti uuringutega tegelevate teadusasutuste ja uurijate kontaktide arendamisel ning vahendamisel kogu maailmas, eriti Baltimaade ja Lääne teadlaste vahel.

Nende ülesannete raamides võiks veel mainida mõningaid tegevusalasid ja ettevõtmisi. 1985. aastal alustas ilmumist uurimiskeskuse trükisari *Studia Baltica Stockholmiensia*, mis on Stockholmi ülikooli üldises teadusväljaannete seerias *Acta Universitatis Stockholmiensis* alaseeria. Seni ilmunud 21 köidet sisaldavad osalt monograafilisi uuringuid, osalt rahvusvaheliste Balti konverentside ja sümposionide materjale.

Uurimiskeskus on vahendanud peamiselt Rootsi instituudi (*Svenska institutet*) stipendiume Baltimaade — jällegi peamiselt Eesti — noortele teadlastele mõnekuulisteks uuringuteks Rootsi arhiivides ja raamatukogudes. Stipendiaate on olnud keskmiselt 2–3 igal aastal ja nende Rootsis viibimise ajal on uurimiskeskus olnud nende kontaktorganiks ja nõustajaks. Samuti on uurimiskeskus regulaarselt vastu võtnud Baltimaade teadlasi külalisloengute pidamiseks uurimiskeskuse seminaridel. Uurimiskeskus on vahetanud pidevalt teaduskirjandust ja arhiivimaterjalide koopiaid esmajoonel Tartu ülikooli ja Eesti Teaduste Akadeemia raamatukogudega.

Balti uurimiskeskuse teaduslik sidepidamine Eestiga nõukogude ajal toimus peamiselt otsekontaktide teel teadlastega. Suuremate kollektiivsete ürituste puhul — näiteks Eesti teadlaste osalemine Stockholmi teaduskonverentsidel — tuli arendada ka ametlikku koostööd peamiselt Tartu ülikooli ja teaduste akadeemiaga, kuhu oli selleks otstarbeks rajatud eriline komisjon Balti- ja Skandinaaviamaade uuringuteks. Peale selle on uurimiskeskus loonud sidemeid ja arendanud koostööd rea teadusasutuste ja -ühingutega Saksamaal, Inglismaal, USA-s ja Rootsis.

Balti instituudi ja Balti uurimiskeskuse kontaktid Baltimaade teadlaste ja teadusasutustega olid sovetivõimu perioodil paraku poliitiliselt vastuolulised. Nimelt süüdistasid pagulaste poliitilised võitlusorganisatsioonid ja nende järgi joonduv pagulaspress instituuti ja uurimiskeskust teravalt ametlike sidemete arendamises punavõimudega. Ei puudunud ka provokatsioonid instituudi ja uurimiskeskuse tegevuse vastu ega otsesed süüdistusedki koostöös KGB-ga. Kui esimene ametlik teadlaste delegatsioon Baltimailt osales 1981. aasta Stockholmi konverentsil, mis oli otsene järelm Balti uurimiskeskuse rajamisele Stockholmi ülikooli juurde mõni kuu varem, kommenteeris üks Ameerika eesti pagulasleht seda sündmust nii, nagu oleks konverentsile saadetud paarkümmend "tšekisti". Seda vaatamata asjaolule, et "tšekistide" hulka pidid muu hulgas kuuluma ka Tartu professorid Voldegar Vaga, Helmut Piirimäe, Sulev Vahre ja Herbert Ligi ning Tallinna teadlased Villem Raam, Ants Viires ja Vardo Rumessen.

Kriitikud lähtusid arusaamast, et ka Balti instituut ja Balti uurimiskeskus pidanuksid olema ja käituma nagu pagulasorganisatsioonid, kellel ei tohtinud olla mingeid sidemeid ei sovetivõimu riiklike organitega ega ka selle võimu kontrolli all olevate teadusasutuste, näiteks Tartu ülikooliga. Balti instituut ja Balti uurimiskeskus (NB! Rootsi riikliku ülikooli osakond) ei olnud aga poliitilised pagulasorganisatsioonid, vaid juhindusid oma tegevuses Rootsi ametlikust kultuurisidemete poliitikast Baltimaadega, eriti nii, nagu seda rakendas riiklik Rootsi instituut, kellega Balti instituudil ja Balti uurimiskeskusel oli väga lähedane ja pidev koostöö ning kes suures osas finantseeris ka mõlema kultuurilisi ja teadusalasid ettevõtmisi. Mis puutub veel Balti uurimiskeskusesse, siis oleks teaduskontaktide arendamise vältimine Baltimaadega olnud otseselt juhendivastane teenistusalane eksimus. Ka kõik Rootsi riigipäevas esindatud poliitilised parteid toetasid Baltimaadele suunatud kultuurikontaktide arendamist.

Balti instituudi ja Balti uurimiskeskuse seisukoht oma tegevuses oli see, et ahistatud kodumaa ja kodurahva hüvanguks sai tegutseda ja pidi mitmel rindel. Poliitilise võitluse tarvis oli pagulastel juba hulk frondiorganisatsioone. Meie uurimiskeskuses võtsime endale ülesandeks püüda läbi murda Baltimaade kultuurilisest ja teadusalasest isoleeritusest. Seda oli mitmeti otstarbekohasem ja efektiivsem teha Rootsi asutuste ja organisatsioonide raames. Samal ajal ilmnas huvitav kokkusattumus: Balti instituudi ja uurimiskeskuse Baltimaadega teadus- ja kultuurisidemete arendamise vastu seisid nii Balti pagulas-

organisatsioonid kui ka mitmed juhtivad kommunistlikud võimuhed ja teadustegelased. Viimaste silmis olid Stockholmi Balti instituut ja Balti uurimiskeskus USA salaluure ja CIA käsilased.

Seoses Balti instituudi ja Balti uurimiskeskuse kriitikaga tuleks siiski ära märkida viimase organiseeritud protestiaktisiooni sovetivõimu vägivallatsemise vastu 1991. aasta algul, eeskätt Leedus ja Lätis. Nõukogude Liidu ülemnõukogule ja valitsusele saadeti protestikiri, mis mõistis hukka Baltimaade okupeerimise Nõukogude Liidu poolt 1940. aastal ning sellest ajast kestva diktaatorliku režiimi ja vägivallatsemise, manitsedes Nõukogude võimuorganeid poliitilise lahenduse leidmiseks Baltimaade iseseisvuse taastamiseks. Protestikirjale allkirjade kogumiseks koostati seitsmes — muuseas ka jaapani — keeles petitsioon, mis saadeti laiali üle maailma, kusjuures allkirjade kogumisel olid suureks abiks rahvusvahelistel Balti uuringute konverentsidel Stockholmis loodud ulatuslikud sidemed. Lühikese aja jooksul saadi ligemale 900 allkirja peamiselt kahekümne riigi ülikoolide õppejõududelt. Protestikirja koos originaalallkirjadega andis käesoleva artikli autor koos professor Pentti Virrankoskiga Turu ülikoolist ametlikul vastuvõtul Moskvast 19. juunil 1991 isiklikult üle Nõukogude Liidu ülemnõukogu välissuhete komisjoni juhatusele eesotsas esimees Viktor Mironenkoga. See oli kõige kõrgem poliitiline instants, kuhu oli võimalik saada ametlik vastuvõtt, mis toimus tolelaegse Eesti peaministri Savisaare vahendusel.

Esimene Balti uuringute konverents Stockholmis korraldati 1971. aastal. Sealt alates on konverentsid toimunud reeglipäraselt igal teisel aastal kuni 1993. aastani, seega ühtekokku 12 konverentsi, ametliku nimetusega *Conference on Baltic Studies in Scandinavia*. Nii konverentside perioodilisus kui ka nimetus olid kooskõlastatud AABS-i (*Association for Advancement of Baltic Studies*) organiseeritud Balti konverentsidega USA-s ja Kanadas, mis toimusid ka igal teisel aastal, aga paarisarvulistel. Selline kooskõlastatus võimaldas Baltikumiga tegelevate teadlaste osavõttu mõlemast konverentsist.

Baltimaade taasiseseisvumine tõi Stockholmi konverentside korraldusse muutuse. Konverentse hakati pidama ka Baltimail, hõlbusamaks peamiselt nooremate eesti, läti ja leedu teadlaste osalemist neil. Konverentsipaik hakkas roteeruma. Nii toimus 1995. aastal konverents Riias, 1997. aastal Vilniuses ja 1999. aastal jälle Stockholmis. 2001. aasta konverents peetakse Tartus. Konverentside struktuurilise

ümberkorraldusega ühenduses muudeti ka konverentside ametlik nimetus, nüüd on see *Conference on Baltic Studies in Europe*. Riia konverentsist algas ka numeratsioon otsast peale. Konverentside mujale Euroopasse laiendamine seletub asjaoluga, et tulevikus võib Balti uuringute konverentse korraldada veel teisteski Euroopa maades. Huvi selleks on juba avaldanud näiteks *Baltische Historische Kommission* Göttingenis, Saksamaal, ja *The Baltic Research Unit* Bradfordis, Inglismaal. Ümberkorralduse üleminekuvormiks olid jätku-konverentsid (n-ö mõned sektsioonid), mis korraldati Tallinnas, Riias ja Vilniuses vahetult pärast Stockholmi konverentse 1989, 1991 ja 1993.

Stockholmi konverentsid toimusid alati juunikuu esimesel poolel. See oli sobivaim akadeemilise õppeaastaga seotud õppejõududele. Konverentsid kestsid peaaegu alati neli päeva. Esimesel päeval oli pidulik avamine koos tervitustega, plenaaristung kahe kolmveerand-tunnise loenguga tavaliselt mingil kogu Baltikumi hõlmaval teemal ning õhtune *Welcoming Party* konverentsi delegaatidele ja publikule. Järgnevail päevil peeti ettekandeid ja peeti diskussioone sektsioonides — 4–5 sessiooni — vastavalt ainevaldkondadele. Konverentsid lõpetati alati plenaaristungiga, kus korraldav toimikond kommenteeris ja resümeeris konverentsi ning kus delegaadid said esitada kriitikat ja ettepanekuid edaspidiseks.

Konverentsid avati alati pidulikult Rootsi akadeemia peosaalis (*Börshuset*), avajaks oli enamasti Rootsi haridusminister või keegi teine valitsuse esindaja. 1975. aasta konverentsi avas peaminister Olof Palme, 1989. aasta oma peaminister Ingvar Carlsson. Avatseremoonial anti üle tervitused ka Rootsi akadeemialt, Rootsi instituudilt, Stockholmi ülikooli rektorilt, *AABS*-i esindajalt USA-s ja Kanadas, *Baltische Historische Kommission*'ilt Saksamaal ning Baltimaade akadeemiate ja ülikoolide esindajailt. Järgnevate päevade töökoosolekud leidsid esimestel konverentsidel aset Stockholmi linna ühes kultuurikeskuses, Hässelby lossis. Pärast Balti uurimiskeskuse loomist 1981. aastal toimusid töökoosolekud Stockholmi ülikooli õppe-linnakus Frescatis.

Kõigil konverentsidel oli konverentside peateemadega seotud kultuuriüritusi: kontserdid, näitused, teatrietendused, filmi- ja kirjandus-õhtud. Mitme sellise ürituse organiseerimise au kuulub kodueesti kunstnikele, kirjanikele, muusikutele, näitlejatele ning teadus- ja kultuurikollektiividele, nagu teaduste akadeemia raamatukogu, Eesti

rahva muuseum, Eesti kirjandusmuuseum ja Tartu ülikooli ajaloo muuseum. Nii konverentside teaduslikest ettekannetest kui ka kultuuriüritustest võttis peale delegaatide osa ka arvukas kuulajas-vaatajaskond, peamiselt Rootsis elavad Balti pagulased, aga suurel määral ka rootslased — ühtekokku oma tubli paarsada inimest.

Stockholmi konverentside juurde kuulusid ka kahe- ja kolmesugused traditsioonilised seltskondlikud koosviibimised. Esiteks Stockholmi linna ametlik vastuvõtt konverentsist osalejatele linnahalli kuldses saalis koos linnahalli tutvustamise ja kerge einega (samas peetakse muide iga-aastased Nobeli auhinna pidustused). Peale selle oli üks õhtu varutud rahvuslikeks kokkusaamisteks, kus kogunesid eraldi eestlased, lätlased ja leedulased. Nende õhtute peamine mõte oli võimaldada rahvusaaslastel nii kodumaalt kui ka võõrsilt kohtuda ja vestelda vabas vormis, mis oli eriti tähtis sel ajal, kui Baltikum ei olnud veel vaba. Et paljud osalejad ei olnud Balti päritolu, jaotati nad eestlaste, lätlaste või leedulaste gruppi, vastavalt sellele, milline rahvusgrupp oli lähedasim nende uurimistemale. Sel moel said ka “umbkeelsed” integreeritud Balti kooslusesse. “Umbkeelne” pole siiski õige sõna. Mäletan episoodi ühest eestlaste rahvuslikust õhtust, kus ühes lauanurgas käis intensiivne arutelu norralanna ja jaapanlase vahel. — eesti keeles! Ja see eesti keel oli tunduvalt korrektsem ja ladusam kui paljudel Rootsi või Ameerika keskealistel väliseestlastel.

Konverentse oli kahte laadi: keskse peateemaga ja ilma kindla suunitluseta. Teemaatiliste konverentside suureks eeliseks oli see, et nad võimaldasid käsitleda mõnda ulatuslikku probleemistikku eri teadusalade vaatekohalt (interdistsiplinaarselt). Nad orienteerusid mingil määral sünteesile. Niisuguste konverentside ettekannete trükitoimetamise eeldused olid soodsamad. Teemaatiliste konverentside miinuseks võib pidada asjaolu, et nad ei pakkunud küllaldast motivatsiooni osalemiseks nendele, kelle uurimistemaatika oli kaugel kõnesoleva konverentsi peateemast. See tabas eriti neid välismaa teadlasi, kes oma ülikoolis pühendusid üksinda Balti probleemidele ja kellele Stockholmi konverentsidest osavõtt oli oluliseks energiasüstiks teadustöös. Siiski ei välistanud teemaatilised konverentsid teineteemalisi ettekandeid, sest neile sai alati varuda koha vaba teema sektsioonides.

Juba esimene Stockholmi konverents 1971. aastal keskendus ühe peateema ümber, nimelt “Baltlased Rootsis”. Ettekanded käsitlesid põgenemist Rootsi 1940. aastail, Balti pagulaste kohanemist Rootsis ja

selle peegeldust Rootsi ajakirjanduses ning Balti pagulasteadlaste uuringuid rahvusteaduste valdkonnas.

1979. aasta konverentsil, millel puudus küll üks üldine peateema, oli seevastu üks domineeriv sektsioon: *Balti minorityteedid*. Selle sektsiooni ettekanded võtsid arutluse alla nii Balti minorityteedid paguluses, peamiselt Rootsis ja Ameerikas, kui ka vähemusrahvuste problemaatika Balti vabariikides 1920. ja 1930. aastail.

1985. aasta konverentsi peateemaks oli "Folkloor ja rahvuskultuur Baltimail" Suur hulk ettekandeid arutas rahvateaduse probleeme: rahvapärimestesse, rahvamuusikasse, rahvatantsu, samuti traditsioonilisse talurahva materiaalsesse kultuuri puutuvalt.

1991. aasta konverents asetaski rõhu teemale "Skandinaavia ja Baltimaade vahelised kontaktid". Ettekanded käsitlesid kokkupuuteid nii läbi aegade, arheoloogilistest perioodidest kuni tänapäevani, kui ka erisugustes ühiskondlikes sektorites — poliitika, majandus, kultuur.

1999. aasta Stockholmi konverentsi peamiseks ainevaldkonnaks oli "Baltimaad Nõukogude Vene ja natsliku Saksa okupatsioonide all 1939–1991". Loengute peamiseks probleemistikuks olid vastupanuliikumised ja nende vormid, kollaboratsioonism, kolonisatsioonipoliitika, *holocaust*, taasiseseisvumise üleminekuprotsess ning okupatsioonide mõju kultuuriloomingule, teaduselule, kooliõpetusele ja meediatele.

Kõige ulatuslikum ja pikemat aega planeeritud peateema oli siiski "Balti rahvuste kujunemise protsess 1850–1940", mis domineeris kolme konverentsi töös. 1983. aasta konverentsi eesmärk oli valgustada vanade Balti rahvaste moodsateks Euroopa rahvusteks kujunemise protsessi esimest faasi, nimelt rahvusliku liikumise perioodi 1850–1880. Käsitleti arenguid kõigis tähtsates ühiskondlikes sektorites: poliitikas, majanduses, sotsiaaloludes ja eriti kultuurielus. Kui rahvuse mõiste ärkamisajal oli seotud esmajoones traditsioonilise talurahvakultuuriga, siis Baltimaade rahvusliku liikumise teine laine, umbes 1885–1914, orienterus juba teadlikult ja sihikindlalt professionaalsele euroopalikule linnakultuurile ("olgem eestlased, aga saagem eurooplasteks"). See rahvuseks kujunemise protsessi teine faas oli tulipunktis 1987. aasta Stockholmi konverentsil. Ka nüüd käsitlesid ettekanded antud ajaloolist protsessi kujundavaid ühiskondlikke nähtusi komplekselt. Rahvuseks kujunemise protsessi kolmas ja viimane faas, Baltimail 1917–1940, hõlmas omariikluse tekke, noorte Balti

vabariikide tunnustamise rahvusvahelisel areenil ja uue identiteedi formeerumise rahvusriigis — 1993. aasta konverentsil peateema.

Nii temaatiliste kui ka üldiste konverentside tegelik töö toimus eri sektsioonides. Kõigil konverentsidel töötasid ajaloo, ühiskonna- teaduste, kultuuriteaduste ja lingvistika sektsioon, kus esitati ka kõige rohkem ettekandeid. Iga sektsioon kogunes konverentsi jooksul mitmel sessioonil, iga kord 3–4 ettekandega. Ettekannete pikkuseks oli 30 minutit, millest 5–10 minutit varuti küsimustele ja diskussioonile (trükitud konverentsi materjalides olid ettekanded enamasti põhjalikumalt lahti kirjutatud).

Konverentside töökeelteks olid inglise ja saksa keel, välja arvatud esimene konverents 1971. aastal, kus ettekanded peeti enamasti rootsi keeles. Stockholmi konverentside korraldajate erilise tähelepanu all oli saksa keele ametlik staatus konverentsidel, sest ilma saksa keele oskuseta ei ole võimalik Baltimaade ajalugu ja kultuuri uurida (vrd. nt. AABS-i Balti konverentsidega Ameerikas, kus loengud on toimunud pea eranditult inglise keeles). Siiski domineerisid ingliskeelsed ettekanded ka Stockholmi konverentsidel, kus nende osakaal kõikus 60–70% piires, tõustes viimastel konverentsidel 80–90%-le.

Ettekannete ja seega ka delegaatide arv konverentsidel näitab pidevat kasvu. Kui esimesel konverentsil 1971. aastal peeti vaid 22 ettekannet, siis II–IX konverentsini 1973–1987 tõusis nende arv 70–100-ni, et viimastel konverentsidel pärast 1993. aastat kulmineeruda 130–170 ettekandes. Riia konverentsil 1995. aastal peeti erandjuhul tervelt 267 ettekannet.

Stockholmi konverentsid on ka dokumenteeritud, osalt trükitud programmides, osalt mõnede konverentside ettekannete trükitud kogumikes; teiste konverentside ettekanded säilivad paljundatud kujul Balti uuringute instituudis Stockholmi ülikoolis. Nii on näiteks Baltimaade rahvuslikule liikumisele pühendatud kolmest konverentsist kahe esimese materjalid trükitud, samuti osa 1991. aasta konverentsi materjale (inglise ja saksa keeles):

National Movements in the Baltic Countries during the 19th Century.

Studia Baltica Stockholmiensia, 2. Ed. A. Loit. Uppsala, 1985 (572 lk.).

The Baltic Countries 1900–1914. Studia Baltica Stockholmiensia 5:1–

2. Ed. A. Loit. Uppsala, 1990 (787 lk.).

Kunst und Architektur im Baltikum in der Schwedenzeit. Studia Baltica Stockholmiensia 12. Hrsg. von A. Loit und L. O. Larsson. Kiel/Stockholm, 1993.

Konverentsidest osavõtjad tulid ühtekokku 27 maalt. Esindatud olid Austraalia, Norra, Austria, Nõukogude Liit (Vene Föderatsioon), Eesti, Poola, Holland, Prantsusmaa, Inglismaa, Rootsi, Iisrael, Rumeenia, Itaalia, Saksamaa, Jaapan, Soome, Jugoslaavia, Šveits, Kanada, Taani, Horvaatia, Tšehhi, Leedu, Ukraina, Läti, Ungari, USA.

Suurimad delegatsioonid olid Rootsist, USA-st, Kanadast ja Saksamaalt, nende seas hulk Balti päritolu pagulasteadlasi, aga ka üllatavalt palju etnilisi rootslasi, ameeriklasi, sakslasi ja teiste rahvuste esindajaid. Märkimisväärne on soomlaste vähene osavõtt Stockholmi konverentsidest. Võib-olla seletub see mõningal määral Soome ja Nõukogude Liidu suhetega, mis välistas ametliku läbirääkimise välis-eestlastega.

1980. aastate algul hakkasid aga domineerima Baltimaad, eriti Eesti. Nii näiteks oli 1981., 1987., 1989., 1991. ja 1993. aasta konverentsil suurim delegaatide grupp Eestist, iga kord 20–30 teadlast. Kui kõik 15 seni peetud konverentsi kokku arvata, siis on neist osa võtnud 80 Välis-Eesti teadlast ja 156 Eesti teadlast, viimaseid seega kaks korda rohkem (vt. Lisa I ja II). Eestist tulnutest kuulus valdav enamus Tartu ülikooli ja Eesti teaduste akadeemia mõne instituudi koosseisu. Statistika on tehtud trükitud konverentsiprogrammide alusel, nii et võib olla väiksemaid erinevusi tegelikkusest.

1979. aasta konverentsist võttis esimest korda osa kolm teadlast Eestist. Need olid juhtumisi Stockholmis teaduskomandeeringul olevad muusikateadlased ja õppejõud Leo Normet ja Igor Tõnurist ning kunstiteadlane Mai Levin. 1981. aasta konverentsist alates, ühenduses Balti uurimiskeskuse loomisega Stockholmi ülikooli juurde, oli Eesti teadlaste osavõtt Stockholmi konverentsidest juba legaalne ja organiseeritud. Baltimailt tulnud osavõtjatele osutati Stockholmis alati mõningat majanduslikku toetust (tasuta ööbimine tudengitubades, mitmed tasuta söögikorrad, bussipiletid ja väike taskuraha). Muide, väärib mainimist, et Stockholmi konverentsidest on osa võtnud ka praegused Eesti ja Läti presidendid Lennart Meri ja Vaira Viķe-Freiberga, praegune Eesti peaminister Mart Laar ja endine Leedu peaminister Kazimiera Prunskiene.

Reeglipäraste Stockholmi suurkonverentside kõrval, mis toimusid igal teisel aastal, korraldas Balti uurimiskeskus hulga teisi rahvusvahelisi Balti konverentse ja sümposioone, vahel koostöös mõne teise teadusasutuse või -ühinguga. Kõigist neist võttis osa ka teadlasi Baltimaalt, jällegi peamiselt Eestist. Siin võiks nimetada järgmisi üritusi.

- Oktoober 1982, Tallinn. Arheoloogia sümposiumi koostöös Eesti Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudiga. Ettekanded on trükitud Balti Uurimiskeskuse väljaannete sarjas *Studia Baltica Stockholmiensia* 1. *Die Verbindungen zwischen Skandinavien und Baltikum aufgrund der archäologischen Quellenmaterialien*. Hrsg. von A. Loit und J. Selirand. Uppsala, 1985.
- November 1982, Stockholm. Sümposium, pühendatud Tartu ülikooli 350. aastapäevale: *Dorpats universitet 350 år*. Osa ettekandeid trükiti hiljem sarjas *Studia Baltica Stockholmiensia* 11 (vt. alamal)
- November 1986, Stockholm. Sümposium Baltimaade rahvusvahelistest kontaktidest 1920. ja 1930. aastail. Ettekanded on trükitud teoses *The Baltic in International Relations between the Two World Wars*. *Studia Baltica Stockholmiensia* 3. Eds. J. Hiden and A. Loit. Uppsala, 1988.
- Oktoober 1989, Stockholm. Sümposium Nõukogude Liidu ja Lääne-Euroopa riikide vahekordadest sõdadevahelisel perioodil. Ettekanded on trükitud teoses *Contact or Isolation? Soviet-Western Relations in the Interwar Period*. *Studia Baltica Stockholmiensia* 8. Eds. J. Hiden and A. Loit. Uppsala, 1991.
- Oktoober 1990, Riia. Arheoloogia konverents koostöös Läti Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudiga. Ettekanded on trükitud teoses *Die Kontakte zwischen Ostbaltikum und Skandinavien im frühen Mittelalter*. *Studia Baltica Stockholmiensia* 9. Hrsg. von A. Loit, E. Mugurevic und A. Caune. Uppsala, 1992.
- November 1991, Tartu. Sümposium Rootsi ajast Läänemereproviintsides koostöös Tartu ülikooli ajaloo osakonnaga. Ettekanded on koos väljastpoolt komplekteeritud artiklitega trükitud teoses *Die schwedischen Ostseeprovinzen Estland und Livland im 16.–18. Jahrhundert*. *Studia Baltica Stockholmiensia* 11. Hrsg. von A. Loit und H. Piirimäe. Uppsala, 1993.
- Oktoober 1992, Stockholm. Sümposium Baltimaade osast rahvusvahelises majanduses sõdadevahelisel perioodil. Ettekanded on

- trükitud teoses *Emancipation and Interdependence. The Baltic States as New Entities in the International Economy, 1918–1940. Studia Baltica Stockholmiensia* 13. Ed. A. Loit a.o. Uppsala, 1994.
- 1992–1996, Stockholm. Rootsi-Eesti vaheline võrdlev uurimisprojekt Rootsi valitsuse poliitikast emamaal ja Läänemereprovintides 17. sajandil, puutuvalt õigusmõistmisse ja rahvaharidusse. Artiklid on trükitud teoses *Stat — kyrka — samhälle. Den stormaktstida samhällsordningen i Sverige och Östersjöprovinserna. Studia Baltica Stockholmiensia* 21. Utg. T. Jansson och T. Eng. Stockholm, 2000.
 - August 1994, Oslo. Skandinaavia ajaloolaste 22. konverents, kus üheks peateemaks kolmest oli Skandinaavia ja Baltimaade suhted läbi aegade (organiseeris Balti uurimiskeskus Stockholmis). Ettekanded on trükitud teoses *Det 22. nordiske historikermote, Oslo 13.–18. august 1994. Rapport I. Norden og Baltikum*. Koordinator A. Loit. Oslo, 1994.
 - 1980.–1990. aastail oli Balti uurimiskeskus tihedas koostöös *Stiftung Mare Balticum*'iga Bad Homburgis Saksamaal, kes korraldas reeglipäraselt kunsti- ja arhitektuuriajaloo sümpoosione Baltimaade kohta. Üks selline sümpoosion peeti 1991. aastal Stockholmis XI Balti konverentsi raames ja seal peetud ettekanded on trükitud teoses *Kunst und Architektur im Baltikum in der Schwedenzeit. Studia Baltica Stockholmiensia* 12. Hrsg. von A. Loit und L. O. Larsson. Stockholm, 1993. *Mare Balticumi* teiste sümpoosionide materjalid on trükitud sarjas *Homburger Gespräche* (Bad Homburg / Kiel).
 - Peale selle on Balti uurimiskeskus organiseerinud hulga rahvusvahelisi Balti uurimisprojekte ning avaldanud oma publikatsioonidesarjas *Studia Baltica Stockholmiensia* mitu monograafilist uurimust.

Nagu eespool mainitud, oli Stockholmi ülikooli Balti uurimiskeskuse üheks ülesandeks sidemete loomine, arendamine ja vahendamine rahvusvahelisel tasandil, teadlaste ja teadusasutuste vahel, kes tegelesid Balti uurimustega *humaniora* ja ühiskonnateaduste valdkonnas. Eriti kehtis see Baltimaade teadlaste kohta. Reeglipärase Balti teaduskonverentside korraldamisega Stockholmis ja ka muu teadustegevusega püüdis Balti uurimiskeskus seda ülesannet täita.

Lisa I. Stockholmi teaduskonverentsidel osalenud väliseestlased

1. Arens, Ilmar, Rootsi
2. Arens, Olavi, USA
3. Aun, Karl, Kanada
4. Blumfeldt, Evald, Rootsi
5. Horm, Arvo, Rootsi
6. Iliste, Ivo, Rootsi
7. Ilves, Toomas Hendrik, Saksamaa
8. Ivask, Ivar, USA
9. Jaanusson, Hille, Rootsi
10. Järvesoo, Elmar, USA
11. Kaelas, Lili, Rootsi
12. Kangro, Eeva Merike, Saksamaa
13. Kasekamp, Andres, Inglismaa
14. Kirss, Tiina, USA
15. Kitching, Juta, USA
16. Koit, Jakob, Rootsi
17. Kolde, Endel-Jakob, USA
18. Krull, Diana, Rootsi
19. Kurrik, Maire, USA
20. Koll, Anu Mai, Rootsi
21. Käis, Juhan, Kanada
22. Küng, Andres, Rootsi
23. Laaban, Ilmar, Rootsi
24. Lehist, Ilse, USA
25. Lepp, Hans, Rootsi
26. Liivak, Arno, USA
27. Linnuste, Vahur, Prantsusmaa
28. Loit, Aleksander, Rootsi
29. Maandi, Katrin, Rootsi
30. Marandi, Rein, Rootsi
31. Mihkelson, Johannes, Rootsi
32. Mikiver, Ilmar, USA
33. Miljan, Toivo, Kanada
34. Millert, Olaf, USA
35. Mägi, Arvo, Rootsi
36. Mörner, Aare, Rootsi
37. Niitepõld, Andres, Rootsi
38. Nyman, Elmar, Rootsi

39. Oinas, Felix, USA
40. Oksaar, Els, Saksamaa
41. Olljum, Alar, Kanada
42. Olt, Harry, Rootsi
43. Papp, David, Rootsi
44. Parming, Tõnu USA/Kanada
45. Pennar, Jaan, Saksamaa
46. Puhvel, Jaan, USA
47. Pütsep, Ervin, Rootsi
48. Raag, Raimo, Rootsi
49. Raag, Virve, Rootsi
50. Rannit, Aleksis, USA
51. Raun, Toivo, USA
52. Rebane, Peter, USA
53. Rebas, Hain, Rootsi
54. Rebas, Rain, Rootsi
55. Reinans, Alur, Rootsi
56. Ridala, Esmo, Soome
57. Ristikivi, Karl, Rootsi
58. Roostal, Ilmar, Rootsi
59. Ränk, Gustav, Rootsi
60. Saagpakk, Paul, USA
61. Salasoo, Tiiu, Austraalia
62. Salumets, Thomas, USA
63. Sepp, Peeter, Kanada
64. Sepp, Reino, Rootsi
65. Sibul, Eric, USA
66. de Sivers, Fanny, Prantsusmaa
67. Soom, Arnold, Rootsi
68. Sooman, Imbi, Austria
69. Taagepera, Rein, USA
70. Tall, Johannes, USA
71. Tarkiainen, Ülle, Soome
72. Tauli, Valter, Rootsi
73. Terras, Victor, USA
74. Toi, Roman, Kanada
75. Uibopuu, Henn-Jüri, Austria
76. Uustalu, Evald, Rootsi
77. Valgemäe, Mardi, USA

- 78. Veem, Konrad, Rootsi
- 79. Wiiburg, Triinu, Norra
- 80. Yllö, Kersti, USA

Lisa II. Stockholmi teaduskonverentsidel osalenud kodueestlased

- 1. Aarelaid-Tart, Aili, TA
- 2. Aarma, Liivi, TA
- 3. Abel, Tiina, TRKu
- 4. Alttoa, Kaur, TÜ
- 5. Auli, Tiiu, ETA
- 6. Dresen, Urmas, EMM
- 7. Eelsalu, Heino, TA
- 8. Ehin, Andres, EKL
- 9. Einberg, Tiit, EMM
- 10. Eller, Mart-Ivo, TA
- 11. Erelt, Mati, TA
- 12. Haak, Anu, TA
- 13. Haav, Kaarel, TVEI
- 14. Hain, Jüri, RK
- 15. Hallas, Karin, EAM
- 16. Hansson, Leeni, TA
- 17. Hein, Ants, TRKu
- 18. Hiimäe, Malle, TA
- 19. Humal, Mart, TRKo
- 20. Ilja, Voldemar, TI
- 21. Jaarmaa, Allan, TÜ
- 22. Jansen, Ea, TA
- 23. Juhkam, Evi, TA
- 24. Juozapenaite-Eesmaa, Aleksandra, TRKo
- 25. Järg, Linda-Tiia, TRKo
- 26. Jürisson, Johannes, TRKo
- 27. Jürjo, Indrek, TA
- 28. Kahk, Juhan, TA
- 29. Kallas, Helju, TA
- 30. Kalm, Mart, TKÜ
- 31. Karjahärm, Toomas, TA
- 32. Karu, Ellen, TA
- 33. Kasemaa, Olavi, TRKo

34. Kask, Karin, TA
35. Kask, Tõnu, ERM
36. Katus, Kalev, ERUK
37. Kaup, Erich, TA
38. Keevallik, Juta, TA
39. Kirch, Axel, TA
40. Kirch, Marika, TA
41. Kivimäe, Jüri, TA
42. Kivimäe, Sirje, TA
43. Kodres, Krista, TPÜ
44. Koppel, Marget-Mariann, ER
45. Kreem, Juhan TLA
46. Kroon, Kalle, TÕ
47. Kuddo, Arvo, ETA
48. Kuusk, Priit, TRKo
49. Käbin, Tiit, TA
50. Kööri, Arno, TA
51. Laar, Mart, ERK
52. Laidre, Margus, TÕ
53. Lamp, Ene, TA
54. Lang, Valter, TA
55. Laul, Endel, TA
56. Laul, Silvia, TA
57. Levin, Mai, TRKu
58. Ligi, Herbert, TÕ
59. Ligi, Priit, TA
60. Liim, Allan, TÕ
61. Lippus, Urve, TRKo
62. Loodus, Rein, TA
63. Lotman, Piret, ERR
64. Lõvi-Kalnin, Maie, TÕ
65. Madar, Maia, TA
66. Maimik, Peeter, ESM
67. Maiste, Juhan, EAM
68. Mandri, Heino, TDT
69. Markus, Kersti, TA
70. Martinson, Helle, ETF
71. Martinson, Karl, ETF
72. Martis, Ela, TÕAM

73. Meri, Lennart, EKL
74. Mikiver, Mikk, TDT
75. Must, Aadu, TÜ
76. Mägi, Vahur, TTÜ
77. Männik, Maris, TPI
78. Möldre, Aile, TPÜ
79. Naber, Reet, EMM
80. Neetar, Helmi, ETA
81. Neithal, Reet, TPÜ
82. Normet, Leo, TRKo
83. Oeg, Anu
84. Olesk, Sirje, EKM
85. Palli, Heldur, TA
86. Peegel, Juhan, TÜ
87. Peep, Harald-Heino, TÜ
88. Peirumaa, Rita, ER
89. Pettai, Vello, TÜ
90. Pihlak, Evi, RK
91. Pihlamägi, Maie, TA
92. Piho, Mare, ERM
93. Piirimäe, Helmut, TÜ
94. Pillak, Peep, ERA
95. Pork, Andrus, TA
96. Pullat, Raimo, TA
97. Purju, Alari, TTÜ
98. Puur, Allan, ERUK
99. Pöldvee, Aivar, TA
100. Raam, Villem, KRV
101. Rahi, Aigi, TÜ
102. Raitviir, Tiina, TA
103. Randalu, Ivalo, TTMM
104. Rannik, Erkki, TA
105. Rannut, Mart, EKM
106. Raudkivi, Priit, TA
107. Rebane, Jaan, TA
108. Reinold, Mall, ERR
109. Riismaa, Kädi, TA
110. Riismaa, Tiit, TTÜ
111. Rosenberg, Tiit, TÜ

112. Rumessen, Vardo, TRKo
113. Ruutsoo, Rein, TA
114. Rüütel, Ingrid, TA
115. Saar, Ene, TA
116. Savomägi, Katrin, EMM
117. Selirand, Jüri, TA
118. Sepalaan, Katrin, EMM
119. Sepp, Jaan, TA
120. Siilivask, Karl, TA
121. Sirk, Väino, TA
122. Solomõkova, Irina, TA
123. Sootla, Georg, TA
124. Tael, Kaja, TA
125. Tamul, Sirje, TÜAM
126. Tank, Helju, TRKo
127. Tarvel, Enn, TA
128. Teder, Eerik, TA
129. Tedre, Ülo, TA
130. Teistre, Urve, TA
131. Titma, Mikk, TA
132. Toimet, Maie, TA
133. Tomingas, Ivi, TÜ
134. Tormis, Lea, TA
135. Trummal, Vilma, TÜ
136. Tõnurist, Igor, TA
137. Vabar, Vappu, TA
138. Vaga, Voldemar, TÜ
139. Vahtre, Lauri, TA
140. Vahtre, Sulev, TÜ
141. Vainik, Ene, TA
142. Vaitmaa, Merike, TRKo
143. Valge, Jaak, TA
144. Varblane, Reet, TA
145. Vares, Peeter, TA
146. Veidemann, Andra, TA
147. Veispak, Teet, TA
148. Weiss-Wendt, Anton, TÜ
149. Verrev, Viivi, TA
150. Viiralt, Mare, TÜAM

151. Viires, Ants, TA
152. Viiroja, Lehti, TA
153. Viitsoo, Tiit-Rein, TA
154. Virkes, Sirje, TPÜ
155. Zahharov, Helju, EMM
156. Õunapuu, Piret, ERM

Kasutatud lühendid

EAM	Eesti Arhitektuurimuuseum
EK	Eesti Kaitseministeerium
EKL	Eesti Kirjanike Liit
EKM	Eesti Kirjandusmuuseum
EMM	Eesti Meremuuseum
ERA	Eesti Riigiarhiiv
ERK	Eesti Riiklik Kultuurikomitee
ERM	Eesti Rahva Muuseum
ERR	Eesti Rahvusraamatukogu
ESM	Eesti Sotsiaalministeerium
ETF	Eesti Teadusfond
KRV	Kultuurimälestuste Restaureerimise Valitsus
RK	Riiklik Kunstiinstituut
TA	Eesti Teaduste Akadeemia
TDT	Tallinna Draamateater
TI	EELK Teoloogia Instituut
TKÜ	Tallinna Kunstiülikool
TLA	Tallinna Linnaarhiiv
TPI	Tallinna Polütehniline Instituut
TPÜ	Tallinna Pedagoogikaülikool
TRKo	Tallinna Riiklik Konservatoorium
TRKu	Tallinna Riiklik Kunstimuuseum
ERUK	Eesti Rahvastiku-uurimise Keskus
TTMM	Tallinna Teatri ja Muusika Muuseum
TTÜ	Tallinna Tehnikaülikool
TVEI	Tallinna Vaba Ettevõtte Instituut
TÜ	Tartu Ülikool
TÜAM	Tartu Ülikooli Ajaloo Muuseum

ÜLIÕPILASTE TEADUSTÖÖST TARTU ÜLIKOOLI ARSTITEADUSKONNAS JA ÜTÜ STOMATOLOOGIA SEKTSIOONIS 1960–1988

Maie Lõvi-Kalnin

Sõjajärgsetel aastatel jätkus Tartu ülikooli üliõpilaste teadustöö. 1947. a. sügisel loodi rida teaduslikke ringe, nende hulgas stomatoloogia ring, mille ühel esimestest koosolekutest 1947/1948. õppeaasta sügissemestril esines näiteks üliõpilane L. Pullerits ettekandega epuuliste ravist, tuginedes peaaesjalikult demonstratsioonimaterjalidele. Sama õppeaasta kevadsemestril tegi ettekande üliõpilane L. Tigas kuderavi rakendamisest stomatoloogias.¹

1947/1948. õppeaasta kevadsemestri alguses sai TRÜ-s teoks Üliõpilaste Teadusliku Ühingu (ÜTÜ) loomine tolleaegse NSV Liidu Kõrgemate Koolide Ministeeriumi kinnitatud põhikirja alusel. 2. veebruaril 1948. aastal kinnitas õpetatud nõukogu arstiteaduskonnas 11 üliõpilasest koosneva organisatsioonikomitee, mille esimeheks valiti Heiti Kadastik. ÜTÜ loomisega kasvas arstiteaduskonna teaduslike ringide arv kolme kuuga 13-ni.²

ÜTÜ I konverents toimus 3.–9. maini 1949. a. ja sellest võttis osa 11 sektsiooni. 1949. a. oktoobris leidis aset ÜTÜ II konverents, mis oli pühendatud Ivan Pavlovi 100. sünniaastapäevale.³ III konverents toimus 1950. a. märtsis. Nii sellel kui ka järgneval, mis toimus 1951. aasta kevadel, esitati muude ettekannete hulgas ka esimesed kirurgilist stomatoloogiat käsitlevad ettekanded (kummalgi konverent-

¹ TRÜ ÜTÜ stomatoloogia ringi protokollid.

² Lõvi, M., Käsnapuu, E., Trull, S. Üliõpilaste osavõtt stomatoloogia-alasest teaduslikust uurimistööst Tartu ülikoolis. *Tartu ülikooli ajaloo küsimusi*, kd. 6, 1977, lk. 125–136. [Edaspidi: Lõvi et al., 1977.]

³ *Ibid.*; I. P. Pavlovi 100. sünni-aastapäeva tähistamise üliõpilaste teaduslik konverents. 8.–9. oktoober 1949 Tartus. (Programm.)

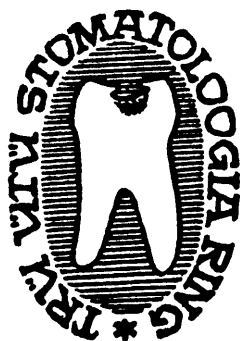
sil üks ettekanne, teaduslik juhendaja prof. V. Hiie).⁴ Kui 1954. ja 1955. aastal võttis stomatoloogia ring osa ÜTÜ konverentsidest alasektsioonina, siis aastatel 1956–1961 võtsid stomatoloogia osakonna üliõpilased konverentside tööst osa arstiteaduskonna koosseisus. Stomatoloogia-alaseid ettekandeid oli konverentsidel vähe — 1–4.⁵ ÜTÜ XV konverents, pühendatud ENSV 20. aastapäevale, toimus koos arstiteaduskonna teaduskonverentsiga 25.–28. aprillil 1960. aastal. Ka ettekannete teesid ilmusid ühiselt. Arstiteaduskonna üliõpilased esitasid 17 ettekannet, neist kaks stomatoloogia vallast.⁶ Stomatoloogia

teadusliku ringi üliõpilased esitasid sel aastal lisaks veel kaks võistlustööd.⁷ Peale iseseisvate tööde osalesid arstiteaduskonna üliõpilased mitmes ettekandes koos õppejõududega.⁸

1961. aasta aprillis toimus ÜTÜ XVI konverents, millest arstiteaduskond võttis osa omaette sektsioonina.⁹ Toimus kolm istungit, kus kuulati 21 ettekannet meditsiini teemadel. Tuleb mainida, et sellel konverentsil nagu mõnel järgnevalgi oli eraldi sektsioonina veel farmaatsia, kuigi see osakond kuulus arstiteaduskonna koosseisu (esitati 7 ettekannet).

1960. aastatest muutub ÜTÜ tegevus Tartu Riiklikus Ülikoolis märgatavalt aktiivsemaks ning regulaarsemaks. Alus-

TÜ ÜTÜ stomatoloogia ringi embleem.

tas rida arstiteaduslikke ringe, mis ka teaduskonverentsidel tegutsesid tavaliselt omaette sektsioonidena (kirurgia, sisehaigused, närvihaigused ja psühhiaatria, sünnitusabi ja günekoloogia, stomatoloogia). Ka vastavate ringide tegevus muutus siitpeale korrapärasemaks,

⁴ ENSV 10. aastapäevale pühendatud kolmas üliõpilaste teaduslik konverents. 25. märts — 2. aprill 1950 Tartus. (Programm); Neljas üliõpilaste teaduslik konverents, pühendatud võitlusele rahu eest. 18.–25. märts 1951 Tartus. (Programm).

⁵ Lõvi et al., 1977.

⁶ TRÜ 1960. aastal ilmunud tööde bibliograafia. Tartu, 1962, lk. 76–77.

⁷ Lõvi et al., 1977.

⁸ TRÜ XV üliõpilaste teaduslik konverents. 11.–13. aprill 1960.

⁹ TRÜ XVI üliõpilaste teaduslik konverents. 8.–12. aprill 1961.

toimused koosolekud, millel üliõpilased esinesid ettekannetega, demonstreerisid huvitavamaid haigusjuhte ning kuulasid õppejõudude kommentaare. Teaduslikel ringidel oli enamusel oma embleem (skalpell, hammas, ema lapsega jne).

TRÜ ÜTÜ arstiteaduskondade liikmed hakkasid 1960. aastatel osalema ka teiste meditsiiniõppeasutuste üliõpilaste teaduskonverentsidel, eeskätt Balti liiduvabariikide ja Valgevene kõrgemate meditsiiniõppeasutuste ühendatud konverentsidel, mis toimusid regulaarselt igal aastal ühes või teises liiduvabariigis.¹⁰ Samuti osaleti mujal meditsiinikõrgkoolides (Moskvas, Leningradis, Kiievis, Grodnos, Vilniuses jt. linnades) toimuvatel ÜTÜ konverentsidel. Ja vastupidi, sealsete meditsiiniinstituutide üliõpilased külastasid Tartut.

1962. aasta 17.–19. aprillil leidis aset XVII ÜTÜ konverents, millel arstiteaduskond oli esindatud iseseisva sektsioonina (nagu ka farmaatsia oma 8 ettekandega). Programm ja ettekanded olid eestikeelsed. Istungid toimusid kolmel päeval ja kokku oli neid kuus, ettekandeid üle 50. Istungid jagunesid temaatiliselt meditsiinierialade järgi, alasektsioone ei olnud. Esimene istung oli pühendatud sise- ja lastehaigustele; teine sünnitusabile ja günekoloogiale, neuroloogiale ja psühhiaatriale ning LOR-haigustele; kolmas istung stomatoloogia küsimustele; neljas ja viies istung kirurgiale ja anatoomiale; kuues istung teoreetilise meditsiini probleemidele (histoloogia, mikrobioloogia ja farmakoloogia).¹¹

1960. aastatel, erinevalt 1950-ndatest, hakkab arstiteaduskonna töö ÜTÜ konverentsidel toimuma alasektsioonides. (Eialgu nimetatakse neid küll veel sektsioonideks.) 1963. aasta 28.–30. märtsil toimuv XVIII ÜTÜ konverentsil on peale arstiteaduskonna sektsiooni (5 istungit 52 ettekandega), veel stomatoloogia (6 ettekannet) ja farmaatsia sektsioon (10 ettekannet).¹²

1964. a. 26.–28. märtsil aset leidnud XIX ÜTÜ konverentsil, mis oli nii nagu eelnevadki ühise programmiga kõigi teaduskondade jaoks, eristati arstiteaduskonna sektsioonis juba kolme alasektsiooni. Nendeks olid sünnitusabi ja günekoloogia (11 ettekannet), stomatoloogia

¹⁰ **Mägi, M., Sikk, M.** Balti liiduvabariikide ja Valgevene NSV kõrgemate meditsiiniliste õppeasutuste üliõpilaste teaduslik konverents Tartus. *Nõukogude Eesti Tervishoid*, nr. 2, 1960, lk. 68–69.

¹¹ *TRÜ XVII üliõpilaste teaduslik konverents*. 17.–19. aprill 1962.

¹² *TRÜ XVIII üliõpilaste teaduslik konverents*. 28.–30. märts 1963.

(9 ettekannet) ja farmaatsia (7 ettekannet). Toimus neli istungit, millel kuulati kokku 45 ettekannet.¹³

Veelgi enam jaguneb töö arstiteaduskonna ÜTÜ-s alasektsioonidesse järgnevatel konverentsidel. Alasektsioonid jäävad püsivaks, vastavad samanimelistele teaduslikele ringidele ning eksisteerivad kuni 1980. aastate lõpuni, millal praktiliselt lakkab ÜTÜ tegevus Tartu ülikoolis.

1965. aasta 1.–4. aprillini toimunud ÜTÜ konverentsi programmi järgi (mis oli ikka ühine ja eestikeelne kõigi teaduskondade jaoks, välja arvatud vene filoloogia), esitan arstiteaduskonna põhilised alasektsioonid. Sellel konverentsil oli neid seitse, hiljem kaheksa kuni üheksa; 1970. aastate lõpus 12–13, 1980. aastatel sagedamini 13–14. 1984. ja 1987. aastal toimus teadustöö konverentsidel vastavalt 16 ja 15 alasektsioonis.

Sisehaiguste (1965. a. koos lastehaigustega) alasektsioonis esitati 18 ettekannet. Ka meditsiiniajaloo ettekanne toimus selles alasektsioonis. Teiseks oli teoreetilise meditsiini alasektsioon, kus kuulati üheksa ettekannet; kolmandaks farmaatsia viie ettekandega; neljandaks stomatoloogia üheksa ettekandega; viiendaks sünnitusabi ja günekoloogia 18 ettekandega; kuuendaks kirurgia, kus esitati 19 ettekannet; seitsmendaks närvihaiguste ja kurgu-kõrva-ninahaiguste alasektsioon. Viimati mainitud meditsiini eriainate kombinatsioon alasektsioonis on juhuslik. LOR-haiguste alasektsioon, ühines väikese osavõtjate arvu tõttu pidevalt teistega — stomatoloogia, oftalmoloogia, isegi naha- ja suguhaiguste alasektsiooniga (1966. a.). Närvi- ja LOR-haiguste ühendatud alasektsioonis kuulati 15 ettekannet.¹⁴

Üleülikoolilistel ÜTÜ konverentsidel oli tavaliselt ka ühine ava- ja lõpp-plenaaristung. Kolmel järgneva ÜTÜ konverentsi — XXI (1966), XXII (1967) ja XXIII (1968) — avaplenaaristungil esines sõnavõtuga tolleaegne ülikooli rektor, prof. F. Klement. Sellele järgnesid tervitused ja mõni üldtemaatiline ettekanne. Näiteks 1966. aasta ÜTÜ konverentsi avaplenaaristungil esitasid ajalooteaduskonna III kursuse üliõpilased H. Agasild, M. Starast ja M. Tökke ettekande: *Mõningatest üliõpilaskollektiivides toimuvatest sotsiaalpsühholoogilistest seaduspärasustest*.¹⁵ 1967. a. ÜTÜ konverentsil tegi ettekande ajalooteaduskonna III kursuse üliõpilane Paul Kenkmann teemal

¹³ TRÜ XIX üliõpilaste teaduslik konverents. 26.–28. märts 1964.

¹⁴ TRÜ XX üliõpilaste teaduslik konverents. 1.–4. aprill 1965.

¹⁵ TRÜ XXI üliõpilaste teaduslik konverents. 31. märts — 3. aprill 1966.

*Keskkoollilõpetaja kui potentsiaalse üliõpilase maailmavaate uurimise probleem.*¹⁶ 1968. a. tegi sissejuhatava ettekande arstiteaduskonna III kursuse üliõpilane M. Tiivel — *ÜTÜ ajaloost*.¹⁷ Ülalmainitud ÜTÜ konverentside lõpp-plenaaristungil esines sõnavõtuga TRÜ teadusprorektor dots. J. Tammeorg, tehti (ÜTÜ nõukogu esimees või aseesimees) kokkuvõtteid konverentsi tööst, parimaid üliõpilasesinejaid autasustati I–II järgu diplomite ja aukirjadega.

Konverentside korraldamise eest vastutas tavaliselt kümneliikmeline TRÜ ÜTÜ nõukogu. 1967. aastal oli viimase esimeheks v-õp. Uno Siiman, 1968. a. n-tead. Toomas Sulling, aseesimees ja liikmed olid üliõpilased.¹⁸

ÜTÜ konverentse püüti ühitada ajaloolis-poliitiliste tähtpäevadega. 1967. aasta konverents oli pühendatud Suure Sotsialistliku Oktoobri-revolutsiooni 50. aastapäevale, 1968. aasta oma TRÜ ÜTÜ XX aastapäevale. 1970. a. ÜTÜ XXV konverents pühendati V. Lenini 100. sünniaastapäevale jne.¹⁹

Iga kolme aasta tagant oli ühes Balti vabariigis või Valgevenes NSVL meditsiinikõrgkoolide ÜTÜ konverents. 1969. a. 17.–19. aprillil toimus see üliõpilaste ühendatud teaduskonverents (järjekorras XI) Tartu Ülikoolis. Selleks puhuks oli trükitud venekeelne programm. Ettekandeid kuulati seitsmes sektsioonis ja avaplenaaristungil.

Külalisesinejaid oli Vilniusest, Kaunasest, Riist, Vitebskist, Grodnost, Astrahanist, Leningradist, Jerevanist, Tbilisist, Harkovist, Lvovist, Dušanbest, Simferopolist, Moskvast, Užgorodist, Gorkist, Kišinjovist, Voronežist ja Bakuust; kokku oli külalistelt 69 ettekannet. TRÜ üliõpilastelt oli programmis 92 ettekannet.²⁰

1972. aastal oli ühendatud konverents Vilniuse ülikoolis, seekord pühendatud NSV Liidu 50. aastapäevale. TRÜ ÜTÜ stomatoloogia- ringi IV kursuse üliõpilased L. Lall ja T. Toomsoo pidasid ettekande

¹⁶ TRÜ XXII üliõpilaste teaduslik konverents. 30. märts — 2. aprill 1967.

¹⁷ TRÜ XXIII üliõpilaste teaduslik konverents. 20.–23. märts 1968.

¹⁸ Ibid.

¹⁹ TRÜ arstiteaduskonna ÜTÜ XXV konverents. 17.–18. aprill. Tartu, 1970.

²⁰ XI Balti liiduvabariikide ja Valgevene NSV kõrgemate meditsiiniliste õppeasutuste üliõpilaste teaduslik konverents. 17.–19. aprill. Tartu 1969.

Luu deformatsioonid operatsioonide puhul ülalõuas eksperimendis (juhendajad dots. M. Lõvi ja dots. A. Kõdar).²¹

On andmeid ka XVII ühendatud konverentsi kohta, mis toimus 1975. a. oktoobris Grodnos ja millel tegi TRÜ stomatoloogia osakonna IV kursuse üliõpilane K. Paju ettekande *Operatsioonijärgsed muutused ülalõuas eksperimendis* (juhendaja dots. M. Lõvi).²² Mõlemad üliõpilaste eksperimentaalsed uurimused olid vormistatud ka võistlustöödeks, mille eest TRÜ ÜTÜ andis I järgu diplomid.²³ Rahalisi preemiaid ei olnud tollal ette nähtud. 1979. a. kevadel osalesid TRÜ ÜTÜ stomatoloogiaringi liikmed Ü. Lehtis ja I. Šaripova Leningradi I meditsiiniinstituudi XLI üliõpilaskonverentsil ettekandega *Näo mikroanomaaliad kaasasündinud huule-suulaelõhedega lastel, nende sugulastel ja normaalses populatsioonis* (tead. juh. dots. M. Lõvi).²⁴ Võib öelda, et Tartu üliõpilased võtsid mujal toimuvatest ÜTÜ konverentsidest sageli osa.

1970. aastatest hakkasid arstiteaduskonna ÜTÜ konverentsid toimuma iseseisvatena, ka programm ja teesid trükiti eraldi. Esialgu trükiti programmid eestikeelsena, vaid külalisesinejate ettekannete pealkirjad olid venekeelsed, lisaks üksikute sektiioonide omad (teoreetiline meditsiin, spordimeditsiin). Kuid 1975. aastast alates trükiti arstiteaduskonna ÜTÜ programmid paralleelselt nii eesti kui ka vene keeles, ilmselt seoses sel ajal suurenenud venestamise tendentsiga Eestis. Teesid trükiti alati vene keeles. Loomulikult olid venekeelsed Balti vabariikide ja Valgevene ühendatud konverentside programmid.²⁵

²¹ Тезисы докладов XIV объединенной студенч. научн. конф. высш. мед. учебных заведений Прибалтийских ССР и Белорусской ССР. Вильнюс, 1972. С. 120а–121.

²² Программа XVII объединенной научн. студенч. конф. высш. мед. учебных заведений Белорусской ССР и Прибалтийских Советских Социалистических Республик. 23.–25. октября 1975 г. Гродно, 1975. Lõvi et al, 1977.

²⁴ Программа XLI студенч. научн. конференции. I Ленинградский медицинский институт. Ленинград, 1979. 27. марта — 27. апреля 1979 г.

²⁵ TRÜ arstiteaduskonna ÜTÜ XXIX konverentsi programm. Tartu, 1975, 3.–4. aprill; TRÜ arstiteaduskonna ÜTÜ XXX konverentsi programm. Tartu, 1976, 1.–2. aprill; TRÜ arstiteaduskonna ÜTÜ XXXI konverents, pühendatud Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni 60. aastapäevale. Programm. Tartu, 1977, 7.–8. aprill; ÜLKNÜ 60. ja TRÜ ÜTÜ 30. aasta-

1970. aastatel toimus arstiteaduskonna üliõpilaste teadustöö enam-vähem samades ringides ja seksioonides nagu 1960. aastate teisel poolel. Spordimeditiini, pediaatria, nina-kõrva-kurguhaiguste ja oftalmoloogia seksioon ühinesid tavaliselt konverentsidel mõne teisega, sagedamini sisehaiguste seksiooniga või omavahel. Näiteks LOR-haiguste seksioon ühines eriala ja ka administratiivse paigutuse läheduse poolest oftalmoloogiaga, mõnikord aga mõlemad stomatoloogia seksiooniga. Paiguti ühines farmaatsia farmakoloogiaga. Tavaliselt olid neuroloogia ja psühhiaatria ühes seksioonis, mõnel konverentsil kombineerus psühhiaatria psühhofarmakoloogiaga ja neuroloogia oli omaette seksioon nagu 1978. aastal.²⁶

1978. aastal, arstiteaduskonna ÜTÜ XXXII konverentsil, mis seekord oli pühendatud ÜLKNÜ 60. ja TRÜ ÜTÜ 30. aastapäevale, toimus töö 13 seksioonis. Juurde olid tulnud füsioloogia ja koronaarpatoloogia seksioon. Üle mitme aasta esines pediaatria seksioon iseseisvalt.

1979. aastast kandis TRÜ ÜTÜ konverents, arvult XXXIII, uut nime: *Humanitaar- ja loodusteaduste-alane üliõpilaste vabariiklik konverents*. Ettekandeid kuulati 12 seksioonis nagu kahel järgnevalgi arstiteaduskonna ÜTÜ konverentsil: neuroloogia seksioon oli taas ühinenud psühhiaatria ja psühhofarmakoloogia seksiooniga.²⁷

1982. aasta, arvult XXXVI ÜTÜ konverents, oli pühendatud TRÜ 350. aastapäevale. Ettekandeid esitati 13 seksioonis, varasematele lisandus morfoloogia seksioon. Toimusid pidulik ava- ja lõpuistung. Arstiteaduskonna ÜTÜ avaistungit juhatasid professorid Lembit Allikmets, Ain-Elmar Kaasik, Ado Truupõld, Henno Tikko, dots. Jüri Samariitel. Konverentsi avas tolelaegne arstiteaduskonna ÜTÜ nõu-

päevale pühendatud humanitaar- ja loodusteadustealase üliõpilaste vabariikliku konverentsi meditsiiniseksioonide programm. Tartu, 1978, 6.–7. aprill; Humanitaar- ja loodusteaduste-alase üliõpilaste vabariikliku konverentsi meditsiiniseksioonide programm. Tartu, 1979, 5.–6. aprill; Humanitaar- ja loodusteaduste-alase üliõpilaste vabariikliku konverentsi meditsiiniseksioonide programm. Tartu, 1980, 27.–28. märts; Humanitaar- ja loodusteaduste-alase üliõpilaste vabariikliku konverentsi meditsiiniseksioonide programm. Tartu, 1981, 2.–3. aprill.

²⁶ ÜLKNÜ 60. ja TRÜ ÜTÜ 30. aastapäevale pühendatud humanitaar- ja loodusteadustealase üliõpilaste vabariikliku konverentsi meditsiiniseksioonide programm. Tartu, 1978, 6.–7. aprill.

²⁷ Humanitaar- ja loodusteaduste-alase üliõpilaste vabariikliku konverentsi meditsiiniseksioonide programm. Tartu, 1979, 5.–6. aprill.

kogu esimees Margus Viigimaa. Ettekandeid avaplenaaristungil pidasid arstiteaduskonna V–VI kursuse üliõpilased L. Piiraja ja V. Tammi (Ajuinfarktiga haigete varajane ravi) ning J. Aru (Medikamentide toimemehhanism trombembooliate ravis).²⁸

Kui 1983. a. arstiteaduskonna ÜTÜ konverents möödus 13 sektsioonis nagu eelminegi,²⁹ siis 1984. a. tuli juurde uusi sektsioone, kokku oli neid nüüd 16. Peale selle trükiti samast aastast kuni 1989. aastani, s.o. ÜTÜ eksisteerimise lõpuni, konverentsi programm üksnes eesti keeles.³⁰

Radioloogia ja onkoloogia oli omaette üksusena küll ainult 1984. aastal. Teiseks iseseisvaks sektsiooniks sai meditsiini ajalugu (senini oli peetud üksikuid arstiteaduse ajaloo ettekandeid, teiste meditsiini-erialade sektsioonides). Esialgu sai äsja loodu nimeks *meditsiiniajaloo ja traditsioonilise meditsiini sektsioon*. Kahel istungil esitati 25 ettekannet, mis käsitlesid põhiliselt akupunktuuri ja ravimtaimede kasutamist kõikvõimalike haiguste puhul.³¹

Ent juba järgnevatel ÜTÜ konverentsidel, 1985. ja 1986. aastal, nimetati see sektsioon ümber meditsiini ajaloo ja hügieeni sektsiooniks. 1987. ja 1988. a. ÜTÜ konverentsidel kandis see hügieeni ja tervishoiuorganisatsiooni sektsiooni nimetust (ka vastavat kateedrit nimetati nii).³²

1984. a. septembris toimus jällegi Balti ühendatud konverents, seekord XXIV, Tartus. Avaplenaaristung peeti ülikooli aulas, konverentsi avas tolleaegne arstiteaduskonna dekaan A-E. Kaasik; konverents

²⁸ Humanitaar- ja loodusteaduste-alase üliõpilaste vabariikliku konverentsi meditsiinisektsioonide programm. Tartu, 1982, 8.–9. aprill.

²⁹ TRÜ ÜTÜ vabariikliku humanitaar- ja loodusteadustealase konverentsi programm. Meditsiin. Tartu, 1983, 7.–8. aprill.

³⁰ TRÜ ÜTÜ vabariikliku humanitaar- ja loodusteadustealase konverentsi programm. Meditsiin. Tartu, 1984, 12.–13. aprill.

³¹ Ibid.

³² TRÜ ÜTÜ vabariikliku humanitaar- ja loodusteadustealase konverentsi programm. Meditsiin. Tartu, 1985, 7.–8. mai; TRÜ ÜTÜ vabariikliku humanitaar- ja loodusteadustealase konverentsi programm. Meditsiin. Tartu, 1986, 5.–6. mai; TRÜ ÜTÜ vabariikliku humanitaar-, täppis- ja loodusteadustealase konverentsi programm. Meditsiin. Tartu, 1987, 13.–14. mai; TRÜ ÜTÜ vabariikliku humanitaar-, täppis- ja loodusteadustealase konverentsi programm. Meditsiin. Tartu, 1988, 12.–13. mai.

lõpetati Maarjamõisa haigla Linkbergi-nimelises auditooriumis. Ettekanded peeti kümnes sektsioonis haiglate auditooriumides.³³

1987. aastal toimub ÜTÜ humanitaar-, täppis- ja loodusteadustealane konverents, millele arstiteaduses lisatakse sõna "meditsiin".³⁴ Toon ära 1987. aasta arstiteaduskonna ÜTÜ konverentsi (üks viimaseid ÜTÜ 40 aastat kestnud tegevusperioodist) programmi lühikokkuvõtte. Programm annab ettekujutuse üliõpilaste juhendajatest, kellest osa on välja kasvanud endistest ÜTÜ aktivistidest. Sektsioone oli sellel konverentsil 15.³⁵

1. Farmaatsia. Ettekannete teaduslikud juhendajad dotsendid Toivo Hinrikus, Ilmar Kruse, Elmar Arak, Ivar Tammaru, A. Nurk, assistent Ain Raal. Kuulati 11 ettekannet, mis olid pühendatud ravimite valmistamise tehnoloogiale ja kasutamise eeskirjadele.

2. Farmakoloogia. Teaduslikud juhendajad prof. Lembit Allikmets, dotsendid Margarete Otter, Aleksander Žarkovski, Lembit Rägo, Mihkel Zilmer, Tiiu Vihalemm. Esitati 9 ettekannet.

3. Füsioloogia. Teaduslikud juhendajad professorid Elmar Vasar, Selma Teesalu, Õie Reintam, med-dr. Rein Teesalu, dotsendid Peet Henn Kingisepp, Olaf Imelik, Maria Epler, assistendid Ivar Vaasa ja Vello Pert ning v-teadur Eero Vasar. Kahel istungil kuulati 28 ettekannet, mis käsitlesid südametegevuse ja seedetrakti iseärasusi, bioloogiliste rütmide muutusi jne.

4. Hügieen, tervishoiuorganisatsioon ja meditsiini ajalugu. Teaduslikud juhendajad dotsendid Viktor Kalnin ja I. Vahula ning v-õp. Luule Tanning. 15 ettekannet.

5. Mikrobioloogia. Ettekannete (6 ettekannet) teaduslikud juhendajad prof. Akivo Lenzner, dots. Endel Türi, assistent Virgilius Brilis, v-teadurid Helga Lenzner, Malle Türi ja Marika Mikelsaar ning v-laborant Andrei Sõritsa.

6. Kirurgia. Teaduslikud juhendajad professorid Endel Tünder, J. Männiste, Henno Tikko, Heinart Sillastu, dotsendid Tiit Haviko, Peeter Nuiamäe, Helle Leesik, Erich Kuus, Jüri Samariüütel, Udo Reino, Peeter Roosaar, assistendid Helmut Seepter, Peep Pree, Malle

³³ Программа XXIV объединенной студенческой научной конференции — Теоретические и практические вопросы в медицине. Тарту, 1984, 27–28 сентября.

³⁴ TRÜ ÜTÜ vabariikliku humanitaar-, täppis-, ja loodusteadustealase konverentsi programm. Meditsiin. Tartu, 1987, 13.–14. mai

³⁵ Ibid.

Sepp, Enn Rebane, v-õpetaja Kalev Ulp jt. Kahel istungil kanti ette kokku 25 ettekannet (mao- ja sapipõie, kopsutuberkuloosi jt. haiguste kirurgilisest ravist).

7. Neuroloogia. Juhendajad professorid Ain Elmar Kaasik, Arvo Tikk, Ado Truupõld, dotsendid Tiina Talvik, Matt Mägi, med-knd-d Toomas Asser, Urve Noormaa, Anne Schotter, Mai Roose. Esitati 18 ettekannet (peaajukasvajatest, ajuinfarktist, aju kompuutertomograafiast jne.).

8. Otorinolarüngoloogia ja oftalmoloogia. Juhendajad prof. Leo Schotter, dotsendid Salme Sibul, Arved Jents, assistendid Helgi Mitrofanova, Aleksei Panov. Kuulati 12 ettekannet mitmesugustest nägemis- ja kuulmishäiretest.

9. Dermatoveneroloogia (iseseisva sektsioonina seni vaid üksikutel konverentsidel). Juhendajad dotsendid Elle Elberg ja Helgi Silm, assistent Heli Rajangu. Esitati kümme ettekannet, mis käsitlesid psoriaasi, kaasasündinud ihtioosi ravi, dermatomükoosahaigete immuunreaktiivsust.

10. Pediaatria. Juhendajad prof. Lea Boston, dotsendid Aino Paves, Helga Tälli, Lea Sildver, Anne Ormisson, Tiia Soo, assistent Helbe Sinimäe. Ettekandeid esitati 14.

11. Psühhiaatria. Juhendajad prof. Mart Saarma, dotsendid Lembit Mehilane, Jüri Liivamägi, assistent Veiko Vasar, v-teadur Laur Toomaspoeg. Kuulati 14 ettekannet neuroosidest, neurootilistest häiretest, epilepsiaist, skisofreeniast jms.

12. Stomatoloogia. Juhendajad prof. Maie Kalnin, dotsendid Edvitar Leibur, Nadežda Vihm, Taavo Seedre, Silvia Russak, Aliia Kõdar, assistendid Mare Saag, Ruth Vasar, Hannes Tääkre. Kahel istungil kuulati 17 ettekannet. Probleemid olid mitmekesised: hammaste haigused ja traumad, süljenäärpõletik jm.

13. Sünnitusabi ja günekoloogia. Juhendajad prof. Kadri Gross, dotsendid Virve Kask, Uno Leisner, Helje Kaarma, Hilja Jalviste, Ilse Kõiv, ordinaator Andrei Sõritsa. Toimus kaks istungit, kus kuulati 22 ettekannet sünnituste ööpäevasest rütmist, enneaegsuse põhjustest, mitmikrasedustest.

14. Teraapia. Juhendajad professorid Elmut Laane, Heinart Sillastu, dotsendid Ülo Lepp, Lea Praks, Reinhold Birkenfeldt, Heidi-Ingrid Maaroos, med-knd. Raivo Uiho, assistendid Helle Everaus, Toomas Podar, n-teadur Margus Viigima. Teemadeks EKG-leiud,

kardiodünaamiliste näitajate muutused, endokrinoloogilised haigused jne. Kokku esitati 17 ettekannet.

15. Spordimeditsiin. Juhendajad prof. Toomas Karu, dotsendid Aija Landõr, Jaak Maaros. Kümne ettekande peamisteks teemadeks oli mitmesuguste näitajate (südametegevus, EKG, hemodünaamika, psühhofüsioloogiline seisund jm.) uurimine sportlastel.

Tudengite ettekannete teemad olid nende juhendajate teadustegevuse peeglik. Tutvudes konverentsi programmiga ja kuulates ettekandeid, sai enam-vähem ettekujutuse teadusprobleemidest, millega tegeldi ühes või teises kateedris (praegu instituudis või kliinikus). Samuti vastupidi: teades, mida uurib õppejõud/teadur, võis järeldada, millest tuleb juttu tema juhendatud üliõpilase ettekandes.

Nõukogude perioodil oli ÜTÜ kahtlemata massiorganisatsioon või -üritus nagu ÜLKNÜ või ka ametiühing. Oli soovitatav, et kui mitte kõik, siis enamus üliõpilasi oleks hõivatud teadustööga ja esineks õppeaja jooksul vähemalt üks kord ÜTÜ konverentsil. Selles oli ka positiivset. Esiteks oli ÜTÜ heaks kasvulavaks tulevastele teadlastele. Enamus praegusaja arstiteadlastest tegutses aktiivselt teaduslikes ringides (Lembit Allikmets, Vello Salupere, Matt Mägi, Maido Sikk, Toomas Sulling, Raul Talvik, Peeter Roosaar, Peet-Henn Kingisepp, Leo Tamm, Ants Kallikorm, Marika Mikelsaar, Helle Everaus, Nadežda Vihm, Silvia Russak, Eero Vasar jt.). Teiseks andis ÜTÜ ka nendele tudengitele võimaluse teadusega põgusalt kokku puutuda, kes pärast kõrgkooli lõpetamist siirdusid praktilisele tööle. Kolmandaks oli ÜTÜ tegevus ka õppejõule teadustöö stiimuliks, üliõpilaste juhendamine sundis teda ennast intensiivsemale mõtlemisele ning enesetäiendusele. Pealegi valmisid nii mõnigi kandidaadi- ja doktoritöö, eriti eksperimentaalsed ja epideemilis-statistilised uurimused, tudengite otsesel osavõtul. Kui õppejõud oli sageli oma juhendajarolli alguses aspirant, nooremteadur või laborant, siis lõppfaasis võis ta olla meditsiinidoktor, professor, isegi akadeemik.

Arstiteaduskonnas oli ÜTÜ tegevus üsna apoliitiline, kui mitte arvestada mitmesuguseid tähtpäevi, millele üks või teine konverents oli pühendatud. Apoliitilisust tingisid meditsiinilised eriained ise. Meditsiinilise geneetikaga oli siiski teine lugu.

Mendeli–Morgani, geenidele tugineva pärilikkusteorია halastamatu materdamise ning mitšurinliku bioloogia ja Lõssenko pseudoteooria ülistamise tõttu 1950. aastate Nõukogude Liidus oli geneetika, kaasa arvatud meditsiinigeneetika, 1960. aastate lõpus veel lapse-

kingades. Alles TRÜ arstiteaduskonna 1960. aastatel lõpetanud Aavo-Valdur Mikelsaar, Tiina Talvik, Ruth Mikelsaar, Mari Käosaar olid need, kes panid aluse meditsiinigeneetikale TRÜ-s. Ilmselt tekkis neil huvi geneetika vastu juba tudengitena, kuid sellist ÜTÜ ringi ülikoolis ei eksisteerinud. Esimesed üliõpilaste programmilised ettekanded arstiteaduskonnas, mis puudutasid geneetika küsimusi, ilmusid alles 1970. aastatel.³⁶

Käesolevas töös on kaudset käsitlemist leidnud umbes 1/3 arstiteaduskonna ÜTÜ-ga tegelevatest üliõpilastest. Kui aga arvestada, et paljudes ettekannetes osales mitu üliõpilast, siis läheneb teadusringides tegutsenud üliõpilaste arv ligi poolele arstiteaduskonna tudengite üldarvust.

Mis puutub õppejõududesse, siis nemad võtsid üliõpilaste juhendamise osa peaaegu sajaprotsendiliselt ja tegid seda kuni töölt, sageli ka elust lahkumiseni (stagna-ajal võisid õppejõud töötada ülikoolis 75.–80. eluaastani). Seda demonstreerivad ilmekalt ÜTÜ konverentside programmid. Viimased annavad üldse hea ülevaate teaduskonna kateedrite isikkoosseisust, struktuurist, dünaamikast ning mitte üksnes üliõpilaste, vaid ka juhendajate teadustööst 40 aasta vältel. Lõpetuseks võib veel öelda, et ÜTÜ kui organisatsiooni tegevuse lakkamisega 1990. aastaks pole üliõpilaste teadustöö Tartu ülikoolis lõppenud, see jätkub endiselt, ainult uutel põhimõtetel ja teises vormis.

Tabel 1. Tartu ülikooli üliõpilaste ettekanded teaduskonverentsidel aastail 1960–1989

Sektsioon	1960–1970	1971–1980	1881–1989	Kokku
Sisehaigused	156	191	162	509
Kirurgilised haigused	185	239	240	664
Sünnitusabi ja günekoloogia	119	250	211	580
Neuroloogia ja psühhiaatria	106	160	133	399
Teoreetiline meditsiin	156	217	123	496
Stomatoloogia	88	177	183	448
Farmaatsia ja farmakoloogia	74	73	118	265
Spordimeditsiin		90	38	128
Lastehaigused		50	103	153

³⁶ TRÜ arstiteaduskonna ÜTÜ XXIX konverentsi programm. Tartu, 1975, 3.–4. aprill; TRÜ arstiteaduskonna ÜTÜ XXX konverentsi programm. Tartu, 1976, 1.–2. aprill.

Oftalmoloogia ja LOR-haigused		41	117	158
Füsioloogia	13	55	181	249
Psühhiaatria ja psühhofarmakoloogia	8	43	120	171
Meditšiini ajalugu ja hügieen	6	7	77	90
Morfoloogia			73	73
Farmakoloogia			63	63

Tabel 2. Tartu ülikooli ÜTÜ konverentside sektsioonid, mis tegutsesid koos teiste sektsioonidega (lühikest aega iseseisvalt)

Sektsioon	Juhendav õppejõud
Oftalmoloogia ja LOR-haigused (1974–1989)	Professorid E. Siirde, L. Schotter, V. Särgava; dotsendid S. Sibul, A. Jents
Naha- ja suguhaigused (1987–1989)	Professorid H. Vahter, H. Silm; dotsent E. Elberg
Meditšiini ajalugu, hügieen, tervishoiu organisatsioon (1984–1988)	Professorid A. Jannus, A. Paju; dotsendid V. Kalnin, M. Niit, I. Vahula, V. Kiik
Koronaarpatoloogia (1978–1979)	Professorid T. Sulling, R. Teesalu; med-knd. V. Mölder, M. Tiivel
Kronomeditšiin (1988–1989)	Professor S. Teesalu; dotsendid M. Otter, E. Kuus
Radioloogia ja onkoloogia (1984)	Professor K. Villako; dotsendid E. Kuus, K. Kull

Tabel 3. Tartu ülikooli ÜTÜ konverentside sektiioone ja üliõpilaste ettekandeid juhendanud õppejõud

Sektsioonid (ringid)	Õppejõud
Sisehaigused	Professorid K. Kõrge, K. Villako, L. Päi, J. Riiv, H. Sillastu, V. Saarma, V. Salupere, E. Laane, H. Everaus, R. Birkenfeldt; dotsendid Ü. Lepp, A. Šeffler, M. Lind, R. Kaskmets, L. Praks jt.
Kirurgilised haigused	Professorid A. Linkberg, A. Rulli, E. Tünder, A. Kliiman, J. Sarv, K. Pöder, H. Tikko, E. Sepp, R. Talvik, T. Haviko, A. Peetsalu; dotsendid H. Petlem, V. Põkk, U. Reino, E. Kõo, K. Tammera, J. Samarütel, H. Tihane, K. Kull, E. Kuus jt.
Sünnitusabi ja günekoloogia	Professorid V. Fainberg, V. Meipalu, K. Gross, V. Kask, H. Kaarma; dotsendid H. Jalviste, V. Liivrand, U. Leisner, I. Kõiv jt.
Neuroloogia ja psühhiaatria	Professorid E. Karu, E. Raudam, J. Saarma, A. Tikk, A-E. Kaasik, M. Saarma, T. Asser; dotsendid M. Mägi, L. Mehilane, V. Vahing, A. Adamsoo jt.
Teoreetiline meditsiin	Professorid E. Käer-Kingisepp, L. Pokk, Ü. Arend, A. Lenzner, T. Tähepõld, Ü. Hussar, R. Looga, E. Vasar, S. Teesalu, Ö. Reintam, A. Truupõld, M. Zilmer; dotsendid E. Lepp, U. Podar, V. Sillastu, M. Uibo, E. Türi, M. Epler, O. Imelik, E. Murašev, E. Tallmeister, A. Lind, M. Kull, H. Tapfer jt.
Stomatoloogia	Professorid V. Hiie, E. Leibur, M. Lõvi-Kalnin; dotsendid N. Vihm, A. Kõdar, S. Russak, T. Seedre jt.
Farmaatsia ja farmakoloogia	Professorid N. Veiderpass, A. Tomingas, G. Kingisepp, J. Tammeorg, L. Allikmets, L. Nurmand, A. Žarkovski, P. Veski; dotsendid B. Luik, L. Kirsch, I. Tammaru, I. Kruse, O. Rajavee, T. Hinrikus, E. Arak jt.
Lastehaigused	Professorid L. Boston, T. Talvik; dotsendid L. Keres, L. Sildver, A. Paves, L. Tamm, H. Tälli, T. Soo, A. Ormisson jt.
Spordimeditatsioon	Professorid T. Karu, J. Maaroos; dotsendid H. Hanson, J. Seeder, A. Landör jt.

Allikad ja kirjandus

TRÜ ÜTÜ stomatoloogia ringi protokollid.

Lõvi, M.; Käsnapuu, E.; Trull, S. Üliõpilaste osavõtt stomatoloogia-alasest teaduslikust uurimistööst Tartu ülikoolis. *Tartu ülikooli ajaloo küsimusi*, kd. 6, 1977, lk. 125–136.

Mägi, M.; Sikk, M. Balti liiduvabariikide ja Valgevene NSV kõrgemate meditsiiniliste õppeasutuste üliõpilaste teaduslik konverents Tartus. *Nõukogude Eesti Tervishoid*, nr. 2, 1960, lk. 68–69.

TRÜ 1960. aastal ilmunud tööde bibliograafia. Tartu, 1962.

Konverentside programmid

I. P. Pavlovi 100. sünni-aastapäeva tähistamise üliõpilaste teaduslik konverents. 8.–9. oktoober 1949 Tartus.

ENSV 10. aastapäevale pühendatud kolmas üliõpilaste teaduslik konverents. 25. märts – 2. aprill 1950 Tartus.

Neljas üliõpilaste teaduslik konverents, pühendatud võitlusele rahu eest. 18.–25. märts 1951 Tartus.

TRÜ XV üliõpilaste teaduslik konverents. 11.–13. aprill 1960.

TRÜ XVI üliõpilaste teaduslik konverents. 8.–12. aprill 1961.

TRÜ XVII üliõpilaste teaduslik konverents. 17.–19. aprill 1962.

TRÜ XVIII üliõpilaste teaduslik konverents. 28.–30. märts 1963.

TRÜ XIX üliõpilaste teaduslik konverents. 26.–28. märts 1964.

TRÜ XX üliõpilaste teaduslik konverents. 1.–4. aprill 1965.

TRÜ XXI üliõpilaste teaduslik konverents. 31. märts – 3. aprill 1966.

TRÜ XXII üliõpilaste teaduslik konverents. 30. märts – 2. aprill 1967.

TRÜ XXIII üliõpilaste teaduslik konverents. 20.–23. märts 1968.

XI Balti liiduvabariikide ja Valgevene NSV kõrgemate meditsiiniliste õppeasutuste üliõpilaste teaduslik konverents. 17.–19. aprill. Tartu 1969.

TRÜ arstiteaduskonna ÜTÜ XXV konverents. 17.–18. aprill. Tartu, 1970.

TRÜ arstiteaduskonna ÜTÜ XXIX konverentsi programm. Tartu, 3.–4. aprill, 1975.

TRÜ arstiteaduskonna ÜTÜ XXX konverentsi programm. Tartu, 1.–2. aprill, 1976.

TRÜ arstiteaduskonna ÜTÜ XXXI konverents, pühendatud Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni 60. aastapäevale. Programm. Tartu, 7.–8. aprill, 1977.

ÜLKNÜ 60. ja TRÜ ÜTÜ 30. aastapäevale pühendatud humanitaar- ja loodusteadustealase üliõpilaste vabariikliku konverentsi meditsiinisektsioonide programm. Tartu, 6.–7. aprill, 1978.

Humanitaar- ja loodusteaduste-alase üliõpilaste vabariikliku konverentsi meditsiinisektsioonide programm. Tartu, 5.–6. aprill, 1979.

- Humanitaar- ja loodusteaduste-alase üliõpilaste vabariikliku konverentsi meditsiinisektsioonide programm. Tartu, 27.–28. märts, 1980.*
- Humanitaar- ja loodusteaduste-alase üliõpilaste vabariikliku konverentsi meditsiinisektsioonide programm. Tartu, 2.–3. aprill, 1981.*
- Humanitaar- ja loodusteaduste-alase üliõpilaste vabariikliku konverentsi meditsiinisektsioonide programm. Tartu, 8.–9. aprill, 1982.*
- TRÜ ÜTÜ vabariikliku humanitaar- ja loodusteadustealase konverentsi programm. Meditsiin. Tartu, 7.–8. aprill, 1983.*
- TRÜ ÜTÜ vabariikliku humanitaar- ja loodusteadustealase konverentsi programm. Meditsiin. Tartu, 12.–13. aprill, 1984.*
- TRÜ ÜTÜ vabariikliku humanitaar- ja loodusteadustealase konverentsi programm. Meditsiin. Tartu, 7.–8. mai, 1985.*
- TRÜ ÜTÜ vabariikliku humanitaar- ja loodusteadustealase konverentsi programm. Meditsiin. Tartu, 5.–6. mai, 1986.*
- TRÜ ÜTÜ vabariikliku humanitaar-, täppis- ja loodusteadustealase konverentsi programm. Meditsiin. Tartu, 13.–14. mai, 1987.*
- TRÜ ÜTÜ vabariikliku humanitaar-, täppis- ja loodusteadustealase konverentsi programm. Meditsiin. Tartu, 12.–13. mai, 1988.*
- TRÜ ÜTÜ vabariikliku humanitaar-, täppis-, ja loodusteadustealase konverentsi programm. Meditsiin. Tartu, 13.–14. mai, 1987.*
- Тезисы докладов XIV объединенной студенч. научн. конф. высш. мед. учебных заведений Прибалтийских ССР и Белорусской ССР. Вильнюс, 1972.*
- Программа XVII объединенной научн. студенч. конф. высш. мед. учебных заведений Белорусской ССР и Прибалтийских Советских Социалистических Республик. 23.–25. октября 1975 г. Гродно, 1975.*
- Программа XLI студенч. научн. конференции. I Ленинградский медицинский институт. Ленинград, 1979. 27. марта – 27. апреля 1979 г.*
- Программа XXIV объединенной студенческой научной конференции. Теоретические и практические вопросы в медицине. Тарту, 1984, 27.–28. сентября.*

TRÜ SOTSIOLOOGIA LABORATOORIUMI SULGEMISE POLIITILISTEST TAGAMAADEST

Siim Pede

Sotsiaalse tegelikkuse paljastamise kartus, mis oleks varem või hiljem toonud endaga kaasa nõukogude ühiskonnas valitsenud valelikkuse nähtavale tuleku, sai nõukogude sotsioloogiale saatuslikuks. 1960. aastatel esile tõusnud sotsioloogiat tabas juba sama kümnendi lõpul tagasilöökide laine, mis ühiskonnas laia kandepinna leidnud teaduse karmilt tasalülitas. Tartu Riikliku Ülikooli sotsioloogia laboratooriumgi oli osaline laiemas protsessis, mis teostus kohapealsete jõudude lausa kirglikul osavõtul.

TRÜ sotsioloogia laboratooriumist on tänaseks kujunenud oma-moodi kanoniseeritud minevikunähtus. Paljud lähiminevikust kirjutajad ei ole sellest asutusest mööda saanud, kuivõrd labori teket on seostatud sulaaja ja nn. komsomoliopositsiooni kõrgehetkedega.¹ Laboratooriumi likvideerimisest on kujunenud olulisemaid ja selgemaid märke sulaaja asendumisest stagnatsiooniga. Asutuse tegevusest puudub ometi siiani õige ülevaade. Sotsioloogia laboratooriumi sulgemise poliitilistes tagapõhjades ei ole keegi küll kahelnud, kuid põhjalikumad käsitlused puuduvad, kui selleks mitte pidada O. Kuuli raamatus *Sotsialistid ja kommunistid Eestis* suurelt jaolt laboratooriumi küsimustele pühendatud peatükki *Sotsioloogia ja noored*². Et tegemist oli suurt tähelepanu äratanud võimudepoolse jõudemonstratsiooniga, on just laboratooriumi sulgemist puudutatud veel mitmes laiemas üldkäsitluses või ajakirjan-

¹ Vt. nt. **Lauristin, M.; Vihalemm, P.** Tartu 1968: kolmkümmend aastat hiljem. *Looming*, nr. 9, 1998, lk. 1391; **Haav, K.; Ruutsoo, R.** *Eesti rahvas ja stalinlus*. Tallinn, 1990, lk. 94–97.

² **Kuuli, O.** *Sotsialistid ja kommunistid Eestis 1917–1991*. Tallinn, 1999, lk. 132–138.

duslikus loos.³ Käesolev kirjatükk ei püüa polemiseerida seni ilmunuga, küll aga öeldut kokku võtta ja veidi täiendada.

1975. a. kevadsuve sündmused, mille tagajärjel Tartu Riikliku Ülikooli (TRÜ) sotsioloogia laboratoorium lakkas sama aasta juuliks olemast, kumuleerusid sedavõrd, et kujunes midagi ühikondliku keemispunkti sarnast, kus senine olukord nii ehk teisiti pidi võtma teistsuguse oleku.

Millistest sündmustest on jutt ja kas tegemist oli juhuslikult tekkinud seisundi või tahtliku tegevuse tulemusega?

1. 1975. a. 2. aprillil panid Riikliku Julgeoleku Komitee töötajad vanemuurija major Žukov ja Tartu osakonna vanemleitnant Anti Talur toime TRÜ sotsioloogia laboratooriumi töötajale Pikkar Joandile kuulunud Tüüstre talus läbiotsimise. Tüüstre talu oli sotsioloogia laboratooriumi töötajatele ühiselu keskuseks, vaba aja veetmise kohaks. Paigaks, kus käis vilgas kultuurielu. Tüüstre ei osalenud poliitilises tegevuses, kuid oma rõõmsalt vabameelsete ja talupidamist idealiseerivate hoiakutega kujunes seal mikroühiskond, milles võib näha alternatiivi ümbritsevale. Tüüstreet külastasid lisaks labori töötajatele õige agaralt mitmed nüüdseks tunnustatud loovharitlased, kellest mõnele võib omistada ka pooldissidentlike jooni (nt. Peep Ilmet, Tõnu Tepandi, oli Matti Miliuse piltide näitus jne.). Seal korraldati ühisalguid, seminare jne. Tüüstre oli oma aja kohta kuulus. Seal tehtud läbiotsimise käigus viidi kaasa mõned aastakäigud enne Teist maailmasõda Eesti Vabariigis välja antud ajakirju *Varamu*, *Olion* ja *Tänapäev*, 1924. a. Berliinis välja antud brošüür *Trotski*, 1942. a. ilmunud kirjanduslik koguteos *Ammukaar*, 6 numbrit käsikirjalist Tüüstre laualehte ja käsikirjaline luulekogu *Minu Tartu*.⁴ Riikliku

³ **Kallas, S.** Nii nad viskasidki meie Vooglaiu parteist välja. *Rahva Hää*. 29. märts 1989; **Haav, K.; Ruutsoo, R.** *Eesti rahvas ja stalinlus*. Tallinn, 1990, lk. 94–97; **Ruutsoo, R.** Ühiskonnateadustest Nõukogude Eestis *Eesti Teaduste Akadeemia*. Ülevaateid ja meenutusi. Kronoloogia. 1938–1998. Tallinn, 1998; **Vooglaid, Ü.** Nõukogude Eesti sotsioloogia algus ja lõpp (intervjuu Sirje Kiinile). *Looming*, nr. 1, 1995. Vt. ka intervjuud **Marju Lauristini**, **Jaak Alliku** ja **Jaak Tammega** raamatutes: *Teine Eesti. Eesti iseseisvuse taassünd 1986–1991*. Tallinn, 1996, lk. 585–586; *Teine Eesti. Eeslava 1986–1991*. Intervjuud, kõned, artiklid. Tallinn, 1996, lk. 42–43, 294.

⁴ Pikkar Joandi kirjalikust vastusest vastusest parteilise juurdluse komisjonile. Käsikiri Pikkar Joandi erakogust.

Julgeoleku Komitee spetsiifikat arvestades oli saak tegelikult tühine ega õigustanud kindlasti niivõrd aktiivset tegutsemisvormi.

2. 1975. a. toimus kohtuprotsess 1974. a. lõpul arreteeritud teisitimõtlejate, Eesti Demokraatliku Liidu liikmete Sergei Soldatovi, Mati Kiirendi, Artem Juškevitši ja Kalju Mätiku üle. Kohtupidamise käivitas 1972. a. koostatud memorandum, mis jõudis läände (ÜRO-ni) alles 1974. a. Samal aastal aktiveerus seega (uuesti) ka julgeoleku põhjalik huvi küsimuse vastu. Selle näiteks olgu öeldud, et Eesti Rahvusrinde (ERR) ja Eesti Demokraatliku Liidu vastu algatatud kohtuasja uurimismaterjal on mahutatud 60 toimikusse kogumahuga ligi 30 000 lehekülge.⁵

3. 26. mail 1975. a. võeti EKP KK büroo arutelul vastu otsus *EKP KK büroo 1973. a. 10. juuli otsuse "Juhtimise parandamisest ja vastutuse tõstmisest sotsioloogiliste uuringute läbiviimisel vabariigis" täitmisest*.⁶ Tähelepanuväärne koht selles oli TRÜ sotsioloogia laboratooriumil ja meetmetel selle suhtes. Otsus oli sotsioloogia laboratooriumi likvideerimise otseseks formaalseks aluseks.

4. 23. juunil 1975. a. otsustas TRÜ parteikomitee heita NLKP ridadest välja ülikooli töötaja, sotsioloogia laboratooriumi teadusliku juhendaja Ülo Vooglaiu. Mõned päevad varem toimunud TRÜ ühiskonnateaduste ülipikk (5 tundi) ja tormiline parteiallorganisatsiooni koosolek ei olnud otsust heaks kiitnud. Asi oli aga otsustatud juba varem.

Kõik siintoodu on omavahel tihedalt läbipõimunud suhetes, kus sündmused haakuvad üksteisega mitmeti.

- Tüüstre talu läbiotsimise üheks senini levinumaks arvatavaks põhjuseks on peetud oletust, nagu oleks sinna tulnud otsima sotsioloogia laboratooriumi töötajat Peeter Einastot, kel olid sidemed Eesti Demokraatliku Liidu tegelastega ja keda tema kodust ei leitud. On veider, kuidas on serveeritud versiooni julgeoleku sedalaadi justkui juhuslikust sattumisest Tüüstrele, mis ei lange kokku julgeoleku töö stiiliga. Vastust küsimusele teavad aga kindlasti toonased Riikliku Julgeoleku Komitee töötajad.

⁵ Eesti Demokraatliku Liikumise ja Eesti Rahvusrinde allkirju kandva memorandumiga ja selle käekäigu kohta vt. Niitsoo, V. *Vastupanu*. Tartu: TÜ Kirjastus, 1997.

⁶ ERAF. 1-4-4641. L 3-4.

- Eesti Demokraatliku Liidu kohtuasja põhjustanud memorandumi teksti autoriks oli Tunne Kelam, kes teksti 1972. a. oma kunagise kursusekaaslase Ülo Vooglaiu juures arutamas käis. Et juures oli ka teisi isikuid, osutus üks neist koputajaks. Siingi sekkus asjasse Riikliku Julgeoleku Komitee, kes asjaosalisi korduvalt üle kuulas. See vana asi kaevati 1975. a. uuesti üles ja vormistati põhisüüdistuseks Ülo Vooglaiu parteist väljaheitmisel, kuid Tunne Kelamit vangistamiseks vahele võtta ei suudetud⁷. Ei olnud tegelikult piisavalt tõendeid ka selleks, et süüdistada Ü. Vooglaidu nõukogudevastase dokumendi koostamises osalemises.
- EKP KK büroo 26. mai otsuses oli tähelepanuväärselt negatiivne koht TRÜ sotsioloogia laboratooriumil. Kogu otsus oligi inspireeritud sellest, kõik muu oli kattevari. Jällegi oli negatiivse tähelepanu aluseks Riikliku Julgeoleku Komitee huvi — segadus Tüüstre taluga, mis andis võimaluse laboratooriumi agressiivselt rünnata. Ometi oli sotsioloogia laboratoorium (vähemalt näiliselt) julgeoleku jaoks marginaalne huviojekt ja labori hävitamise protsessis olid tunduvalt aktiivsemad teised asjaosalised — eelkõige EKP KK büroo ning Tartu Riikliku Ülikooli juhtkond ja parteiladvik. Kas julgeolek oli vaid töövahend juba pikka aega planeeritud sammu elluviimisel? Oli ju tegemist üsnagi pikaajalise konfliktki lõppplahendusega.

Tartu Riikliku Ülikooli *sotsioloogia laboratoorium* loodi 1969. aastal. Kuid juba 1966. aastast tegutses ülikoolis *sotsioloogiakabinet*. Sotsioloogia laboratoorium oli selle n-ö. õigusjärglane.

Rektor Feodor Klementi kavala idee — kirjutada ministeeriumisse saadetud uute koosseisude taotlemise lehele ametinimetus *sotsioloogia laboratooriumi juhataja* — teokstegemisest sai ainuke aktsepteeritav argument asutuse loomiseks.⁸ Tulemuseks oli, et sotsioloogia laboratooriumist kujunes viimaste aastakümnete legendaarsemaid ülikooli

⁷ Tunne Kelami ja EDL-i memorandumi ning sellega seotud ülekuulamiste kohta vt. lähemalt: **Vooglaid, Ü.** Nõukogude Eesti sotsioloogia algus ja lõpp (intervjuu Sirje Kiinile). *Looming*, nr. 1, 1995; **Kelam, T.** *Eluloo-intervjuu*. Valik artikleid ja esinemisi. Tallinn, 1999, lk. 84–97.

⁸ **Vooglaid, Ü.** Sotsioloogialabor (1966–1975). *Tartu ülikooli ajaloo küsimusi* (Tartu ülikool 1970–1988), kd. 30, 1998. Lk. 81; **Vooglaid, Ü.** Nõukogude Eesti sotsioloogia algus ja lõpp (intervjuu Sirje Kiinile). *Looming*, nr. 1, 1995, lk. 117.

allasutusi. Mitte ainult üleliiduliselt tunnustatud sotsioloogiakeskus ja majanduslikult iseseisev üksus, vaid ka “*vabamõtlejate taimelava, kelle paleuseks olid avalikkus, tõene informatsioon ja sotsiaalsus*”.⁹

Juba sotsioloogiakabineti tegutsemisajal korraldati ülikooli spordibaasis Käärikul massikommunikatsiooniuurijate kohtumisi, kuhu sõitsid kohale legendaarsed edumeelsed Nõukogude Liidu sotsioloogid (Igor Kon, Juri Levada, Vladimir Jadov jt.). Kokku toimus neli massikommunikatsiooniuurijate seminari (aastad 1967–1970). Kääriku seminaride tõttu märkasid võimud laialt tuntust koguvast sotsioloogia laboratooriumis ohtu. Neljanda Kääriku seminari korraldamisega 1970. a. tekkis raskusi, sest EKP keskkomitee otsis võimalusi selle ärakeelamiseks. Oma osa võis olla ka Moskva-poolsel surveel, kuivõrd ei sallitud perifeeria mingisugustki esiletõusu. Lisaks oli sotsioloogia laboratooriumil häid kontakte Nõukogude sotsioloogidega, kel oli keskuses juba dissidendi maine.¹⁰

Võimudega pahusisseminek ei olnud tingitud ometi ainult Kääriku seminaridest. Rahutu 1968. aasta tunnistas ka väiksemaid või suuremaid vappumisi Eesti ühiskonnas. Demokraatlikku kurssi võtva Tšehhoslovakkia sündmused leidsid Eestis elavat vastukaja ja 1968. a. kevadel levisid Tartus Praha ideed. Õieti oldi sellelaadsete mõteteni jõutud ka iseseisvalt.¹¹ 1968–1969 peeti kuulsad üliõpilaspäevad rongkäikudega, 1968. a. detsembris toimusid rahvusküsimuse avalikud arutelud jne. jne. TRÜ sotsioloogia laboratoorium oli toonaste sündmustega seotud ülikooli komsomolikomitee kaudu. Mitmed sotsioloogiakabineti aktivistid (Peeter Vihalemm, Sirje Endre, Jaak Allik) olid ülikooli komsomolijuhid. Ülikooli komsomolikomiteel tekkisid konfliktid nii ELKNÜ kui ka EKP keskkomiteega. Tekkinud nn. *komsomoliopositsiooni* kujunemises on esile tõstetud juba komso-molieast välja jõudnud isikuid — professoreid Rem Blumi ja Juri

⁹ Lauristin, M.; Vihalemm, P. Tartu 1968: kolmkümmend aastat hiljem. *Looming*, nr. 9, 1998, lk. 1391.

¹⁰ Vooglaid, Ü. Nõukogude Eesti sotsioloogia algus ja lõpp (intervjuu Sirje Kiinile). *Looming*, nr. 1, 1995, lk. 116–119; Pede, S. TRÜ sotsioloogia laboratooriumi likvideerimise põhjustest. Bakalaureusetöö. Tartu, 2000, lk. 20.

¹¹ Autori vestlusest Ülo Vooglaiuga 08. aprillil 2000.

Lotmani ning sotsioloogia laboratooriumi asutajat ja teaduslikku juhendajat Ülo Vooglaidu.¹²

1967. a. kritiseeriti ülikooli partei aruandlus-valimiskoosolekul esimest korda teravalt EKP ideoloogiasekretäri Leonid Lentsmani tööstiili. 1968. a. kasvas vastasseis ELKNÜ TRÜ komitee ja ELKNÜ keskkomitee vahel, mille esimeheks oli saanud miilitsatöö kogemustega Rein Pollimann. Konflikt kujunes R. Pollimanni bürokratiseerunud tööstiili tõttu. ELKNÜ XIV kongressil üritasid ülikooli esindajad takistada R. Pollimanni valimist ELKNÜ esimese sekretäri kohale. Mikk Titma ütles sel konverentsil otse, et R. Pollimann ei sobi oma kohale. Ü. Vooglaid aga kasutas bürokraatliku tööstiili vastu suunatud ettekandes R. Pollimanni kohta sobimatult mahlakat võrdlust. Seegi vihjas otseselt Pollimanni võimete mittevastavusele tema ametiga. EKP KK esindajate survele suruti R. Pollimanni kandidatuur siiski läbi ja Tartu opositsionääride suhtes teravdus ebameeldiv tähelepanu.¹³

EKP VIII pleenumil 1968. a. heitis L. Lentsman ette kodanlike meetodite järgimist sotsioloogias, väites, et ebapiisava juhendamise korral võivad sotsioloogiast huvitatud noored jõuda valedele järeldustele. 1969. a. EKP KK XII pleenumil osales aga ÜLKNÜ KK sekretär B. Pastuhhov, kelle sõnavõtt oli suuresti suunatud just Ülo Vooglaiu vastu:

*“TRÜ õpetaja Ü. Vooglaid ajab juba mitu aastat komsomoliaktiivi ärevile oma arutlustega kaadri valiku ebaõigetest printsiipidest, vajadusest “võidelda bürokraatiaga altpoolt lähtuva sotsiaalse kontrolli teel”, kutsub üles ühiskondliku elu edasisele demokratiseerimisele jne. On teada, et just tema oli üks neist, kes püüdis suunata ELKNÜ XIV kongressi tööd partei- ja komsomoliorganite ebaobjektiivse kriitika suunas. Tuleb vaid imestada, et pärast kõike seda sai Vooglaid ülikooli parteikomitee sekretäriks ideoloogia alal.”*¹⁴

Kõneleja sõnavõtt oli tema enda sõnul suunatud antikommunismi vastu, mis esinevat *heasoovlikkuse* maski all. B. Pastuhhovi järgi joondus oma sõnavõtus ka EKP KK esimene sekretär Johannes Käbin:

¹² Lauristin, M.; Vihalemm, P. Tartu 1968: kolmkümmend aastat hiljem. *Looming*, nr. 9, 1998.

¹³ *Tartu ülikooli ajaloo küsimusi* (Tartu ülikool läbi kolme okupatsiooni II), kd. 27, 1993, lk. 41.

¹⁴ ERAF. 1-4-3753. L. 47.

*“Vaja on selles asjas selgust saada. Lõppude lõpuks sm. Vooglaid ei ole ainult aspirant, ta on parteiorganisatsiooni sekretäri asetäitja, aga temast on pleenumil räägitud teatava aktsendiga. On vaja selgust saada, ei või vastutustundetult sellele käega lüüa, mis öeldud”.*¹⁵

1969. a. loodi ülikooli veel teinegi sotsioloogiaga tegelev asutus — kommunistliku kasvatuslaboratoorium. Laboratooriumi juhtfiguuriks sai Mikk Titma, teaduslikuks juhendajaks aga siis veel haridusministri ametis Arnold Koop. (Hiljem oli teaduslikuks juhendajaks NLKP ajaloo kateedri õppejõud professor Johannes Kalits.) Just asutuse kummalisevõitu nime kasutati Feodor Klementi mõjutamisel positiivse otsuse andmiseks laboratooriumi asutamiseks. Ülikoolis eksisteeris juba üks sotsioloogia laboratoorium, oli aga teada, et Klementile heideti ette kommunistliku kasvatuslaboratooriumi puudulikkust ülikoolis.¹⁶ Sellest asutusest sai sotsioloogia laboratooriumi ainuke tõsisemalt võetav konkurent ülikoolis. Formaalselt konflikte ei olnud, kuid 1973. a. oli Johannes Kalits sunnitud nentima: *“Ülikoolis on kaks konkureerivat laboratooriumi, kus mõlema juhid ei ole koostöö vastu põhimõtteliselt, kuid kus siiski vahekorrad ei ole head”.*¹⁷ Ehkki ei ole võimalik tõestada kommunistliku kasvatuslaboratooriumi kunagise juhi Mikk Titma osalust sotsioloogia laboratooriumi hävitamises, on tedagi seostatud selles protsessis osalemisega ning vähemalt legendi tasandil tema osa tunnistanud. See teadmine on levinud laiemaltki kui Tartu Ülikoolis. Tõenäoliselt on just seda aspekti silmas peetud Boris Firsovi artiklis *“Kuidas saavutati sotsioloogia kuuletumine”*, kus öeldakse: *“Näiteks Ü. Vooglaiu juhitud Tartu ülikooli sotsioloogia laboratoorium hävitati põlisrahvusest sotsioloogide initsiatiivil”.*¹⁸

1970. a. vahetati välja TRÜ rektor — F. Klementi asemel asus sellele postile Arnold Koop. Tema ametisse asumisega said ülikoolis alguse lõppkokkuvõttes vägagi suured muutused. Ühe õige laialt levinud arvamuse kohaselt saab A. Koop TRÜ rektori kohale juhustega Tartus ja ülikoolis levinud vabama mõttelaadi tasalülitamiseks. Sotsioloogia laboratooriumi kohta leidub sellele kinnitus rektori poolt 1971. a. ühiskonnateaduste parteialorganisatsiooni koosolekul lausu-

¹⁵ ERAF. 1-4-3753. L. 95.

¹⁶ Vestlusest Ü. Vooglaiuga 08.04.2000.

¹⁷ ERAF. 151-12-280. L. 69.

¹⁸ **Фирсов, Б. М.** Как добивались послушания социологии. *Российская социология шестидесятых годов в воспоминаниях и документах.* Санкт-Петербург, 1999.

tus: “*Meie Sotsioloogia Laboratoorium on muutunud lihtsalt müüdiks. Minu tööle tulles oli ettekirjutus, et võtta tarvitusele abinõud selle laboratooriumi töö parandamiseks*”.¹⁹ Mis abinõusid ja mille parandamiseks, on selgusetu, kui samal ajal nautis labor üsnagi ilmselt tunnustust üleliidulises kontekstis. Arnold Koobi ajalgi saabusid ülikooli mitmed tänukirjad, kus sotsioloogia laboratooriumi juhti Ülo Vooglaidu esile tõsteti.²⁰ Kõrgemalt juhendatud või mitte, ülikooli kontekstis andis Arnold Koop aga laboratooriumi kimbutamisele uue hoo. See võttis lihtsalt mõnevõrra aega.

1970. a. oli Ü. Vooglaiu arvamuse kohaselt laboratooriumi sulgemine siiski käega katsuda. Juba mainitud 1971. a. ühiskonnateaduste parteiallorganisatsiooni koosolek, kus ka sotsioloogia laboratoorium kõneks võeti (laboratoorium ei kuulunud siis veel ühiskonnateaduste parteiorganisatsiooni koosseisugi), arutas EKP KK büroo otsust Gustav Naani kohta. Üks oletatavaid seoseid viib aastasse 1969. a., kui sotsioloogid olid kutsunud Biti klubisse esinema Gustav Naani, kelle tollasest teravast esinemisest sündis hiljem ajakirjas *Looming* ilmunud artikkel *Vaimust ja võimust*, mis paksu pahandust tekitas.²¹ Sotsioloogide poolt tehtud Biti klubis toimunud esinemise salvestust käis Tartus tulutult taga nõutamas Johannes Käbin. Oma osa järgnenud tagasilöögis sai tunda ka sotsioloogia laboratoorium.²² Ei ole selge, kas EKP 1971. a. otsus seda artiklit puudutas.

1972. a. 2. oktoobril arutati sotsioloogia laboratooriumi küsimust juba EKP TRÜ komitees. Teadussaavutuste ja poliitiliste eriarvamuste vastuolu on selgesti eristatav. Parteikomiteed huvitas eelkõige, kuidas on võrdlemisi madalalt kvalifitseeritud tööjõuga jõutud üleliidulise tunnustuseni ja kas uuritavate küsimuste väga laia ringi tõttu ei jää töö liiga empiiriliseks. Parteikomiteepoolse uurija Ü. Haldna sõnavõtus tunnustatakse ühelt poolt Ü. Vooglaiu organisatoorseid talente, teisalt:

“Vesteldes ka TRÜ-s ja Tartu linnas juhtivatel kohtadel töötavate kommunistidega, ilmnes et neil on teatav reserveeritud hoiak (võib-olla isegi kahtlev hoiak) Vooglaiu ühiskondlik-poliitilise tegevuse

¹⁹ ERAF. 151-1-245. L. 52.

²⁰ Vt. nt. TÜ arhiiv. N. 134. S. 128.

²¹ Vestlusest Ü. Vooglaiuga 8. apr. 2000; Naan, G. Vaimust ja võimust. *Looming*, nr. 12, 1969; Biti klubi kohta vt. Lepik, S. Biti klubi. *Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi*, kd. 30, 1998, lk. 115.

²² Vestlusest Ü. Vooglaiuga 8. apr. 2000.

*suhtes [---] jutt pole mitte lepingulistest töödest, mida Vooglaid teeb, vaid tema kui isiku parteilisest reputatsioonist, tema veendumustest ja suhetest teiste kommunistidega.*²³

1973. a. lülitati sotsioloogia laboratoorium ühiskonnateaduste kateedrite parteiallorganisatsiooni alluvusse, tugevdades nii ideoloogilist survet ja kontrolli. Küsimus oli arutusel juba eespool mainitud 1971. a. koosolekul. Ka karistas ülikooli rektor 1973. a. kevadel Ü. Vooglaidu administratiivliinis.²⁴ See oli selge jõu näitamine rektorile omases eklektilises stiilis.

Kui 1973. a. 10. juulil ilmus EKP KK büroo otsus *Juhtimise parandamisest ja vastutuse tõstmisest sotsioloogiliste uuringute läbiviimisel vabariigis*, kus sotsioloogia laboratooriumi oli negatiivselt ära märgitud, järgnesid kohe ka uued meetmed. Lisaks järjekordsele administratiivliinis karistusele võeti Ü. Vooglaiu ja tema juhitava asutuse tegevus arutusele 28. septembril 1973. a. toimunud ühiskonnateaduste parteiallorganisatsiooni koosolekul. Etteheiteiks ja süüdistusteks finantsdistsipliini rikkumised, kaadriküsimused ja tsenseerimata kogumiku trükkimine. Järgnesid Ü. Vooglaiu parteiline karistus, juhendid laboratooriumi töö edasiseks korraldamiseks ja kriitika labori aadressil EKP TRÜ 1. parteikonverentsil.

Peale mõningast hingetõmbeaega 1974. a. järgnes 1975. a. kevad, millest oli juttu käesoleva kirjutise alguses. Sündmuste ahela vallandas läbiotsimine Tüüstres 2. aprillil 1975. a. Jätkuvalt olid halvenenud rektor Arnold Koobi ja Ü. Vooglaiu suhted. Ühes seletuskirjas oli Ü. Vooglaid julgenud nimetada ülikooli teadustöö juhtimist bürookraatlikuks, mis nõudis omakorda uut seletuskirja, kuid ei toonud probleemile mingisugust lahendust.²⁵ Üsna pea pärast läbiotsimist Tüüstres — 14. aprillil — ilmus käskkiri Ü. Vooglaiu vabastamise kohta sotsioloogia laboratooriumi kui teadusliku allüksuse juhendaja kohalt. Samas *kästi* Ü. Vooglaiu kui lepingute juhendajal pooleliolevad lepingud olemasoleva palgafondi baasil lõpule viia!²⁶ Samal päeval ilmunud teiseski käskkirjas kästi Ü. Vooglaiul ja laboratooriumi juhatajal Pikkar Joandil seoses palgafondi ja koosseisude mittevastavusega esitada koondamisetpanekud laboratooriumi töötajate

²³ ERAF. 151-12-247. L. 162–168.

²⁴ TÜ arhiiv. N. 1. S. 693. L. 61–62.

²⁵ TÜ arhiiv. N. 134. S. 128. L. 64–67.

²⁶ TÜ arhiiv. N. 1. S. 1025. L. 112.

suhtes. Silma torkab ettepanekute esitamiseks antud tähtaeg — järgmise päeva kella 11-ks.²⁷ Küllap olid ülikooli rektori poolsed mitmed administratiivsed karistused Ü. Vooglaiule (nii 1973. kui ka 1975. a. kaks käskkirja) ka argumentide kogumine edasiseks karistamiseks.

Järgnes juba nimetatud EKP KK büroo 26. mail 1975. a. otsus ning 16. juunil 1975. a. ilmus rektori käskkiri sotsioloogia laboratooriumi likvideerimisest 1. juulil 1975. a. Mida pidada tegelikult labori sulgemise ajaks, on omaette küsimus. Mõnes mõttes toimus see juba 14. aprillil, kui Ü. Vooglaid teadusliku juhendaja kohalt vallandati ning laborit teavitati nende töö reorganiseerimisest. Ülikooli prorektor Herbert Metsa ütles tollel päeval toimunud kogunemisel, kui uudis teatavaks tehti: “*Selle otsusega sisuliselt võetakse õigus laborilt sõlmida uusi lepinguid*”.²⁸ Mida see tähendas lepingutest elatuva elatusele, on ilmselge.

Kogu protsess tipnes Ülo Vooglaiu ja Pikkar Joandi karistamise küsimusega 18. juunil 1975. a. toimunud ühiskonnateaduste parteialgorganisatsiooni üldkoosolekul. Ü. Vooglaiu puhul nõuti parteist välja viskamist, Pikkar Joandile parteilist noomitust arvestuskaardile kandmisega. Ägedal arutelul olid esindatud pea kõik sotsioloogia laboratooriumiga seotud probleemid. Koosolek kestis viis tundi. (Nii ründajad kui ka kaitsjad olid ette valmistunud ja oli mitmesuguseid ettekandeid.) Peasüüdistuseks kujunes aga täiesti uus motiiv — julgeoleku kiri, milles Ü. Vooglaidu süüdistati nõukogudevastase dokumendi arutelust osavõtmises. (Tegemist oli eespool mainitud, T. Kelami koostatud EDL-i memorandumiga.) Kuid tuld anti ka õige mitmest teisest suunast. Lisaks parteilist uurimiskomisjoni juhtinud A. Kirise ettekandele võtsid pikemalt sõna veel filosoofia kateedri juhataja Jaan Rebane (kes vihjates Tüüstrele ja julgeoleku teatisele ütles, et pea kõik Tüüstres toimuv oli *kahtlane*); ajalookandidaat Aleksander Blumfeldt, kes heitis ette kaadri komplekteerimist (“*kaader on valitud ühekülgsest, laboratooriumis valitseb nagu perekondlik õhkkond*”); ja NLKP ajaloo kateedri õppejõud Vilmar Ruus, kes keskendus millegipärast just Ü. Vooglaiu varasemale tegevusele, pearõhuga 1967. ja 1968. aastal. Mitmete kohalviibijate (Siim Kallas, Jaak Allik, Märt Kubo, Jüri Tammaru, Helvi Koppel) vastusõnavõttud ja kaitsekõned,

²⁷ TÜ arhiiv N. I. S. 1025. L. 112.

²⁸ Ülevaade vestlusest TRÜ teadusala prorektori sm. H. Metsa juures 2. juunil 1975. a. TRÜ sotsioloogia laboratooriumi perspektiividest. (Stenogramm R. Timaku erakogust.)

mida ilmselt ei oodatud, põhjustasid aga kavatsetu läbikukkumise. Jaak Allik nentis asja olemust nii: "*Mulle tundub, et suures osas võib Vooglaiu personaalküsimuse kokku võtta ühte lausesse, ainult sellisesse lausesse: "Ülikooli juhtkond ei soovi temaga enam koos töötada, kuna ta on alluvana üsna otsekohene, rahutu ja raske"*". Koosolek otsustas Ü. Vooglaidu parteist mitte välja heita. Et asi oli vaja läbi viia, tehti see teoks mõned päevad hiljem, 23. juunil ülikooli parteikomitees. 1. juulil 1975. a. lõppes labori tegevus ametlikult.²⁹

Nagu näha, oli tegemist peaaegu katkematult kumuleeruva protsessiga. Millest selline turmtuli? Ei ole ju tõenäoline, et majandusküsimus, mis oli aastate vältel üks põhilisi süüdistusi, võiks põhjustada sedavõrd raevuka tagakiusamise. Sotsioloogia laboratoorium (*resp.* sotsioloogiakabinet) oli võimudele pinnuks silmas juba vähemalt 1968. aastast alates. Nii komsomoliopositsioon, üliõpilasrahutused kui ka Kääriku seminarid olid sedalaadi vaba mõtte avaldused, mis tekitasid võimudele ääretult ebameeldivusi.

Allikate puudumise tõttu on võimatu väita, milline oli Moskva surve, kuid võimalusega tuleb kindlasti arvestada. Eespool mainitud B. Firsovi artikli käsitus viitab aga laiemalt levinud arusaamale, et paljuski tugines toimu su siiski eelkõige kohalikule initsiatiivile.

Alates 1970. aastast toimis ülikooli juhtkond eesotsas A. Koobiga võimudega enam-vähem kooskõlas, mis on kõigiti loogiline, kui võtta eelduseks, et A. Koop saabus ametisse võimudepoolsete juhistega. Pealegi avaldati temalegi pidevalt survet. Eelmine rektor F. Klement oli püüdnud enda abiga loodud laborit siiski nii palju kui võimalik kõikvõimalike (ka parteiliste vahenditega) kaitsta.³⁰ Et partei ei olnud mingi ühtne organisatsioon, näitab seesama Ü. Vooglaiu partei liikmeskonnast väljaarvamise juhtum. Kuidas ja kus tegelikult otsustused sündisid, jääb saladuseks.

EKP KK büroo otsused *Juhtimise ja vastutuse tõstmisest sotsioloogiliste uuringute läbiviimisel vabariigis* (1973) ja *EKP KK Büroo 1973. a. 10. juuli otsuse "Juhtimise ja vastutuse tõstmisest sotsioloogiliste uuringute läbiviimisel vabariigis täitmisest* (1975) puudutasid mõlemad silmatorkaval määral just TRÜ sotsioloogia laboratooriumi ning olidki suunatud just asutuse vastu. 1973. a. otsus heitis laboratooriumile ette universaalsusele pretendeerimist, võimalikult suure

²⁹ 1975. a. 18. juuni koosoleku 50-leheküljeline protokoll: ERAF. 151-12-315.

³⁰ Vestlusest Ülo Vooglaiuga 08. aprillil 2000 ja Asser Murutariga 29. märtsil 2000.

hulga lepinguliste tööde tagaajamist, temaatilist killustatust, abstraktselt lähenemist sotsiaalsele tegelikkusele, jämedaid finantsdistsipliini rikkumisi.³¹ Enamik süüdistusi kõlab praegu õõnsavõitu ja uduselt. Lähemale tegelikele pahameele põhjustele viib aga ilmselt 1973. a. otsuse aluseks saanud tekst (ettekande autoreiks olid E. Gretškina, P. Järve ja V. Sarro), kust võib lugeda:

*“Tähelepanuväärne osa TRÜ Sotsioloogia Laboratooriumi tööst on pühendatud meie ühiskonna erinevate sotsiaalsete kihtide rahulolu (rahulolematuse) määra tundmaõppimisele, mis annab tunnistust ühekülgselt lähenemisest sotsiaalsete probleemide uurimisel. Tekib kartus sellise käsitluse omaksvõtust sotsioloogilistes uurimustes ka teiste keskuste poolt, mis on moodustatud hiljem kui TRÜ Sotsioloogia Laboratoorium ja on selle vahetu mõju all”.*³²

Siintoodus vihjatakse lausa uskumatult avameelselt, et laboratoorium tegeleb poliitikaga ja et see nakkus levib. Labor identifitseeriti täiesti ühemõtteliselt sotsiaalse kriitika ja võimaliku opositsiooni nakkuskoldena.

1975. a. otsuse üldsõnalisele osale (käsitles 1973. a. otsuse täitmist) järgnes vägagi konkreetne informatsioon TRÜ sotsioloogia laboratooriumi kohta. Otsene etteheide on tehtud EKP Tartu linna-komitee, TRÜ rektoraadi ja parteikomitee tegevusele, *“kes ei kontrollinud piisavalt ülikooli sotsiolooge ega teadnud midagi labori juhataja maamajas toimunud tegevusest”*. Tagajärjeks: *“Teha TRÜ rektoreile A. Koobile ning parteikomitee sekretärile J. Reimandile vali märkus EKP Keskkomitee 1973. a. 10. juuli otsuse täitmise üle vajaliku kontrolli mittetagamise eest”*.³³ Tubli parteilasena ei olnud A. Koobil kummagi otsuse puhul võimalik neid ignoreerida, hoopis vastupidi, ja mõlemal juhul järgneski kaunis äge reaktsioon. Huvitav on seegi, et EKP KK büroo otsuses on kirjeldatud üsna täpselt TRÜ sotsioloogia laboratooriumiga ette võetut:

“Võtta teadmiseks, et TRÜ rektori käskkirjaga on Ü. Vooglaid vabastatud TRÜ sotsioloogialaboratooriumi teadusliku juhendaja kohustusest, laboratooriumi koosseisu koondati, laboratooriumi ennast praegu reorganiseeritakse üksikuteks uurimisgruppideks, kes hakkavad tööle vastavate kateedrite juures kvalifitseeritud ühiskonnateadlaste

³¹ ERAF. 151-4-4347. L. 34.

³² ERAF. 1-4-4347. L. 4-5.

³³ ERAF. 1-4-4641. L. 3.

juhtimisel; kommunistide Ü. Vooglaiu ja P. Joandi suhtes on algatatud personaalküsimus ning nad võetakse personaalsele vastutusele”.

See sunnib mõttele, et sündinu dikteeritus väljastpoolt ülikooli on väga tõenäoline. Aeg-ajalt näis muidugi kõrgematele organitele, et ette võeti liiga vähe ja siis järgnes *vali märkus*. Kuid üldiselt polnud A. Koobi ülikooli juhtimise ja EKP KK büroo suuna vahel tõenäoliselt erilist dissonantsi.

Mida siis ikkagi arvata, kuidas suhtuda EKP ja TRÜ juhtkonna poolsetesse süüdistustesse ja likvideerimise põhjendustesse? 1973. a. ja ka hiljem oli olulisel kohal küsimus “*finantsdistsipliini rikkumisest, võimalikult suure hulga lepingute tagaajamisest jms*”. Sotsioloogia laboratoorium oli lepinguline asutus, kus 70–80 inimese kohta oli vaid üks eelarvelisel palgal töötaja. See tähendas, et elati lepingurahadest. Loomulikult oldi huvitatud, et neid oleks võimalikult rohkem. Seda enam, et sotsioloogia laboratooriumi võrkgraafiku alusel üles ehitatud töötamise maatriks, mis tähendas inimeste spetsialiseerumist kitsamate tööülesannete täitmisele, nõudis piisavalt palju lepinguid juba inimeste käigus hoidmiseks. Niisugune töökorraldus võimaldas jõuda uurimistulemusteni 7–9 kuuga ajal, mil oli tavaks kulutada uurimusele 1,5–2 aastat. Selliselt juhtus tihti, et mõne lepingu lõpetamiseks võidi kasutada raha järgmise lepingu arvelt. Üldiselt — lepingulise asutuse spetsiifika tingis asjaolu, et tahtmise korral oli võimalik alati millestki kinni hakata. Enamasti seda ei tehtud, ülikool sai ka ise protsendi lepingurahadest, kogu labori majandus käis läbi ülikooli raamatupidamise. On aga üldteada nõukogude võimu lembus taandada poliitilised süüdistused majandusasjadele.

Et majandusküsimused ei olnud kaugelt peamine repressioonide põhjus, on öeldud otsesõnu ülikooli teadusliku uurimistöö sektori lepinguliste tööde osakonna juhataja Ester Zimmermanni ja laboratooriumi töötaja Renita Timaku vestluses. 17. juunil 1975. a. E. Zimmermann sõnul: “*Majandusküsimused ei ole muidugi veel päris põhjus. Sellepärast üksi asi nii kaugele poleks läinud. Asjal on veel teine pool, mis kuuldavasti olevat halb. Mis see on, seda ma ei tea*”.³⁴

1975. a. kerkis majandusasjade kõrvale teisigi süüdistusi: “*sotsioloogilise materjali lohakas säilitamine, võimalus sotsioloogilise infor-*

³⁴ R. Timaku jutuajamine E. Zimmermanniga 17. juunil 1975. a. (käsikiri R. Timaku erakogust). Vt. ka **Pede, S.** TRÜ sotsioloogia laboratooriumi likvideerimise põhjustest. Bakalaureusetöö. Tartu 2000. (Lisa 5.)

matsiooni kaotsiminekuks".³⁵ Nende aluseks olid julgeolekuorganite poolt läbiotsimise käigus Tüüstre talu põõningult leitud sotsioloogilised ankeedid, mida ei olnud kusagil mujal hoida. Sellised materjalid ei tähendanud ometi ilma nende tõlgendamiseks vajaliku koodita midagi. Koodi aga hoiti sotsioloogia laboratooriumi ruumides seifis. Tegemist oli sisuliselt vanapaberiga ja süüdistus sotsioloogilise informatsiooni kaotsimineku võimalusest oli naeruväärne, kuid kõlas hästi.

Oli veel teisigi, n-ö. ideoloogilisi põhjendusi — kaadri komplekteerimine, uurimistemade valik jms. asjad, mis viivad otsapidi tagasi poliitiliste küsimuste juurde.

Kaalukeelel otsustas julgeoleku avalik huvi ja sekkumine, mille väljenduseks olid esmalt Tüüstre läbiotsimine ja seejärel süüdistuskiri Ü. Vooglaiu vastu. See pidi olema vastavasisulise otsuse peegeldus, mis osutab otserünnakule minekule, sest oli ju ka risk, et tehtust tuleb lärm ning ka siis peab midagi tegema. Poliitilise vastutuse toimumu eest sai enesele võtta vaid EKP. Saak aga osutus pisemaks, kui loodeti. EKP-s toimus sellal juba pikemat aega varjatud võimuvõitlus ning pole võimatu, et selle löögiga loodeti midagi saavutada ka EKP juhtkonnas. Küllap mõistis julgeolek, et tegelikult midagi nagu polegi, kuid ometi oldi sunnitud alluma korraldustele. Et üldjoontes oli Riikliku Julgeoleku Komitee huvi leigevõitu, on täiesti tõsiselt võetav kahtlus, et tegemist oli tellimustööga. Tüüstre ei leitud midagi sellist, mis julgeolekut huvitanud oleks. Julgeoleku huvi *näitamine* oli aga juba iseenesest piisav süüdistus. (Nt. Herbert Metsa sõnas 14. aprillil 1975. a. sotsioloogia laboratooriumis toimunud koosolekul, kus tehti teatavaks laboriga ette võetavad muutused: "*Edasi muud leiud, mis selles laboratooriumis leiti ja mis kõik ei ole nõukogude võimu lojaalsuse vaimus; edasi ühe laboratooriumi töötaja läbiotsimine — ja neid läbiotsimisi nii väga juhuslikult ei tehta*".³⁶)

Kuidas oli võimalik sedavõrd jätkuva surve all normaalselt ja isegi edukalt tööd teha? Alati see ilmselt ei õnnestunudki. Mida arvata näiteks olukorrast, kui kuue kuu jooksul käib asutuses 11 kõikvõimalikku kontrollkomisjoni.³⁷ Siiski oli laboratoorium enamasti vägagi töösuutlik. Mahukas osa tööst (küsitlused, programmeerimine jms.) tehti väljaspool labori kontorit. Ka koosnes töötajaskond suuresti

³⁵ ERAF. 151-12-302. L 67; ERAF. 1-4-4641. L. 3.

³⁶ Stenogramm 14. aprillil 1975. a. sotsioloogia laboratooriumis toimunud koosolekust. (R. Timaku erakogust.)

³⁷ TÜ arhiiv. N. 115.

noortest, äsja ülikooli lõpetanud või lõpetamas inimestest, kes moodustasid sisemiselt tugeva kollektiivi. (Laboris töötanud Eve Pärnaste: *“Me ei lasknud end suruda raamidesse, mis olid meile vastuvõetamatud. [...] Sotsioloogia Laboratoorium oli kentsakas nimi. Hiljem olen mõelnud, et see oli labor hoopis teises mõttes: me elasime ise laboratooriumi tingimustes, olles need tingimused ise loonud”*.)³⁸ Lisaks tuleb arvestada, et esmajoones suundus rünnak labori juhtkonna ning eelkõige Ülo Vooglaiu isiku vastu. Muidu ei oleks likvideerimine lihtsalt õnnestunud. Protsessis, kus on vaja leida must lammas, oli Ü. Vooglaid oma kangekaelsuse ja tõe otsimisega väga hea objekt.³⁹ Vormiliselt seotigi labori likvideerimine järjekindlalt ja pidevalt Ü. Vooglaiu isikuga. A. Kiris, parteilise juurdluskomisjoni esimees, kellest muuseas sai pärast seda TRÜ parteikomitee sekretär, lausus 1975. a. sügisel toimunud parteikonverentsil: *“Kõige toimu eest, nii personaalse osa kui ka kollektiivi mittekasvatamise eest kandis Ü. Vooglaid täit parteilist vastutust”*.⁴⁰ Tõepoolest — isiklik küsimus ja laboratooriumi asjad olid muutunud/muudetud lootusetuks sasipuntraks.

Tuleb veel arvestada, et sulgejate poolelgi olid tegutsejaks reaalsed isikud, ehkki parteisüsteemis oli võimalik vastutust alati kellelegi edasi delegeerida. Ülikoolis oli vähemalt formaalselt protsessi juhtjaks rektor A. Koop, kellel leidis piisavalt käsutäitjaid. Või kui ei leidunud, oli võimalus need leida. Sotsioloogia laboratooriumi puhul nii juhtuski ja töökohta olid sunnitud vahetama mitmed laboratooriumivälised isikud. Nagu ütleski ülikooli parteikomitee juhataja Jaan Reimand 23. juunil 1975: *“Teadusala prorektori vahetamine oli osalt tingitud Vooglaidi tegudest, samuti Teadusliku Uurimistöö Sektori juhataja vahetamine. Ka kirjastusgrupi juhataja pidi oma kohast loobuma sotsioloogia laboratooriumi mitteametlike trükiste pärast”*.⁴¹ Eelmise prorektori Tammeoru asemele pandud Herbert Metsa tegeleski labori sulgemisega eelkäijast tunduvalt aktiivsemalt.⁴²

³⁸ Eve Pärnaste kirjalikust vastusest autorile. Vt. ka **Pede, S.** TRÜ sotsioloogia laboratooriumi likvideerimise põhjustest. Bakalaureusetöö, lk. 26.

³⁹ Autori vestlusest V. Väljasega 1. juunil 2000.

⁴⁰ ERAF. 151-12-302. L. 66.

⁴¹ ERAF. 151-12-301. L. 110.

⁴² H. Metsa hooleks jäi peale labori lammutamise ka edasine inimeste töö korraldamine. H. Metsa, M. Kilpi ja E. Zimmermanni poolt noorte labori töötajatega maha peetud vestlused talletasid mõned labori noored ise

Keerulisem on aga lugu kommunistliku kasvatuse laboratooriumi algse juhi Mikk Titma osalusega. Mitmed labori endised töötajad on selles veendunud. M. Titma ise näeb seda kui vältimatut tagantjärele süüdlase otsimist. Tema ise olevat 1975. aastaks juba Tartust lahkunud ja kaotanud igasuguse huvi kõnesoleva asja vastu. Ometi on asjaolusid, mis lubavad oletada muud. Ü. Vooglaid on rääkinud loo 1974. a. sotsioloogia laboratooriumile külla sõitnud Novosibirski sotsioloogist, kes sattus rongis kokku Moskva sotsioloogia instituudi direktori Mihhail Rutkevitšiga, kes oli tolles asutuses “korda looma” pandud. Ka olevat toimunud M. Rutkevitši juuresolekul nõupidamine sotsioloogia laboratooriumi tasalülitamisest.⁴³ M. Titma eitab enda viibimist sellisel koosviibimisel, kuid on nõus, et M. Rutkevitš viibis 1974. a. lõpul tema korraldatud seminaril Käärikul. Peale selle on M. Titma tunnistanud, et Priit Järve EKP teadusosakonnast käis 1975. a. kevadel tema juures konsulteerimas kavatsetava sotsioloogiat puudutava (s.o. eelkõige sotsioloogia laboratooriumi puudutava) otsuse asjus.⁴⁴ Süüdistust sellisel alusel esitada oleks muidugi liiast, kuid erialane solidaarsus oleks ehk tähendanud ametikaaslaste teavitamist toimuma hakkavast?

Veel üks laboratooriumi sulgemisega seostatud isik — EKP tollane ideoloogiasekretär Vaino Väljas — on vaid osaliselt oma osa tunnistanud. Kahtlemata oli ta juba käigus oleva protsessi pärinud oma eelkäijalt Leonid Lentsmannilt. Ideoloogiasekretärina jäi kõik teadusse ja haridusse puutuv tema pärusmaale. Kuid on ka segadusi. Asser Murutari, labori nõukogusse kuulunud isiku sõnul olevat eksisteerinud EKP salajane otsus laboratooriumi likvideerimise kohta.⁴⁵ Sellise otsuse olemasolu seadis V. Väljas kahtluse alla. Ometi, 18. juuni parteikoosolekul, kus arutati Ü. Vooglaiu küsimust, ütles A. Koop, et teadusliku juhendaja kohalt vabastamise otsus tugines EKP KK büroo otsusele. Ü. Vooglaid vabastati labori teadusliku juhendaja ametist 14. aprillil. Arhiivis leiduv

pärast 14. aprillil 1975. a. koosolekut. Kahtlemata ei olnud H. Metsa jt. ülesanne meeldiv, kuid ka esinemine neis kõnelustes ei ole erilist poolehoidu äratav. (Käsikirjad R. Timaku valdusest. Vt. ka **Pede, S.** TRÜ sotsioloogia laboratooriumi likvideerimise põhjustest. Bakalaureusetöö. Tartu 2000. Lisad.)

⁴³ Vestlusest Ü. Vooglaiuga 8. aprillil 2000.

⁴⁴ Vestlusest M. Titmaga 22. mail 2000.

⁴⁵ Vestlusest A. Murutariga 29. märtsil 2000.

EKP KK büroo otsus pärineb aga alles 1975. a. 26. maist! Iseenesest ei muuda see üsna selgelt joonistuva skeemi põhiolemust, kuid viitab sellele, et veel praegugi varjavad asjaosalised üht-teist kiivalt. Samavõrd segane on ka eespool mainitud julgeoleku osalus toimumus. Peale selle, et julgeoleku huvitatus oli leigevõitu, oli 1970. a. ja 1973. a. laboratooriumi kaitsja positsioonis olnud lausa julgeolekutöötaja, kes, tõsi küll, pärines Moskvast.⁴⁶

Segadustele vaatamata mudeldub sotsioloogia laboratooriumi likvideerimine üsna ilusti laiemasse üleliidulisse sotsioloogia tasalülitamise protsessi, mis oli alanud juba mitu aastat varem ning Moskva ja Leningradi keskustes õieti juba ka lõpule jõudmas. Üleliiduline sotsioloogia tasalülitamine ning kruvide kinnikeeramine on laiemalt võttes sotsioloogia laboratooriumi sulgemise taustaks. J. Allik ongi laboratooriumi sulgemist näinud 1968. a. alanud mahasurumise lõppfaasina Eestis.⁴⁷ Järgnenud totaalne sotsioloogia laboratooriumi mahavaikimine on samuti selle sündmuse poliitilise iseloomu tõendiks. Labori ligi kümneaastane tegevus püüti sõna otses mõttes olematuks tunnistada. Üheks selgeks näiteks on, et 1982 ilmunud kolmeköitelises *Tartu ülikooli ajaloos* ei ole sotsioloogia laboratooriumi ega Ü. Vooglaidu sõnagagi mainitud.

Nagu kirjutise algul öeldud, ei ole sotsioloogia laboratooriumi sulgemise poliitilistes tagamaades kahelnud õieti keegi, kuid seda sündmust puudutavad kirjutised on olnud napid. O. Kuuli hindab labori sulgemist NSVL-is hoogu võtnud sotsioloogide tagakiusamise osana, "*Eesti entsüklopeedias*" leitakse, et: "*Ü. Vooglaiu teadustöö tulemused polnud kooskõlas Eesti NSV juhtkonna ideoloogiliste taotlustega*". K. Haav ja R. Ruutsoo on leidnud, et "*laboratoorium likvideeritigi poliitiliste süüdistuste alusel*". Ning lõppeks, juba TRÜ II parteikonverentsil 1975. a. sügisel öeldi Ü. Vooglaiu personaalküsimuse kohta (mis tegelikult ei olnud ainult personaalküsimus): "*Vastaval probleemil on pikk poliitiline eellugu, ulatudes 60-te aastate lõppu ja 70-te algusesse, käsitledes Ü. Vooglaidi kaasvastutust meie kollektiivi orienteerimise eest parteiaktiivi ignoreerimisele, kahtlase ideoloogilise sisuga massiürituste planeerimisele ja agiteerimisele*." Seega ei ole erilisi kahtlusi TRÜ sotsioloogia laboratooriumi sulgemise põh-

⁴⁶ **Vooglaid, Ü.** Nõukogude Eesti sotsioloogia algus ja lõpp (intervjuu Sirje Kiinile). *Looming*, nr. 1, 1995.

⁴⁷ *Teine Eesti. Eeslava.* Eesti iseseisvuse taassünd 1986–1991. Intervjuud, kõned, artiklid. Tallinn, 1996, lk. 42.

justes, küll aga on puudu mitmed huvitavad seigad sündmuste rekonstruktsioonis. Laboratooriumi tegevuse olulisem külg — tema fenomen, tehtud tööd ja mõju Eesti ühiskonnale ning mõttele — on aga seni hoopis uurimata. See on küllap vähem intriige pakkuv, kuid see-eest tunduvalt helgem uurimisvaldkond.

Allikad ja kirjandus

ERAF. 1-4-4641.

ERAF. 1-4-3753.

ERAF. 1-4-4347.

ERAF. 151-1-245.

ERAF. 151-4-4347.

ERAF. 151-12-315.

ERAF. 151-12-247.

ERAF. 151-12-280.

ERAF. 151-12-301.

ERAF. 151-12-302.

TÜ arhiiv. N. 1. S. 693.

TÜ arhiiv N. 1. S. 1025.

TÜ arhiiv. N. 115.

TÜ arhiiv. N. 134. S. 128.

14. aprillil 1975. a. sotsioloogia laboratooriumis toimunud koosolek. (Stenogramm R. Timaku erakogust.)

2. juunil 1975. a. vestlus TRÜ teadusala prorektori H. Metsa juures TRÜ Sotsioloogia Laboratooriumi perspektiividest. (Stenogramm R. Timaku erakogust.)

Pikkar Joandi kirjalikust vastusest parteilise juurdluse komisjonile. (Käsikiri Pikkar Joandi erakogust.)

H. Metsa, M. Kilpi ja E. Zimmermanni poolt noorte labori töötajatega maha peetud vestlused. (Käsikirjad R. Timaku valduses.)

Asser Murutar: vestlus autoriga 29. märtsil 2000.

Eve Pärnaste: kirjalik vastus autorile.

R. Timak: jutuaajamine E. Zimmermanniga 17. juunil 1975. a. (Käsikiri R. Timaku erakogust.)

Mikk Titma: vestlus autoriga 22. mail 2000.

Ülo Vooglaid: vestlus autoriga 8. aprillil 2000.

Vaino Väljas: vestlus autoriga 1. juunil 2000.

Haav, K.; Ruutsoo, R. *Eesti rahvas ja stalinlus*. Tallinn, 1990.

Kallas, S. Nii nad viskasidki meie Vooglaiu parteist välja. *Rahva Hää*. 29. märts 1989.

- Kelam, T.** *Eluloointervjuu*. Valik artikleid ja esinemisi. Tallinn, 1999, lk. 84–97.
- Kuuli, O.** *Sotsialistid ja kommunistid Eestis 1917–1991*. Tallinn, 1999, lk. 132–138.
- Lauristin, M.; Vihalemm, P.** Tartu 1968: kolmkümmend aastat hiljem. *Looming*, nr. 9, 1998, lk. 1391.
- Lepik, S.** Biti klubi. *Tartu ülikooli ajaloo küsimusi*, kd. 30, 1998, lk. 115.
- Naan, G.** Vaimust ja võimust. *Looming*, nr. 12, 1969.
- Niitsoo, V.** *Vastupanu*. Tartu: TÜ Kirjastus, 1997.
- Pede, S.** TRÜ Sotsioloogia Laboratooriumi likvideerimise põhjustest. Bakalaureusetöö. Tartu, 2000, lk. 20.
- Ruutsoo, R.** Ühiskonnateadustest Nõukogude Eestis. *Eesti Teaduste Akadeemia. Ülevaateid ja meenutusi. Kronoloogia. 1938–1998*. Tallinn, 1998; *Tartu ülikooli ajaloo küsimusi* (Tartu ülikool läbi kolme okupatsiooni II), kd. 27. 1993.
- Teine Eesti. Eeslava 1986–1991*. Intervjuud, kõned, artiklid. Tallinn, 1996, lk. 42–43, 294.
- Teine Eesti. Eesti iseseisvuse taassünd 1986–1991*. Tallinn, 1996, lk. 585–586.
- Vooglaid, Ü.** Nõukogude Eesti sotsioloogia algus ja lõpp (intervjuu Sirje Kiinile). *Looming*, nr. 1, 1995.
- Vooglaid, Ü.** Sotsioloogialabor (1966–1975). *Tartu ülikooli ajaloo küsimusi* (Tartu ülikool 1970–1988), kd. 30, 1998, lk. 81.
- Фирсов, Б. М.** Как добивались послушания социологии. *Российская социология шестидесятих годов в воспоминаниях и документах*. Санкт-Петербург, 1999.

KIRJASTUSTEGEVUSEST TARTU ÜLIKOO LIS 1958–1994

Marta Raisma

Käsitletavale perioodile sissejuhatuseks ja meeldetuletuseks peatun põgusalt eelnenul.

Tartu ülikooli kirjastuse eelkäija oli 1632. aastal asutatud Tartu ülikooli trükikoda, kus sama aasta detsembris trükiti esimene Eesti ala trükis — kaheksaleheküljeline ülikooli disputatsioon.¹ Tollal täitis trükikoda ka kirjastuse ülesandeid, olles ühtlasi vanim kirjastus Eestis. Koos ülikooliga viidi trükikoda 1699. a Pärnusse, evakueeriti Põhja-sõja ajal, 1709. a. Stockholmi ja sattus sealt hiljem Turu ülikooli trükikoja täienduseks.

Ülikooli taasavamisel 1802. a. võeti küll ametisse trükikal, kuid ei asutatud trükikoda. Trükikal Grenzius trükkis ülikooli trükised oma era-trükikojas, mis paiknes praeguse Jakobi tn. 4 hoone kõrval. 19. sajandi lõpust kuni Teise maailmasõja lõpuni trükiti ülikooli tellimusi põhiliselt Mattieseni trükikojas. 1930. aastatel oli Mattieseni trükikoda trükikirjade valiku poolest kõige paremini varustatud trükikoda Eestis, mis ülikooli mitmetahuliste tellimuste suhtes oli eriti oluline.

Töötasin ülikooli kirjastus- ja trükiosakonnas 28 aastat (1966 korrektorina, 1967–1972 toimetajana ja vanemtoimetajana, 1973–1991 juhatajana ning peatoimetajana kuni 1994). Alljärgnevas käsitlen ülikooli sõjajärgse kirjastuse tegevuse organisatsioonilist külge. Väljaannete teaduslik ja metoodiline tase jääb vastava eriala inimeste hinnata.

Juba 1944. aasta lõpul hakati ülikoolis tegema ettevalmistusi eeskätt toimetiste, samuti õppekirjanduse väljaandmiseks. 15. detsembril 1944 määras TRÜ rektor prof. Alfred Koort TRÜ toimetiste toimetajaks dots. Richard Kleisi, kellel “*Eesti entsüklopeedia*” tegijana olid rikkalikud kirjastamiskogemused ning kellest kujunes ülikooli kirjas-

¹ Jaanson, E.-L. *Tartu ülikooli trükikoda, 1632–1710. Ajalugu ja trükiste bibliograafia*. Tartu, 2001.

tustegevuse hing. Toimetaja ettepanekul kinnitati 5. veebruaril 1945 toimetiste kolleegium, millesse kuulusid kuue teaduskonna esindajad ning keeleteoimetajana dots. Johannes Voldemar Veski.²

Ülikooli teaduspublikatsioonide avaldamise ametlikuks keeleks tunnistati eesti keel, töid oli lubatud avaldada ka teiste liiduvabariikide keeltes, samuti inglise, prantsuse ja saksa keeles. Kõigil mittevenekeelsetel töodel pidid olema venekeelsed resümee.³ Etteruttavalt olgu öeldud, et 1970. aastate lõpuks olid toimetised muutunud valdavalt venekeelseks. Eestikeelse terminoloogia säilitamiseks lisati venekeelsetele artiklitele eestikeelne resümee. Ka väitekirjade autoreferaadid pidid olema venekeelsed.

Ülikooli tellimusi täitis RK Teaduslik Kirjandus, hiljem Eesti Riiklik Kirjastus.

Trükibaasi nõrkuse tõttu hakkasid toimetised ilmuma alles 1946. a. ja sedagi väga juhuslikult. Samal ajal vajati uut õppekirjandust, sest Eesti Vabariigi aegseid õpikuid ei lubatud kasutada. Kirjastus pidas ülikooli tavatellijaks ega arvestanud tema tellimuste eripära: tööde tähtsajalisus, eriti autoreferaatide ja konverentsimaterjalide puhul, õppeaasta algus jmt. Käsikirjad seisid trükikojas aastaid, andmed vananesid. Ülikooli juhtkonna korduvad pöördumised kirjastuse poole, et ülikooli tellimuste täitmist kiirendataks, jäid tulemusteta.

15. veebruaril 1957 teatas Eesti Riiklik Kirjastus, et loobub TRÜ toimetiste kirjastamisest ja tagastas esitatud käsikirjad. Trükikojad olevat teiste tellimustega seotud ega saavat ülikooli tellimusi vastu võtta.⁴

Tekkis pakiline vajadus oma kirjastamisõiguse ja trükikoja järele. Haldusprorektor Viktor Simm oskas tellida ülikoolile 1957. aastal (ülikool allus tollal NSV Liidu Kõrgema ja Keskerihariduse Ministeeriumile) Tšehhoslovakkia ofsettrükimasina *Romayor*, mis oli Eestis esimene, kandis numbrit 13 ja asub praegu eksponaadina ülikooli ajaloo muuseumis. Trükimasin paigutati ülikooli kiriku käärkambrisse ja selle käivitas 1958 trükimeister Johannes Temmo, paljundades algul rakendustrükiseid. Aga 1958. aasta II kvartalis (tellimus nr. 2) ilmus ka esimene õppevahend — A. Pärli *Metoodilised juhendid loogikakursuse omandamiseks* (3 trükipoognat, trükiarv 800).⁵

² **Karis, S.** *TRÜ toimetised aastatel 1945–1980.* (Diplomitöö.) Lk. 7.

³ *Ibid.*

⁴ *Ibid.*, lk. 16.

⁵ TÜ arhiiv. N. 135. S. 2. L. 4.

Kogu kirjastustegevus allus kuni 1959. aastani teadusprorektorile. Töö tegid ühiskondlikel alustel selleks volitatud isikud (Daniel Palgi ja dots. Richard Kleis juhendasid, korrektuuri luges ja valmistas trükiks ette eesti keele kateedri laborant Ellen Uuspõld, toimetustöö tehti erialakateedrites). 1959. aasta maikuus moodustati TRÜ kirjastusgrupp (alus: NSV Liidu kõrgema hariduse ministri 11. mai 1959 kiri nr. V-8), mis 1971. aastast sai nimetuse TRÜ kirjastus- ja trüki-osakond. Selle juhatajad olid:

12.06.1959–15.09.1959 Valeria Bobkova (ajutise juhatajana)

16.09.1959–21.11.1959 Ingrid Rüütel

21.11.1959–27.08.1964 Fevronia Kem

27.08.1964–10.03.1971 Grigori Noppel

10.03.1971–01.10.1973 Juhan Sarv

01.10.1973–25.08.1991 Marta Raisma

25.08.1991–04.04.1994 Valter Haamer

Kirjastusgrupp hakkas välja andma ülikooli õppekirjandust ja rakendustrükiseid, mida trükiti oma trükikojas, ning teaduskirjandust, mida trükiti jätkuvalt kõrgrüki riiklikes trükikodades. Alates 1968. aastast hakati operatiivsuse huvides osa toimetisi trükkima ka ülikooli trükikojas.

Kui 1946. aastal oli planeeritud kümme seeriat TRÜ toimetisi, siis 1980. aastal oli see arv kasvanud 49-ni (vt. tabel 1), kus olid esindatud kõik ülikoolis uuritavad teadusvaldkonnad. Kõrgem atestatsioonikomisjon arvestas Tartu Ülikooli toimetistes ilmunud artikleid dissertatsioonide kaitsmisel. 1978. aastal muutus toimetiste kujundus (alates vihikust 444), kaane värv varieerus teaduskonniti.

Võimaluste avardades hakkasid ülikooli teadustöötajad oma uurimistulemusi avaldama ka välismaa teadusväljaannetes. Eriti 1990. aastatel on ülikool tähtsustanud välismaa väljaannetes ilmunud töid. See tõi endaga kaasa toimetiste hääbumise (vt. tabel 2).

Teaduskirjanduse väljaandmist kureeris 1970. aastani teadusprorektor, õppekirjandust õppeprorektor; 1971–1994 kureeris kogu ülikoolis kirjastustegevust kirjastusnõukogu esimees.

Tabel 1. Tartu ülikoolis ilmunud toimetised 1946–1994

1. Eesti NSV ajaloo küsimusi
2. Keele modelleerimise probleeme
3. Keemiaalaseid töid
4. Botaanikaalaseid töid
5. Geograafiaalaseid töid
6. Arstiteaduslikke töid
7. Majandusteaduslikke töid
8. Matemaatika- ja mehhaanikaalaseid töid
9. Töid NLKP ajaloo alalt
10. Töid geoloogia alalt
11. Õigusteaduslikke töid
12. Zooloogiaalaseid töid
13. Antropoloogiaalaseid töid
14. Mikrobioloogiaalaseid töid
15. Elektroluminestsentsiaalaseid töid
16. Teadusliku Raamatukogu töid
17. Töid eesti filoloogia alalt
18. Kriminoloogiaalaseid töid
19. Töid kehakultuuri alalt
20. Töid orientalistika alalt
21. Töid romaani-germaani filoloogia alalt
22. Töid võõrkeelte õpetamise metoodika alalt
23. Töid semiootika alalt
24. *Studia orientalia et antiqua*
25. Töid poliitilise ökonoomia alalt
26. Fennougristika
27. Töid keelestatistika alalt
28. Töid psühholoogia alalt
29. Uurimusi Läänemeremaade ajaloost
30. Taimefüsioloogia- ja taimebiokeemiaalaseid töid
31. *Studia metrica et poetica*
32. *Linguistica*
33. Tsütoloogia- ja geneetikaalased tööd
34. Töid kunstiajaloo alalt
35. Töid teadusliku kommunismi alalt
36. Töid rakubioloogia alalt
37. Töid filosoofia alalt
38. Töid vene ja slaavi filoloogia alalt
39. Ionisatsioon, aerosoolid, elektromeetria
40. Füüsika metodoloogilised küsimused
41. Organismi lihastegevuse kohanemise endokriinsed mehhanismid
42. Vene keel eesti koolis

- 43. Matemaatiline psühholoogia
- 44. Vene aspektoloogia küsimusi
- 45. Lingvistiline semantika ja semiootika
- 46. Bloki kogumik
- 47. Töid defektoloogia alalt
- 48. Teaduslikke töid looduskaitse alalt
- 49. Töid kunstliku intellekti alalt

Tabel 2. TRÜ toimetiste arv ja trükipoognad aastatel 1946–1994

Aasta	Toimetiste arv	Trükipoognad
1946	18	71
1947	5	42
1948	4	26
1949	1	4
1950	2	4
1951	–	–
1952	–	–
1953	–	–
1954	2	27,5
1955	3	38,25
1956	5	65,75
1957	11	105
1958	8	93
1959	13	151
1960	16	147,25
1961	14	158,25
1962	14	163,75
1963	13	180,75
1964	19	216,5
1965	14	142,7
1966	12	214
1967	9	127,5
1968	22	302,85
1969	16	176,75
1970	24	408,35
1971	23	336,95
1972	11	130,45
1973	16	243,5
1974	27	287,95
1975	29	328
1976	31	290,15
1977	37	354,8

Aasta	Toimetiste arv	Trükipoognad
1978	30	260
1979	29	251,25
1980	45	392,5
1981	33	278,75
1982	39	318,25
1983	28	238,25
1984	33	201
1985	33	282
1986	30	269,75
1987	40	368
1988	42	379,25
1989	36	352,25
1990	43	393,75
1991	17	129
1992	22	188
1993	9	80
1994	9	87

1971. aastal korraldati ametkondlik kirjastustegevus üleliiduliselt ümber. Ligi 900-st NSV Liidu kõrgkoolist oli kirjastamisõigus ainult 374-l. Teaduskogumikud jaotati ülikoolisesteks ja kõrgkoolidevahelisteks temaatilisteks väljaanneteks. Tartu ülikool, kuuludes juhtivate kõrgkoolide hulka, sai õiguse kirjastada ka kõrgkoolidevahelisi kogumikke, ainult teadusliku kommunismi tööde väljaandmise õigus jäi Tallinna Polütehnilisele Instituudile.

Ülikoolisestete toimetiste toimetuskolleegiumid koosnesid ülikooli õppejõududest, kõrgkoolidevaheliste toimetiste toimetuskolleegiumidesse kuulusid ka eri kõrgkoolide nimekad teadlased. Nende toimetuskolleegiumide koosseisud kinnitas kõrgharidusminister.

1971. aastal moodustati kirjastusgrupi baasil TRÜ kirjastus- ja trükiosakond. Loodi kirjastusnõukogu, mis koosnes rektoraadi, teaduskondade ning kirjastus- ja trükiosakonna esindajatest, selle esimees oli prorektor Valter Haamer.

Kirjastusnõukogu ülesandeks oli tollal nõutavate kirjastamisplaanide tegemine ja ülikooli kirjastustegevuse suunamine. Kateedrid esitasid oma ettepanekud nii teadus- kui ka õppekirjanduse osas teaduskonna metoodikanõukogule. Läbivaadatud ettepanekud esitati kirjastusnõukogu esimehele ülikooli kirjastamisplaani tegemiseks.

Teadus- ja õppekirjanduse maht oli rangelt limiteeritud. Limiit anti vabariigile, kirjastuskomitee jagas selle ametkondlike kirjastuste vahel. Tartu ülikoolile anti meie vabariigile määratud limiidist 50%. Metoodilised väljaanded ei olnud limiteeritud ja need ei kuulunud ka *Glavlit*'i kontrolli alla.

Kirjastamisplaan kinnitati ülikoolis, Eesti NSV ja NSV Liidu kõrghariduse ministeeriumis ja kirjastuskomitees. Kui plaanilistest töödest mõned ei laekunud, tehti täiendplaan järke ootavate käsikirjade alusel — nii sai ülikool võimalikult palju töid välja anda.

Moskvasse tuli plaan esitada (Eesti NSV Kõrghariduse Ministeeriumi ja Kirjastuskomitee kinnitusega) vene keeles; teaduskogumike puhul pidid olema ära toodud artiklite autorid ja pealkirjad, õppevahenditel ka annotatsioonid. NSV Liidu Kirjastuskomitees tegeles ametkondlike kirjastuste plaanidega eraldi töötaja. Kinnitatud põhiplaan ja täiendplaanid saadeti kirjastus- ja trükiosakonnale täitmiseks. Käsikirjad, mis tuli esitada koos retsensioonide ja väljavõttega teaduskonna nõukogu otsusest, suunati töösse kirjastusnõukogu esimehe allkirja ja pitseriga. Olid veel nn. ametkondlikuks kasutamiseks mõeldud käsikirjad, mida suunas trükki I osakond ja jagas trükised kasutamiseks nimekirja alusel allkirja vastu. Selliste käsikirjade trükivormid tuli I osakonna töötaja juuresolekul hävitada. Neid töid oli aastas kümnekond.

Kirjastus- ja trükiosakonna töö alusdokumendiks oli “Ametkondlike kirjastuste mittesalajaste väljaannete kirjastamise juhend”. Kõigi laekunud käsikirjade (ka rakendustrükiste) kirjastamise käik tuli kanda detailsete trükiandmetega (kuni ilmumispäevani) tellimuste registreerimise raamatusse, mida kord kvartalis kontrollis *Glavlit*.

Kuni 1971. aastani trükitud registreerimisraamatutes oli lahter “Tsensori trükiloo kuupäev ja number”. Alates 1975. aastast trükitud registreerimisraamatutes oli selles lahtris tsensori asemel kasutatud *Glavlit*.⁶ Nähtavasti välditi sõna “tsensuur”.

Eeskirjadest kõrvalekaldumise puhul ähvardati asutuselt kirjastamisluba ära võtta.

Plaanilised käsikirjad tuli esitada *Glavlit*'ile algul trükiloo, hiljem ilmunisloa saamiseks. 1980. aastatel hakati teadusartiklite juurde (v.a. humanitaarteadused) nõudma ekspertiisiakte. Selleks moodustati ülikoolis ekspertiisikomisjonid, aktid vormistati I osakonnas. Need tuli

⁶ TÜ arhiiv. N. 135. S. 3.

koos käsikirja ja retsensioonidega esitada *Glavlit*'ile kontrollimiseks; kirjastuses kuulusid aktid säilitamisele kaks aastat. "Raskemad" käsikirjad saatis *Glavlit* kontrollimiseks Tallinna, kus asus *Glavlit*'i Eesti peakontor ja kus töö oli valdkondade järgi spetsialiseeritud. Eestimaa kaartide trükkimiseks anti trükiluba koguni Riias.

Valminud trükistest saadeti välja ca 30 kontrolleksemplari, sealhulgas Moskva *Glavlit*'ile, kus toimus viimane järelkontroll. *Glavlit* kontrollis vastavust plaanile ja töö sisu. Viimase hindamisel lähtuti salajastest eeskirjadest, millele kirjastustöötajal juurdepääs puudus. Õnneks töötasid Tartu *Glavlit*'is Tartu ülikooli lõpetanud, millel oli mõningane positiivne mõju. Loomulikult oli iga väljaande autor ise oma töö esimene tšensor.

Kui tekkis probleeme, vestles *Glavlit*'i töötaja väljaande vastutava toimetajaga. Vajadusel tekst kas sõnastati ümber, tõmmati midagi maha, võeti mõni lõik välja või ei antudki trükiluba. Ümbersõnastusi või mahatõmbamisi *Glavlit*'i töötaja oma käega ei teinud, seda pidi tegema väljaande vastutav toimetaja. Näiteks ei antud trükiluba Tartu tütarlaste gümnaasiumi kokkutuleku kutsele, kuhu oli joonistatud koolitüdruk musta põllega, trükk oli sinine. Kord ei saadud luba Tartu vaatele, kus oli näha sõjaväevormis mees — Tartus ju "sõjaväge ei olnud". Ühel linnaplaanil oli sadamaraudtee — keelati ära.

Vaatamata *Glavlit*'i rangele eelkontrollile, tuli vahel siiski mõned valmis trükised lõhkuda ja osaliselt ümber teha. Näiteks E. Randlase *Karate* — *enesekaitse* läks trükki metoodilise juhendina, seega *Glavlit*'i eelkontrollita. Järelkontroll kuulutas aga väljaande keelatuks ja käskis tiraaži hävitada. Seda kirjastus siiski ei teinud ja eksemplaride haaval pudenes raamat laiali.

Õigusteaduse toimetises (vihik 489) oli Andrus Porgi artikkel "Jaapani suhted ja nn. territooriumi küsimus". Artikkel tuli täielikult ümber teha, ilmselt ei olnud poliitilised seisukohad vastuvõetavad. Raamat tuli lõhkuda, osaliselt ümber trükkida ja uuesti köita.

Seeria *Töid vene ja slaavi filoloogia alalt* üks väljaanne ei saanud ilmunisluba, sest selles oli korduvalt tsiteeritud Gumiljovi. Muide, 1980. aastate teisel poolel hakkas jää juba sulama ja Gumiljovi nimi oli kohati juba trükkis esinenud. Põhjendused ei aidanud, *Glavlit*i eeskirjades veel muudatusi polnud ning jälle tuli raamat lõhkuda ja ümbertöötatult uuesti köita.

Kogumikus *Töid Eesti ajaloo alalt* (vihik 399) tuli E. Zoppi artikkel "Põhja-oblasti Kommuunide Liit ja Eestimaa Tööraha

Kommuuni tekkimine” osaliselt ümber trükkida. Anvelti-käsitlus ei vastanud toleaegetele poliitilistele seisukohtadele. Leheküljed lõigati välja ja kleebiti uued asemele. Naisvõimlemise ajalugu käsitlevas õppevahendis oli must-valgel fotol kolmevärviline lipp — muidugi meie sinimustvalge. Lehekülg tuli välja tõmmata, foto retušeerida, lehekülg uuesti trükkida ja sisse kleepida.

Kõik see nõudis närvikulu ja lisatööd ning tagajärjeks oli sisuline ja vormiline praak.

Sisuline kirjastustegevus aga arenes tõusu suunas (vt. tabel 3). 1970. aastate lõpul ja 1980. aastatel oli TRÜ kirjastus mahu ja kvaliteedi poolest vabariigi ametkondlike kirjastuste seas esikohal, Nõukogude Liidus aga ülikoolide kirjastuste arvestuses pikka aega Moskva ülikooli kirjastuse järel teisel kohal. Kui aga võrrelda kirjastamise mahtu ühe õppejõu kohta, olid meie kirjastamisvõimalused paremad kui Moskva ülikoolis.

Tabel 3. Tartu ülikooli kirjastustegevus aastatel 1958–1993
(Raamatud ja brošüürid, maht trükipoognates)

Aastad	Kokku	Keskmiselt aastas
1958–1967	7664	766
1968–1977	19261	1926
1978–1987	17730	1773
1988–1993	9825	1638

Alus: Trükitoodangu kuuaruanded

Märkus.

1. 1970. aastal kehtestati väljaannete piirmahud.

2. Alates 1990. aastast avanesid avaldamisvõimalused välismaa väljaannetes.

1978. aastal kehtestati õppevahendite mahu piirmääraks viis autori-poognat (1 autoripoogen = 40 000 täheruumi, ca 22 masinakirjalehekülge)⁷. Mahukamad õppevahendid nimetasime siis metoodilisteks juhenditeks (nendele polnud piirnorme kehtestatud). Autori nimi jäi

⁷ ENSV Kõrgema ja Keskerihariduse Ministeeriumi 19. aprilli 1978. aasta kiri nr. 8/752: *Õppekirjanduse kirjastamise 1981–1985 perspektiivplaani koostamisest*.

küll koostajana pealkirja alla, õppevahendi sai aga niimoodi täies ulatuses välja anda.

Õpikuid võisid välja anda ainult riiklikud kirjastused ja ka seal kehtisid piirnormid — tehnilistel aladel kitsamad, humanitaaraladel avaramad. Normide aluseks oli loengutundide arv õppeplaanis.

Riiklike kirjastuste kaudu anti välja peamiselt tõlkeõpikuid. Eesti-keelseid originaalõpikuid võis planeerida ainult järgmistes õppeainetes:

- mida õpetati ainult ENSV-s (eesti keel, eesti kirjandus);
- kus spetsialistide ettevalmistusel oli tarvis teoreetiliste teadmiste ja praktiliste oskuste andmisel baseeruda kohalikel tingimustel;
- kus puudus nõutava tasemega programmikohane tõlkimiseks sobiv õpik.⁸

Arusaadavatel põhjustel ilmus vähe ajaloo õppevahendeid. Seda põhjatut auku täitis väärikalt O. Klaasseni *Aasia ja Aafrika maade ajalugu*, mis ilmus mitmes osas. Eriti kaugeleulatuva mõjuga oli Üliõpilaste Teadusliku Ühingu konverentside teeside väljaandmine. Üliõpilased said varakult lülituda teadustöösse ning konverentsiettekannetes oma mõtteid suusõnaliselt lennukamalt avaldada. Konverentside teese avaldas varmalt ka ajalooteaduskond.

Kõrgkoolide spetsiifika tõttu tuli teha palju kiireloomulisi tähtsajalisi töid: väitekirjade autoreferaadid, konverentside materjalid ja teesid. See nõudis töö paindlikku organiseerimist ja heade tööoskustega kollektiivi. Töö tegid ära ca 30 inimest, neist pooled kirjastuses, pooled trükikojas. Võrreldes teiste kõrgkoolide kirjastusosakondadega oli meie osakonnas töö intensiivsem.

Legendaarne Johannes Temmo läks pensionile 1. juunil 1979. Samast ajast kuni augustini 1980 töötas trükikoja seadistaja-brigadirina Märta Põder ning 1980. aastast alates Jüri Laanekask, kes 1973. aastast oli töötanud vanemtoimetajana. Tehnilise taibuga inimesena õppis ta kiiresti ära trükitehnika, organiseeris minitöökoja, nii et pisiremondi sai teha kohapeal. Tema kui endise vanemtoimetaja terav silm märkas sageli veel viimasel minutil trükiveakuradi tempe ja nii said needki parandatud. Tänu kogu kollektiivi sujuvale tööle võis valmistoodangu kätte saada kokkulepitud tähtajal kellaajalise täpsu-

⁸ ENSV Kõrgema ja Keskerihariduse Ministeeriumi 19.04.1978 kiri nr. 8/752: *Õppekirjanduse kirjastamise 1981–1985 perspektiivplaani koostamisest*.

sega. Usun, et seda mäletavad ka tolelaegsed tellijad. Osakonna head tööd tõsteti pidevalt esile.

Kirjastusosakond tegeles ka raamatute realiseerimisega. Oli jae- ja hulgimüük ning “Raamat postiga” -võimalus. Esialgne müügipunkt (hiljem tualettruum), asus majandusmajas 1970. aastal saadi suurem ruum nn. Marksu majas. 1991. aastal avati Lossi tänavas eraldi kauplus, mis end igati õigustas.

Ülikooli teaduskirjandusel oli oluline koht ülikooli raamatukogu raamatute välisvahetuses, see oli ülikooli valuuta uue välismaise teaduskirjanduse muretsemiseks.

Arvukad lunatellimused saabusid Nõukogude Liidust. Eriti nõutud olid *Töid märgisüsteemide alalt*, *Töid kunstliku intellekti alalt*, *Uurimusi Läänemere maade ajaloost*, *Töid orientalistika alalt*, *Interlingvistika Tartuensis* jt. Mõnda neist oleks võinud ka rohkem trükkida, kuid polnud võimalik, sest kehtestatud oli piirtiraaž — kuni 1000 eksemplari. Samal ajal oli laos palju seisvaid teadusväljaandeid, põhjuseks kas tiražeerimisel tehtud valearvestus, vähene reklaam või siis oli tegemist väga kitsa eriala tööga. Arvukaimalt seisis punaväljaanded. Teadusväljaanded pidid olema müüdud kahe ja õppekirjandus nelja aasta jooksul. Teaduskirjanduse realiseerimise eest vastutas algul teadusosakond, hiljem vastutavad toimetajad.

Eriti nõutud olid õppevahendid. Kahjuks olid need defitsiitsed, sest ülikoolide kirjastusosakonnad võisid trükkida ainult oma üliõpilaste tarbeks. Õppevahendid realiseerisime peamiselt kateedrite vahendusel.

Õppejõud nägid suurt vaeva nende tegemisel. Erilist esiletõstmist väärib prof. Arne Lepp, kes vihikute kaupa valmistas trükiks ette peaaegu kogu anatoomiakursuse; tegi ka joonised ning lisas detailsed ladinakeelsed nimetused. Need õppevahendid olid kõige nõutavamad ning kuuldavasti kasutavad neist paljundatud eksemplare veel tänasedki üliõpilased.

Ametkondlikud kirjastused ei tohtinud välja anda monograafiaid. Ülikool tellis monograafiaid riiklikelt kirjastustelt, töö aga tegime algusest lõpuni meie. Nii sai ülikool võõra kirjastuse sildi all ise välja anda ka monograafiaid. Näiteks 1981–1985 ilmus 19 monograafiat, autoriteks Ülo Lepik, Aadu Arrak, Juhan Aul, Olev Raju, Eduard Raska, Arno Rõõmusoks, Igor Gräzin jt. Kuni 1971. a. piiranguteni ilmus üksikuid monograafiaid toimetiste kaante vahel, kui need olid tehtud formaalselt kogumikeks, lisades paar lühiartiklit teistelt autoritelt.

Trükimaterjalid — paber, film, trükiplaadid, trükivärv — olid rangelt limiteeritud. Näiteks aastail 1976–1980 eraldati trükipaberit kirjastuse tegelikust vajadusest vaid 40%.⁹ Sellegi saime kätte vaid osaliselt. Seetõttu tuli juhatajal koos kirjastusnõukogu esimehega täita ka varustaja ülesandeid. Filmi hankimiseks sõitsime Kaasanisse ja tõime otse tehasest välja filmi ning sõlmisime kokkulepped edasiseks. ENSV Ministrite Nõukogu Asjadevalitsuse juhataja asetäitja, endine ülikooli haldusprorektor Viktor Simm eraldas endisest tutvusest ajendatuna ülikoolile kogu asjadevalitsuse trükikoja paberiülejäägi. Kirjastuskomitee esimees hankis lisafondi kõrghariduse ministeeriumilt ja kirjastuskomiteelt. Ainult sellisel varustustöö tasemel oli võimalik nii ulatuslikult töid välja anda. Paberit hankisid ka tarmukad autorid (professorid Lembit Allikmets, Ilo Sildmäe, Jüri Tapfer jt.). Poole aasta tarbeks muretses filmi Lembit Visnapuu.

1970. aastate lõpuks oli Tartu ülikooli kirjastusosakonnast saanud arvestatav trükibaas, sellele kujunes välja ka mainekas püsiklientuur: linna ja rajooni täitevkomiteed, Eesti Loomakasvatuse ja Veterinaaria Instituut, Zooloogia ja Botaanika Instituut, nn. postkastiasutused jne. Loomulikult töid välistellijad ise paberi ja filmi oma tellimuste täitmiseks ning lisa ka ülikooli tellimuste tarbeks.

Ülikooli trükikojas leiti moodus vanade trükiplaatide taastamiseks: väävelhappega võeti vana kiht maha ning plaat kaeti uue, valgustundliku kihiga. Seda tehnoloogiat käisid siin õppimas kolleegid Lätist, Leedust ja mujalt Nõukogude Liidust.

Ülikooli väljaannete sisu oli kõrge tasemega ning võimaluste piires hakati rohkem rõhku panema ka tööde välimusele. 1982. aastal õnnestus hankida kuulpeadega kirjutusmasinad, mis võimaldas laiendada kirjatüüpide valikut.

Kahjuks ei osutunud need masinad veel kuigi töökindlaks, ning et oli tegemist lääne tehnikaga, oli raske saada tagavaraosasid. Nõukogude trükitehnika oli muu maailma omaga võrreldes üks mahaäännumaid ja väiketrukikodade tarbeks ei toodetud midagi, seepärast hakkasime 1980. aastate lõpul otsima võimalusi välismaiste seadmete hankimiseks. Appi tulid väliseestlased ja soomlased. 1989. aastal kinkisid Rootsi eestlased firmast *Misomex* kirjastusele arvuti ja ülikooli esimese laserprinteri. Saime saadetise kätte välisministeeriumist, sellele oli suurelt kirjutatud *Noodid*. Väliseestlane Ilmar Roots kinkis

⁹ TRÜ nõukogu 27. märtsi 1981. aasta otsus.

samuti arvuti ja printeri. Ise ostime kaks arvutit. Nüüd oli kirjatüüpide valik ja arvutitehnika tolle aja kohta täiuslik ning võimaldas valmistada igati kvaliteetse trükioriginaali.

Soome Metsatööstusliidu inseneri Yrjö Hassi vahendusel saadeti meile liidu autoga 20 tonni väga head trüki- ja kaanepaberit, esmaajoones rahvusliku sisuga väljaannete trükkimiseks. See oli tollal hindamatu väärtusega kingitus.

Pidevalt tuli võidelda töötingimuste parandamise eest. Kirjastusosakond asus 1972. aastani majandusmaja kolmandal korrusel, trükikoda 1960–1986 Pepleri tänava ühiselamu keldris. 1972. aastal sai kirjastus ruumid Tiigi tn. 78, aastal 1986 kolis sinna ka trükikoda koos paberi- ja raamatulaoga. Kirjastust ja trükikoda ühendas lift. Töö organiseerimine muutus seetõttu maksimaalselt paindlikuks.

Olles oma jõududega kaasajastanud kirjastusepoole ja muretsenud kvaliteetse paberi, hakkasime tegema ettevalmistusi trükikoja varustamiseks uute seadmetega. Meie püüdlusi kirjastuse ja trükikoja olme ning trükitehnika uuendamisel toetas üksmeelselt kirjastusnõukogu. Rektoraadi tasemel aitas seda edukalt ellu viia kirjastusnõukogu esimees Valter Haamer.

Nii ostimegi 1990. aastatel liimimismasina, paberilõikamismasina ning alustasime soomlastega läbirääkimisi ülejäänud trükiseadmete väljavahetamiseks. Kahjuks ei osanud me seda pakilist vajadust tolleaegsele ülikooli juhtkonnale selgeks teha.

Osakonnast oli sisuliselt välja kasvanud kirjastus. Tartu ülikooli kirjastus- ja trükiosakonnale kui kirjastusele oli välja antud (1993. a.) ISBN (*International Standard Book Number*); sellega oli kirjastus kantud rahvusvahelisse kirjastuste registrisse. Osakond oli Eesti Kirjastuste Liidu asutajaliige ja selle kaudu ka Rahvusvahelise Kirjastuste Assotsiatsiooni liige.

Eesti Kirjastuste Liit tutvus 26. aprillil 1994. a. kohapeal Tartu ülikooli kirjastus- ja trükiosakonna kui oma liikmesorganisatsiooni tegevuse, töökorralduse ja materiaalse baasiga ning märkis järgmist:

Osakonnal on täielik tootmistsükkel, töökultuur on kõrgem kui enamikus Eesti trükikodades. Kirjastuse pool on varustatud korraliku arvutitehnikaga. Tähtaegadest peetakse täpselt kinni.

Osakond töötab kasumiga, mis on suur saavutus, kui arvestada ilmuva kirjanduse väikest trükiarvu ja laia nomenklatuuri.

Väljaannete toimetamise kultuur on kõrge ja trükitehniline teostus hea.

*Osakonda on hulga aastate jooksul sihikindlalt ja perspektiivtundega arendatud, on loodud kompleks, mis suudab rahuldada Eesti kaalukaima õppe- ja teadusasutuse vajadused.*¹⁰

Allikad ja kirjandus

TÜ arhiiv. N. 135. S. 2. L. 4.

TÜ arhiiv. N. 135. S. 3.

Eesti Kirjastuste Liidu otsus Tartu ülikooli kirjastusnõukogule 26. aprillil 1994.

ENSV Kõrgema ja Keskerihariduse Ministeeriumi 19. aprilli 1978. aasta kiri nr. 8/752: *Õppekirjanduse kirjastamise 1981–1985 perspektiivplaani koostamisest.*

Jaanson, E.-L. *Tartu ülikooli trükikoda, 1632–1710. Ajalugu ja trükiste bibliograafia.* Tartu, 2001.

Karis, S. *TRÜ toimetised aastatel 1945–1980.* (Diplomitöö.)

TRÜ nõukogu 27. märtsi 1981. aasta otsus.

¹⁰ Eesti Kirjastuste Liidu otsus Tartu ülikooli kirjastusnõukogule 26. aprillil 1994.

TARTU ÜLIKOOL JA 40 KIRI

Kodanikuühiskond Eestis ja vastupanu strateegiad

Rein Ruutsoo

Kahe suure liberaliseerumisperioodi ja koos nendega jõudu kogunud vastupanulaine — 1960. aastate tõusu ja 1980. aastate laulva revolutsiooni — vahele jääb periood, mida ametlik ajalookäsitlus, sotsialismi ehitamise müüdist lähtuvalt, nimetas stagnatsiooniks. Tegelikult oli see agoonia, kus poliitiline kontroll taastati demokraatia allasurumisega, eriti aga KGB repressioonide kui riigi poliitika tööriista plaanipärase tugevdamisega. Pärast “Praha kevade” mahasurumist organiseeriti KGB-s spetsiaalne 5. osakond, milles olid sektorid haritlaste, üliõpilaste, rahvusvähemusi esindavate nn. natsionalistide, usklikke ja juutide jälitamiseks. Üsna samal ajal sai avalikuks kultuurilise venestamise poliitika. Just selles kontekstis, kus dissidentlus oli suuresti maha surutud ja samal ajal tõhustati survepoliitikat, mis pikemas perspektiivis ähvardas kogu rahva eksistentsi, on viljakas uurida aktsiooni, mis on läinud ajalikku *40 kirjana*.

1960.–1970. aastate ülikool eri perspektiivides

Nende aastate ülikoolile võib vaadata väga mitmeti. *40 kirja* saatus Tartus, kirjale allkirjade kogumise käik ja repressioonide loogika traditsioonilises rahvusliku vaimu hällis annab täiendava sissevaate Eesti sotsiaalteadlaste ja laiemalt teadlaskonna poliitilisse fragmenteerumisse 1960.–1970. aastail. Samal ajal pakub ülikool kodanikuühiskonna ja sotsiaalse kapitali uurimise seisukohalt unikaalse võimaluse. Kõrghariduse põhistruktuuride jäämine Tartusse oli kindlasti keskse tähtsusega eesti kultuuri ja üldse vaimse vastupanu kestmise seisukohalt — päritud sotsiaalne kapital säilitas oluliselt oma homo-

geensuse. Nii oli Eestisse õppima tulnud Anna Žigure, tulevane Läti suursaadik Eestis ja Soomes, vapustatud, kuivõrd erines Tartu akadeemiline ja rahvuslikult meelestatud atmosfäär Riia ja Riia ülikooli omast. Tartut nägi ta oma arengus täitvat sama rolli kui Soome täitis eestlastele.¹ Mitmes teises plaanis muutus Tartu osaliselt üha enam perifeerseks muuseumkultuuriks, nagu seda ka on nimetatud.² Nagu täheldasid Tartu ülikooliga taas suhteid sõlminud soomlased, olid Tartu haritlased Tallinna õpetlastest suletumad ja konservatiivsemad.³

Tartu ülikooli rolli 1970.–1980. aastate vastupanuliikumises ja kontrakultuuris on vähe uuritud. Nn. Koobi ülikool kanti suuresti poliitiliselt maha.⁴ Akadeemilise ja teadusliku karjääri põimimist õigusteaduskonnas on uurinud Peeter Järvelaid.⁵ Kuid puuduvad isegi esmased akadeemilised uurimused nn. punaainete õpetamisest. Ka tagasivaated ajalooteaduskonna teadustööle jäävad üldsõnalisteks bibliograafilisteks konstateeringuteks, nagu “osakonna teadustaset võib pidada küllalt kõrgeks mitte ainult formaalsete näitajate, vaid ka sisulise töö poolest”.⁶ Registreerival loetlemisel on muidugi otstarve, kuid ilmselt jaotuvad nimetatud kirjatööd oma väärtuselt täiesti erinevatesse suurusjärgudesse. Sellise tagasihoidlikkuse põhjused võivad olla mitmesugused, kuid mis oli 1970.–1980. aastate teadustöös väärtuslikku, mis aga kuulub sinna vaid väga tinglikult, jääb avamata. Okupatsiooniaja vulgaarsotsioloogia on ajaloolased loomulikult hel-laks teinud maailmavaatelistele ja teoretiseerivate eritluste suhtes. See, kuidas ja kas kellegi positsioon kujundas tema toodangu akadeemilist väärtust, millisel määral oli teadus seotud ideoloogiaga jne., ei ole möödaniiku mõistmise ja teadusloo seisukohalt aga väheoluline.

Samas on täheldatavad vähem või rohkem varjatud katsed kirjutada ülikooli ja Eesti ajalugu ka nii, et toimunud protsessid, see, mis-

¹ Žigure, A. *Ja siiski nii lähedal*. Tallinn: Olion, 2000, lk. 62–64.

² Loone, E. Eesti riik ja rahvas maailmas. Ene-Margit Tiit (koost.). *Eesti tulevikusuundumused*. Tartu: Eesti Teadlaste Liit, 1996, lk. 13–32.

³ Sepp, H. Ülikoolilinn, kus ei tohi ööbida. Koobi aja ülikool soomlaste silmis. *Tartu ülikooli ajaloo küsimusi (Tartu ülikool 1970–1980)*, kd. 30, 1998, lk. 145–153.

⁴ Priimägi, L.; Juske, A. Tartu sügis. *Mana*, nr. 46, 1984, lk. 67–73.

⁵ Järvelaid P. Tartu Riikliku Ülikooli õigusteaduskond 1970–1988. *Tartu ülikooli ajaloo küsimusi (Tartu ülikool 1970–1980)*, kd. 30, 1998, lk. 30–53.

⁶ Vahtre, S. Teadustööst Tartu ülikooli ajaloo osakonnas 1973–1988. *Tartu ülikooli ajaloo küsimusi (Tartu ülikool 1970–1980)*, kd. 30, lk. 17–21.

sugust osa keegi okupatsioonirežiimis etendas, muutub tulevastele põlvkondadele paljuskü mõistetamatuks või moonutatuks. Leiab kinnitust Peeter Tulviste esitatud kartus, et soov ülikooli ja selle lähiajalugu esitada/kirjeldada peamiselt/ülekaalukalt vastupanu loona varjutab tõepärase ajaloo, milles põimused pugemine ja protest, pealekaebamine ja vastuseis.⁷ Nii on äsja ilmunud Tartu ülikooli õppejõudude akadeemilistes elulugudes näiteks kommunistliku kasvatuselaboratooriumist, nagu ta neil aegadel tegutses⁸, saanud sotsioloogilaboratoorium.⁹ Nii toimides pole mitte ainult eiratud ajalookirjutamise raudset reeglit — asutusi nimetakse nende tolleaegsete nimedega (nõukogustatud Tartul polnud ju raadi, vaid töörahva saadikute täitevkomitee!). Tekitatakse petlikult koguni positiivne allusioon Ülo Vooglaiu ja Marju Lauristini loodud tõelise uurimiskeskusega — sotsiologia-laboratooriumiga, mille hävitamises pseudosotsioloogidel oli oluline osa! Samas “unustatakse” Marju Lauristini 1960.–1970. aastail Tartu ülikooli sotsioloogia rajanute hulgas isegi nimetamast!¹⁰ Nõukogude-aegsest ülikoolist kujuneb pilt kui neutraalsest akadeemilisest keskkonnast, kus EKP-l ja poliitikal, ideoloogilistel vastasseisudel ning maailmavaadetel oli teaduse arendamisel ja ülikooli ilme kujunemisel peaaegu et olematu roll.

Kuid on ka diametraalselt vastupidine positsioon, mis käsitleb Tartu ülikooli nõukogude aega dihhotoomilisena, joonistades pildi totaalselt lõhestunud, vihkavast, sügavas ja ületamatus usalduskriisis ühiskonnast. “Tolles ajas oleks nagu kaks aega olnud. Üks oli KGB ja kompartei maailm, teises liikusid ausad inimesed”.¹¹ EKP-sse kuulumisest saab seega ausate ja mitteausate inimeste piirjoon. “*Komparteisse astusid vaid need (minu esiletõste — R.R.), kes olid andekad ja lootsid selle abil karjääri teha — või nii andetud tegelased, et omal*

⁷ **Tulviste, P.** Tartu ülikool ja tema minevik. *Tartu ülikooli ajaloo küsimusi* (75 aastat eesti ülikooli Tartus), kd. 29, 1997, lk. 14.

⁸ **Siilivask, K.; Palamets, H.** (toim.). *Tartu ülikooli ajalugu*. III kd. (1918–1962). Tallinn: Eesti Raamat, 1982, lk. 238, 379, 417.

⁹ Kalits, Johannes. *Eesti teaduse biograafiline leksikon*. Tallinn: Eesti Entsüklopeedia, 2000, lk. 532.

¹⁰ **Saar, E.; Titma, M.; Kenkmann, P.** Estonian Sociology: The Emergence of an Empirical Tradition. In: Mike Forrest Keen and Janusz Mucha (eds). *Eastern Europe in Transformation. The Impact of Sociology*. Westport-Connecticut-London: Greenwood Press, 1995, pp. 159–162.

¹¹ **Vahtré, L.** *Meenutusi kadunud maailmast*. Tallinn: Avita, 1998, lk. 161.

jõul kuskile jõudmine oli neile täiesti võimatu".¹² Loomulikult, 1970.–1980. aastate EKP/NLKP maine ja roll oli oluliselt teine kui eelmisel aastakümnel. Tunnustades ülikooli sisemise elu vastuolulisust ja sedastades, et süsteemi pantvangiks saanud inimesed pidid tihti täitma mitmesuguseid ja sealhulgas vastuolulisi / üksteist välistavaidki rolle, pörkame taas tuttavatele metodoloogilistele raskustele — kuidas selektada tööka, et samal ajal oli võimuga näliselt diametraalselt vastandlikes suhetes ja ideoloogilistel positsioonidel olnud inimestel siiski võimalik organiseeruda tõhusaks vastupanuvõrgustikuks. Seega need mõõdupuud nagu administratiivsete postide hoidmine või parteikaardi omamine¹³ ei peegeldanud ikka olemuslikult ei inimeste veendumusi ega tegelikke soovet. Ülikooli õppejõudude "*seas oli loomulikult mõni tulihingeline kommunist, enamuses kommunismi kuulutavaid õppejõude ei teinud seda aga enam sisemisest veendumusest, vaid karjäärihimust. See tekitas nende vastu aga veel suuremat vastikust* (minu esiletõste — R.R)".¹⁴ Mart Laari mõtteviisi aluseks võttes pidanuks "suur" ja "veel suurem" vastikus kas siis lihtsameelsete või siis ebaeetiliste õppejõudude (nagu siis EKP liikmetest Herbert Ligi, Juri Lotman, Jaak Kangilaski, Marju Lauristin, Juhan Peegel jt.) enamus vastu mürgitama lootusetult kogu ajaloo-keeleteaduskonna ja laiemalt kogu ülikooli atmosfääri (mõnes teaduskonnas moodustasid EKP liikmed koguni 100% õppejõududest, filosoofia aspirantuur oli välistatud ilma EKP liikmekaardita). Niisugune, kas siis peamiselt lihtsakoelistest kommunistidest või alatutest inimestest koosnev ülikool poleks olnud nimetamisväärse sotsiaalse kapitaliga ega oleks enam ialgi enam jalule tõusnud, kõnelemata nende inimeste suurest ja kohati erakordsest panusest võitluses Eesti taasiseseisvumise eest.

Muuseas, sellise mustri järgi — "EKP liikmed" ja "mitte-EKP liikmed" — ühiskonna kirjeldamisega oleks kõigiti päri enamus kunagisest EKP nomenklatuurist: aparaadis karjääri teinu asetaks end hea meelega samasse lahtrisse sellega, kellelt ta n-ö. kolm tilka verd välja

¹² **Laar, M.** Üliõpilasliikumisest Tartu ülikoolis 1970–1980. *Tartu ülikooli ajaloo küsimusi* (Tartu ülikool 1970–1980), kd. 30, 1998, lk. 103.

¹³ Vt. **Vääri, E.** Tartu ülikooli 70ndail aastail lõpetanud Eesti poliitikas. *Tartu ülikooli ajaloo küsimusi* (75 aastat eesti ülikooli Tartus), kd. 29, 1997, lk. 11–14; **Vääri, E.** Filoloogiasakond 1970–1990. (Poliitilist tõmbetuult ja rahulikku hingetõmbust). *Tartu ülikooli ajaloo küsimusi* (Tartu ülikool 1970–1980), kd. 30, 1998, lk. 22–30.

¹⁴ **Laar, M.** Üliõpilasliikumisest Tartu ülikoolis 1970–1980. *Tartu ülikooli ajaloo küsimusi* (Tartu ülikool 1970–1980), kd. 30, 1998, lk. 104.

pressis). Laar ja Vahtre toetavad sisuliselt lähenemist, mida Juhan Talve teravalt kritiseerib — EKP nomenklatuuri püüdlust vett segada — soovi kurjategijad ja ohvrid segi ajada.¹⁵ Selles nagu ikka, äärmused kohtuvad. Kuid mida siis teha Jüri Kukega — on ta ohver või kurjategija. Jüri Kuke — EKP liikmest ja eurokommunistist nõukogude süsteemi märtri tragöödia pole üksikjuhtum, mida võib ignoreerida vaid paljut nähtavaks tegev sündmus.¹⁶ Selles draamas põimub tollase ühiskonna käristatus, indiviidi lõhestatus, mis ulatus väga paljudesse inimestesse. Kuke puhul muutus see nähtavaks vaid erakordsel ja hirmuärataval kombel.

Nagu mitmetest toodud seletuskatseist ja klassifitseerimisalgetest nähtub, on Nõukogude okupatsioonist tulenev akadeemiline isolatsioon ja ideoloogia domineeritud mõtteviis suutnud Eesti humanitaarteaduste arengut küllalt oluliselt pidurdada. Eesti ajalooteadus sõltub marksismi-leninismi pärandist rohkem, kui seda ise mõistetakse. NLKP/EKP (sh. Tartu Riikliku Ülikooli EKP organisatsiooni) kujutamine monoliitse kurjuse kehastusena eristab Eesti ajaloolasi nende ametivendadest läänes, kelle peamiseks probleemiks on NLKP liikmeskonna eri tasandite nägemine ja nende võitluse mõju analüüs poliitilisele arengule ja opositsiooni võimaluste avardamisele.

Ilmselt on mõttekas ka ülikooli ajaloo uurimisel (nüüd ometi vabas Eestis) otsida tuge neist nüüdisaegseist analüüsiviisidest ja arutluskeemidest, mida on Euroopa sotsiaalteadustes juba aastakümneid kasutatud viljakalt selleks, et mõista pikaaegsesse pantvangistus- ja isolatsiooni sattunud inimrühmade käitumisloogikat (sh. pantvangisündroomi), võitlust sotsiaalse kapitali valdamise eest, milles kollaboratsioonism moodustab olulise osa mitte ainult ellujäämise, vaid ka vastupanu strateegiast.¹⁷ Ühine/jagatud nähtamatu (formaalselt) sümboolne kapital ja usaldusvõrgustik on ühiskonna tegelik elav, selle funktsioneerimist ülal hoidev kude.

Tänapäevaks puudub meil suuresti ikka veel nõukogude mõttemaailmast ja ideoloogilistest konstruktidest distantseerunud keel, paindlikum, täpsem, sotsioloogiline keel, instrument, mis lubaks kirjeldada nende aastate probleeme ja sündmusi eelkõige inimlike ning sotsiaal-

¹⁵ **Talve, J. K.** Enesepesemise ja enesepetmise energiavajadusest. *Looming*, nr. 7, 1995, lk. 968–974.

¹⁶ **Vihalemm, R.** Märter Jüri Kuke eluvaatest. *Looming*, nr. 8, 1990, lk. 1097–1103.

¹⁷ **Sampson, S.** Towards an Anthropology of Collaboration in Eastern Europe. *Culture and History*. Copenhagen, 1990, pp. 107–117.

sete valikute ja suhete keeles. Mõistete “dissident”, “teisitimõtleja” “erimeelne”, “vabadusvõitleja” vahelduv kasutamine peegeldavad ühiskondlike suhete keerukust. “Vastupanu” ja “vabadusvõitlus” katavad vaid ühe sektori¹⁸ süsteemi õõnestavas tegevuses. Jälle tuleb tõdeda, et nõukogude poliitiline süsteem oli nii erilaadne, et selle iseloomustamiseks ei sobi hästi lääne sotsiaalteadustest laenatud mõisted.¹⁹ Parteidiktatuuri täiendas suhtetüüp, mida võiks nimetada huvi-gruppide (majanduses, teaduses jne.) ebastabiilseks tasakaaluks, ideoloogiline diktaat paarus repressiivse tolerantsusega kultuurielus, võitlev dissidentlus lihtsalt autonoomiate tekitamisega ühiskonnaorganisatsioon. Karjerism ei saa olla tervete põlvkondade eneseteostuse ühisnimetaja paraku küll nõukogulikku malli saavutusühiskonnas,²⁰ kollaboratsioonism ei sobi kirjeldama “elumaailma” (*Lebenswelt*) pragmaatilist loomust ja valikute paljukromponendilisust. Meil on juba dissidentluse ajaloo ülevaated, kuid sellest, et kümned sõnades ausaks tunnistatud eesti mehed, nagu prof. Ligi, astuvad parteisse, saadakse üle pelga fraasiga “millegipärast”. Just selle “millegipärast” lahtikirjutamisest ja selgitamisest algab ajaloo tegelik uurimine. Ajastu paradoks on see, et mida tugevam oli surve kodanikuühiskonna algetele, mida enam see maha suruti, koos formaalse parteiliikmelisuse nõudmisega, seda olulisemaks muutusid EKP sees toimunud protsessid, selle süvenev kihistumine, lagunemine fraktsioonideks, mida saab jälgida ka ülikoolis.

EKP kui vägivallaaparaadi arengu ajalugu just selle kokkukukkumise eelsetel kümnenditel on kirjutamata. 40 *kiri* on üks neid kollektiivseid vastuhakke, mille puhul EKP nomenklatuur pidas üheks kõige ohtlikumaks nähtuseks partei liikmeks värvatute ja mitteliikmete ehk parteitute kommunistide koostööd, mis tegelikult oli suunatud avalikult nomenklatuuri aetava poliitika vastu. Olulisi vastupanustruktuure, ühiskonna koostöövorme peegeldav sõnavara ja *case study* tüüpi uurimuste lisandumine viiks lõpuks lahku ajaloo uurimise ja ajaloolise ideoloogia (viimane üksnes simuleerib ajalugu ja illustreerib teese valitud näidetega), laseks lähemale tegelike pingete ja oluliste valikute mõistmiseni Nõukogude ühiskonnas.

¹⁸ Niitsoo, V. *Vastupanu 1955–1985*. Tartu: TÜ Kirjastus, 1997.

¹⁹ Johnston, H.; Snow, D. A. Subcultures and Emergence of the Estonian Nationalist Opposition 1945–1990. *Sociological Perspectives*, vol. 41, no. 3, 1998, pp. 373–497.

²⁰ Vt. Trass, H. Tartu ülikooli vaimsusest. *Metroo kolmas raamat. Eesti edasivaates*. Tallinn: Kultuur ja Elu, 1989, lk. 39–43.

Tartu ülikool ja sotsiaalne kapital

Tartu ülikooli võib (ehkki märgatavalt lihtsustatult) vaadelda Eesti haritlaskonna kandva sotsiaalse võrgustiku, vaimuelu intensiivsuse, suhtlus- ja usaldussuhete ning seega ka protestimeelse mobilisatsiooni organisatsioonilise ressursi ühe alusmodelina. Tegemist võib olla skematiseeriva käsitlusega, kuid mitmed väga olulised 1960.–1970. aastate protestiliikumised või vaimse autonoomia taotlused olid seotud Tartu ülikooliga (nn. komsomoliopositsioon, sotsioloogia laboratoorium, orientalistikaliikumine, käsikirjaliste väljaannete/almanahhide buum, Biti klubi). Ülikool koondas-ühendas erinevaid inimesi, erialasid ja muidugi põlvkondi. Seega oli see tõugete, ideede, energiatega sulatuskatel, kus otsustati küllalt oluliselt, millised ideed, mentaliteet jne. hakkavad Eesti poliitilises tulevikus etendama seda või teist osa.

40 kirja üks olulisemaid paradokse on see, et ehkki enamik allakirjutanuid ja kesksed organisaatorid tegutsesid Tallinnas, sai 40 kirja kogu aktsioon alguse Tartust ja haaras kaasa ka ülikooli, et siis sellest eemalduda. Kogu eelnev nõukogudevastase opositsiooni loogika ja kogemus oleks eeldanud vastupidist. Äsja taas Tartu asukaks saanud Jaan Kaplinski valis oma esimeseks usaldusliku nõupidamise kaaslaselaks ajakirjanduskateedri dotsendi Marju Lauristini. Kirja idee ja selle ideestikku kujundanud variant (kahjuks esimeses paanikas hävitatud) pärineb Jaan Kaplinskit. Oma tagasivaates meenutas Marju Lauristin:

*“Minu meelest 8. oktoobril käis Janka kateedris. Ta rääkis, et üldises atmosfääris on nüüd nii palju viha ja vägivalda, et peaks midagi tegema. See oli veel väga uduses vormis, umbes nii, et see on haritlaskonna kohus või et intelligents peab midagi tegema. Arutasime asja ainult abstraktselt ja lõpetasime nii, et midagi peab tegema tõesti”.*²¹

Seejärel otsis Kaplinski 15. oktoobril Tallinnas üles botaanikaiaia ase-direktori Andres Tarandi. Nad täpsustasid kirja võimalikku tulevikku 20. oktoobril Kaplinski kodus Tartus ja veel kord arutati asja Rein Ruutsooga juba vabas õhus (igaks juhuks) Toomemäel. See, et

²¹ Kiin, S.; Ruutsoo R.; Tarand, A. 40 kirja lugu. Tallinn: Olion, 1990, lk. 31.

Kaplinski otsis toetust ja mõttekaaslasti paljuskki Tallinnast, seletub suuresti tema üsna äsjase kolimisega Tartusse. Kuid Eesti on väike ja Tartu oli olnud Kaplinski õpinguteline ja elukoht. Tartu ülikoolis leidis endisi töökaaslasti (Kaplinski oli seal 1970. aastate algul ametis), ka tegutses mõni salong (nagu kirjeldab ajakirjas *Looming* Vaino Vahing)²², uurimiskeskus jne., kuhu sisse astudes võis leida mõtte- või arutluskaaslasti.

Mis oli Tartuga või Tartus või üldse Eestiga vahepeal juhtunud?

Taolist küsimust ei oleks arvatavasti 1970. aastate alguse Tartus tekkinud. Nagu tagantjärele tuleb konstateerida, oli EKP KK olnud Tartu opositsioonilise koosluse ohtlikkuse suhtes ettenägelik ja ka edukas, puistates laiali nii 1960. aastate komsomoliopositsiooni kui ka Ülo Vooglaiu juhitud laboratooriumi. Kirja tulevastest allakirjutanutest olid väga mitmed ja suuresti ka juhtivad korraldajad just need inimesed, keda 1970. aastatel sunniti ülikoolist lahkuma — Andres Langemetsale ja Rein Ruutsoole ei võimaldatud jätkata aspirantuuris, Sirje Kiini side Tartuga katkes Vooglaiu laboratooriumi hävitamisega ja tema enda uurimistöö tegeliku keelustamisega parteilise “nõustamise” vormis. 40 kirja algatusgrupp (Kiin, Tarand, Viiding, Rätsep, Kaevats) toimisidki peamiselt Tallinnas. Sidet Tallinna ja Tartu vahel hoiti, aga need poolused jagunesid üha enam eri maailmadeks.

Siiski, vähemalt kaudselt jäi Tartu ülikooli roll kirja teokssaamisel ikkagi tähelepanuväärseks. Kaks kolmandikku allakirjutanuist olid ülikooli vilistlased. Toomas Kall, Kaur Alttoa ja Rein Ruutsoo olid kunagised kursusekaaslastad ajalooteaduskonnast. Just Tartus kujunenud sotsiaalse võrgustiku — kuuekümnendate põlvkonna esimese laine sõpruskond — Jaan Klõšeiko, Jaan Kaplinski, Lehte Hainsalu, Paul-Erik Rummo, Andres Tarand, Mati Unt jt. — moodustas kaaluka osa allakirjutanuist. Sama põlvkondliku suhtluskonna liikmed (ka *Nooruse* laagrite osalised) — Mari Tarand (Viiding), Viuu Härm ja nii mõnigi teine — ei saanud alla kirjutada põhjusel, et kokkuleppe kohaselt võis igast perekonnast riskida vaid üks.

Teataval määral oli kiri seotud ka 1960. aastate “Tartu kevade”, Tartu ülikooli komsomoliopositsiooni ühe osaga — Marju Lauristin, Jaan Tamm, Rein Ruutsoo olid olnud selles tegevad. Sirje Kiin, Peeter Vihalemm, Ülo Kaevats, Rein Veidemann jt. tollased ülikooli komsomoli- ja nüüd kirja koostamise aktivistid jäid ülalnimetatud ja muudel põhjustel allakirjutante hulgast paraku välja, mistõttu üli-

²² **Vahing V.** Varajane Kaplinski. Märkmeid päevaraamatust. *Looming*, nr. 12, 2000, lk. 102–117.

kooli 1960. aastate komsomolikomitee osa on kahvatum, kui võinuks olla. Tähelepanuväärne on aga tõik, et komsomoliopositsiooni üks osa, selle juba tollal kompromislik tiib jäi aktsioonist täiesti eemale. Selleks oli ka põhjust. Karl Adamson, Priit Järve, Mikk Titma jt. olid kas juba EKP aparaadis või tegid võimuga püüdlikut koostööd. Eesti ühiskond oli vaevalt kümmeaastaga tõepoolest teravamalt ja hoopis teist moodi lõhenenud kui kuuekümnendail. Veel halvem — märgatavalt atomiseerunud, nii et selle üksikosade kokkusõlmimine oli muutunud üsnagi raskeks ülesandeks.

Lõpptulemuseks kujunes, et otseselt Tartu ülikoolis töötanud ja õpetanud inimestest seisab kirjal vaid kahe inimese — Marju Lauristini ja Peeter Tulviste allkiri. Ülejäänutest oli ülikooliga seotud veel Rein Ruutsoo, kes õpetas tunnitaskulise (õppeülesande täitjana) kaugõppeüliõpilastele filosoofia ajalugu.

Tõe nimel tuleb tunnistada, et Linnart Mällil, kes andis allakirjutamiseks nõusoleku, soovitati tungival just praktilistel kaalutlustel seda mitte teha. Löögi alla otsustati mitte seada ka Juri Lotmani — nende mõlemaga juba tegeles KBG ja see allkiri võinuks ületada kriitilise piiri. (Kogemused osutasid, et ühekordse aktsiooni eest ei vangistata, kuid retsidiiivne käitumine, mis kvalifitseeritakse juba paadunud nõukogudevastaseks tegevuseks, võib viia repressioonideni.)

Allkirjade kogumisel piirduti teadlikult vaid kaasõppejõududega. Üliõpilaste kaasatõmbamise idee ei tulnud kirja kavandajaile pähegi. Mitte ainult et kiri oli mõeldud vanema põlvkonna kaitseaktsioonina. Noorte, pealegi üliõpilaste kaasatõmbamine “nõukogudevastasesse” aktsiooni olnuks kõige ohtlikum mõeldav käitumisjoon. Üliõpilaste koostööd oleks tõlgendatud igal juhul kirja algatusrühma väljapressimisena, oma positsiooni ärakasutamisega ja tõsi ta on — üliõpilase ja õppejõu vahekord ei ole päris sümmeetriline. Sellega oleks antud ka alust üliõpilaste poliitilise rikkumise süüdistusteks, millele oleks automaatselt järgnenud õppetöö keelamine ja võimalik, et ka kriminaalkaristused. Tollase Nõukogude hierarhilise ühiskonna ja mentaliteedi kohaselt olid üliõpilased ja õppejõud väga erineva staatusega, eraldi seisvad rühmad. Kodanikuühiskonna toimimisel väga oluline dialoogne põlvkondade side katkestati Nõukogude ühiskonnas. (Vertikaalset koostööd asendas näiteks parteigrupp komsomolis.)

Kuigi Tartu ülikooli vähestele osavõtule on üsna palju poliitilisest lähiajaloost pärit ja ka süsteemi kui terviku loogikast lähtuvaid selektusi, on Eesti kultuuri ja rahvusliku vastupanu ühe keskuse tagasihoidlik roll siiski probleem, mille lähem analüüs võiks olla viljakas.

Ülikool oli muidugi spetsiifiliste võimalustega institutsioon, mille uurimisest tehtud tulemusi ei saa laiendada ühiskonnale tervikuna. Samas oli Eesti ühiskonna mobilisatsioonipotentsiaali ja selle kasutuses oleva sotsiaalse kapitali (peamisteks elementideks vastastikune *usaldus* ja sotsiaalset sidusust loov, sotsiaalset energiat vahendav *võrgustik*²³) seisukohalt ülikool erandlik nähtus. Kuid Eesti ühiskonna seisundi, selles sisalduva vastupanuressursi uurimiseks, nii nagu see konstelleerus 1970. aastail, sobib Tartu ülikool just oma tihendatuse tõttu hästi.

Esiteks, mitmesugused aeg-ruumilised takistused/barjäärid, mis on iseloomulikud Tallinnale (suured vahemaad, väga erinevad asutused), olid siin märgatavalt madalamad või isegi olematud. Suur osa ülikooli-keskseid teaduskondi (peale arstide, loodusteadlaste, kehakultuurlaste ja füüsikute-matemaatikute) oli koondatud kesklinna, poole ruutkilomeetri suurusele alale. Teaduskonnad töötasid vahel isegi samas majas (filoloogid ja juristid, keemikud ja ajaloolased) või asusid naabermajades, nagu vöör- ja vene filoloogia ning nn. punaainete kateedrid.

Teiseks, Tartu ülikooli ja kogu linna inimesed tunnevad üksteist tihtipeale juba mitu põlvkonda. Kõrvuti ametlike rollide ja autahvli-teabega tunnevad inimesed üksteist ka isiklike kogemuste kaudu. Nn. väikese ühiskonna efekt omandab siin erakordse kaalu. Ülikooli õppejõududel oli tollal üksteisest mõneti hoopis parem pilt kui praegu. Eriti selge oli see ühiskonnateaduste õppejõududest, kes võinuksid ju kirja organiseerijate erilist tähelepanu pälvida. Punaaineid oli õpitud üliõpilasena, tehtud riigieksameid ja võib-olla hiljem veel kohtunud kandidaadiinimumi eksamil. Sellel heal tundmisel aga on dialektiline loomus. See sama teadmine-tundmine võis korraga saada nii sotsiaalse ühtekuuluvuse, usalduse ja koostöö kui ka vältimise, umb-usaldamise ja tõrjumise, ehk hirmugi, allikaks. Kirjale allkirjade kogumine ja levitamine testis, milliseks oli nõukogude võim selleks ajaks suutnud ülikooli kujundada.

Tegureid, mis ennekõike kujundasid kirja avalikult oma allkirjaga toetanute arvu, oli kaks. Esiteks, kasutada olev aeg. Ajavahemik, mida ülikoolis õnnetus kasutada allkirjade kogumiseks, oli maksimaalselt kaks nädalat — mis polegi väga lühike, nagu ka mitte pikk. Ressursimobilisatsiooni teooriast lähtuva vaatepunkti seisukohalt on

²³ **Ruutsoo, R.** Demokraatia diskursus ja diskursiivne demokraatia annekteeritud Eestis. Viive-Riina Ruus (toim.). *Kõnelev ja kõneldav inimene. Eesti erinevate eluvaldkondade diskursus*. Tallinn: TPÜ Kirjastus, 2000, lk. 24–62.

oluline, et toetuspunktina ei saanud kasutada (ei kasutatud) ühtegi ametlikku institutsiooni, formaalset ühendust või ülikooli struktuuri. Siiski, väga palju sõltus juhusest, sellest, kes sattus olema organiseerija. Kaplinski loomulikult ei olnud organisaatori tüüpi inimene. Tallinnas kogus ligi poole allkirjadest Sirje Kiin, Tartus seesugust aktivisti polnud. Kindlasti oli ülikoolis palju inimesi, kes oleksid meelasti oma allkirja andnud, ja tunnevad/tundsid end kõrvale jäetuna.

Teine allkirjade arvu vähendanud tegur oli ettevaatus. Kirjale allkirjade kogumine sai loomulikult olla vaid salajane. Nagu minööridelgi oli neil, kes võtsid endale kirjale toetajate leidmise keerulise/riskantse ülesande, võimalik eksida vaid üks kord ja polnud lubatud eksida mitte kordagi — KGB oleks oma agentuurilt saadud signaali peale kohe kogu ettevõtmise lõpetanud. Tänapäeva vaatenurgast toimisid kirja organiseerijad vastupanukultuuri võimalike saarekeste või nõukogudevastaselt meelestatud inimeste detekteerimise ekspertidena. Ekspertideks olid nad selles, millisest teaduskonnast ja rühmitusest võis leida teadlasi, keda sai üldse usaldada, olla kindel, et nad ei lähe teatama, ja kes ehk alla kirjutaksid. See tõik andis kogu tegevusele hiljem KGB silmis erilise väärtuse. Nimelt püüti erilise hoolega selgitada ka nende inimeste ringi, kellelt üldse allkirja küsiti, ka siis, kui nad alla ei kirjutanud. Ühelt poolt oli KGB huvitatud oma agentuuri töökindluse suurendamisest. *40 kirja* õnnestumine, s.t. ligi kolm nädalat kestnud avastamata jäänud kogumistöö, mis kokku hõlmas paarisadat inimest, tähendas KGB-le üsna olulist diskrediteerimist. KGB Tartu osakonna aseülem, major Anti Talur, kinnitas hili-sematel “jutuajamistel” Jaan Kaplinskile, et nende usaldusisikud või agentuur oli *40 kirja* aktsioonist teadlik, kuid tõeses samas, et nad ei informeerinud KGB-d! Teiselt poolt oli usaldusevõrgustiku rekonstrueerimine KGB-le oluline kui selle viimase ressursi — usalduse —, mis rahvale oli jäänud, hävitamiseks või võrgustikku infiltreerimiseks.

Vastupanu traditsioonist TRÜ-s ja *40 kiri*

Usaldus, usaldatavus või usalduse puudus oli üks peamisi eluliselt olulisi kriteeriume, mille alusel nõukogude inimesed üksteisega maailma-vaatelistes küsimustes suhtlesid ja valisid suhtlusstrateegia. Mälestustest selgub, et ülikooli õppejõud ei usaldanud tollal üksteist tänases kontekstis lausa tühistes asjades. Nii ei usaldanud Mikk Titma kuuekümnendate keskel Kaido Jaansonile öelda, mis oli RSR-i tegemise aluseks. “*Esitasin talle küsimuse täie printsiipaalsusega, nii et tal ei*

jäänud muud kui noogutada. [---]. Ma ei tea, kas ta oleks mõne teise mehe küsimuse peale noogutanudki, kuid meie tutvus ulatus palju varasemasse aega kui RSR või ülikool, ... seetõttu võisime teineteist rohkem usaldada, muidugi teatud piirini”.²⁴ Jah, just selle piiri tõmbamine oli strateegiliselt, s.t. eluliselt, otsustav. Juba see, et keegi oli külastanud USA-d Nõukogude noorsoo ametliku delegatsiooni koosseisus Kuuba kriisi järel, oli kogenumale inimesele piisav, et kedagi enam mitte liiga usaldada! Nn. Mitrokhini toimikud osutavad, et eluterveks kahtluseks oli igati põhjust — USA-s viibimine, eriti aga õppimine, oli võimalik vaid eritreeninguga inimestel.²⁵

Kolmanda tartlastest aktivistide indu piirava tegurina aga mõjus kohe tekkinud tagasilöök — protsess ei käivitunud. Ei tekkinud kriitilist massi, mis oleks julgustanud kõhklejaid. Neid, kes salarahvuslastest olid valmis ettevõtmist allakirjaga toetama, osutus olevat ootamatult vähe. See röövis suuresti julguse.

Ajategur, tõik, et need, kes võisid allkirju koguda, ei jõudnudki mitmesse teaduskonda, mille professoreid Tallinnas toimunud arupidamistel käsitleti potentsiaalsete allakirjutajatena, moonutab kindlasti üldpilti kogu ülikoolist. Mitmete teaduskondade kohta puudub üldse teave. Nii jäi üldse kõrvale bioloogia-geograafiateaduskond, mille õppejõudude (Trass, Masing, Frey jt.) üldine eestimeelsus oli tuntud.²⁶ 1973. aastal, kui tollast neljanda kursuse üliõpilast Jaanus Paali (prae-gu ülikooli professor!) poliitilistel põhjustel ülikoolist välja heideti, püüdis teaduskond seda vältida, kuid ülikooli tolleks ajaks täiesti tasalülitatud komсомоlikomitee demoraliseerumine ei jätnud selleks palju võimalusi.²⁷ Põhiliseks kaaluksiks ei saanud mitte niivõrd kirjandusalbumi “Jumala tuul” (“*Kamikadze*”) kokkupanek, vaid väliselt üsnagi süütud sidemed dissident Niklusega, mis väideti vahendavat kahjulikku mõju ülikooli! Loodusteadlaste vaimset suveräänust, patriootilist meelsust, vaikset, aga visa vastupanu sovetiseerimisele

²⁴ **Jaanson, K.** Kolmandik sajandit rahvusvaheliste suhete ringi. *Tartu ülikooli ajaloo küsimusi*. (Tartu ülikool 1970–1980), kd. 30, 1998, lk. 90–91.

²⁵ **Andrew, Ch. and Mitrokhin, V.** The Mitrokhin archive. The KGB in Europe and the West. London: Penguin Books, 1999, pp. 430–431.

²⁶ **Trass, H.** Tartu Ülikooli vaimsusest. *Metroo kolmas raamat. Eesti edasivaates*. Tallinn: Kultuur ja Elu, 1989, lk. 39–43.

²⁷ **Ilmet P.; Paal J.** “Jumala Tuul” Tartu Riiklikus Ülikoolis. *Keel ja Kirjandus*, nr. 5, 1990, lk. 300–306; nr. 6, 1990, lk. 369–374.

näiteks kas või inglise keeles publitseerides, märkasid ka Venemaa teadlased.²⁸

Täiesti kõrvale jäid õigusteaduskonna õppejõud. Juristide poole pöördumine ei olnud algatusrühmas isegi mitte oluliseks kõneaineks. Vähemalt väline mulje teaduskonnast, mille kasvandikele langes Eesti tollases avalikus elus üldse mitte kadestusväärne “õigusemõistjate” roll, mille mitmed kasvandikud olid teada-tuttavad kultuuriasutuste KGB ohvitseridest kuraatorid, oli vähe lootust andev. Veelgi enam — selle teaduskonna ees tunti hirmu. Nimelt just juristid “normaliseerisid” 1970.–1980. aastail ülikooli komsomolielu, kujundades samas väga negatiivse suhtumise ja lihtsustatud pildi komsomolist üldse. Ehkki kirja koostajatel oli selleski teaduskonnas isiklikke häid ülikooliaegseid tuttavaid (Eimar Rahumaa, Jaan Sootak), peeti teaduskonda, mille liikmeskonnas oli arvukalt endisi prokuröre, Nõukogude aparaadi töötajaid ja rektor Koobi lähemaid abilisi²⁹, liiga riskantseks keskkonnaks. Tõenäoliselt oli siiski ka sellel teaduskonnal oma teine varjatud identiteet ja salakeel. Isegi mõnede rahvusradikaalide (keda ei saa kahtlustada sovetlikes sümpaatiates) meenutuste kohaselt “ülikoolis juristid irvitasid süsteemi totruse üle nagu kõik teised”.³⁰ Nõukogude õigusteaduse sees oli tekkinud terav lõhe praktika ja isegi marksistlikult käsitletud teooria vahel, õigusaktide ja teaduse vahel, mida juba 1985 püüti ettevaatlikult sõnastada.³¹ Sellegi teaduskonna sees käis varjatud, aga väga põhimõtteline dialoog, mis muutus nähtavaks alles 1988–1989.

Iga teaduskonna sotsiaalsel kapitalil oli oma erijooni ja ilmselt moodustusid diskursiivsed kollektiivid eriala keeles, teistele raskesti tabatavate koodide vahendusel. Väljastpoolt vaatajale jäeti/jäi püüdliselt lojaalne üldmulje. Teaduskonna parteiline distsipliin ja repressiivsus näis väljast vaatajale nii kõrgena, et selle ignoreerimine kellegi isegi teadaolevalt teisiti mõtleva õppejõust juristi poolt tundus võimatu.

²⁸ **Mirkin, B.** Laiud mälestuste meres. *Akadeemia*, nr. 10, 2000, lk. 2055–2068.

²⁹ Vt **Järvelaid P.** Tartu Riikliku Ülikooli õigusteaduskond 1970–1988. *Tartu ülikooli ajaloo küsimusi (Tartu ülikool 1970–1980)*, kd. 30, 1998, lk. 30–53.

³⁰ **Teder, I.** Punetiste periood tuleb paratamatult üle elada. *Kultuur ja Elu*, nr. 6, 1992, lk. 39–43.

³¹ **Gräzin, I.** Mis see õigus siis on? *Looming*, nr. 2, 1995, lk. 231–236.

Ka Tartu reaalteadlased keemikud-füüsikud-matemaatikud ei jõudnud vaateväljale. Kaur Altoa katse saada toetusallkirju ülikooli arvutuskeskusest ebaõnnestus. Pärast mõningast mõtlemisaega järgnes äraütlemine. Keemikute olukord oli eriti keeruline. Äsja oli arreteeritud Jüri Kukk ja kõik selle tragöödiaga liituv — seletuskirjad, ülekuulamised, parteikoosolekud, vastastikused süüdistused jne. — oli nii tõsiselt raputanud ja hirmutanud teaduskonda, et vaevalt oldi seal valmis uueks algatuseks. Seda kinnitavad ka tagasivaated,³² ehkki soovitud tunnistusi KGB-l Kuke vastu ülikooli õppejõududelt saada ei õnnestunudki.³³ Tagantjärelegi on tollane draama jätkuvalt tekitanud poleemikat, usaldamatust ja vastastikkuseid süüdistusi, ehkki politoloogilisest vaatevinklist, nagu Rein Taagepera on sedastanud, oli konflikt suuresti vältimatu ka Kuke valitud strateegia tõttu.³⁴ Kuke kolleegidele ülikoolis ei saa etteheiteid teha, viimane ei tähenda aga seda, et nõukogude süsteem ei oleks süüdi. Tähtis oli aga kogemus, et teadlane vangistati ja mõisteti süüdi ei millegi muu kui oma veendumuste rahumeelse väljendamise pärast.

Teaduskonnad, mille professorkonnast loodeti Tallinna algatusrühmas saada palju toetajaid, olid ajalugu ja filoloogia. Eesti filoloogide toetus ja kaasatulek jäi oodatust vähemaks, eriti arvestades, et väga karmi ideoloogilise surve all olnud nn. Sõgla instituudist (Keele ja Kirjanduse Instituut) leidis mitu allakirjutanut. Mõnelt, nagu ajakirjanduse kateedri juhatajalt Peeglilt, allkirja taktikalistel kaalutlustel ei küsitudki. Lauristin teavitas teda usalduslikult oma sammust — juba ainuüksi Lauristini juhtiv osalemine “projekti” ohustas ajakirjanduse õpetamise tulevikku Tartu ülikoolis. Keerulisem oli naaberkateedritega. Konkreetne ettepanek tehti vaid ühele õppejõule (professorile), kes mõningase kaalumise järel loobus. Teistega, juba palju vähem “perspektiivsetega” juttu ei tehtudki, eeldades, et välja-vaated on veelgi küsitavamad. Vanemate õppejõudude poole pöördumine valiti põhjusel, et juba akadeemilise karjääri tipus või selle loojakul olevaid teadlasi kaitseb nende nimi ja teiselt poolt ei seata löögi alla kellegi akadeemilist tulevikku. Just selle taktika tõttu on üsna võimalik, et nii mõnigi toetav allkiri noortelt jäi saamata. Filoloogide positsioonide, keda venestamine kõige vahetumalt puudutas,

³² Niklus, M. Süüdimatuse sündroom. *Luup*, nr. 8, 1996, lk. 42–44.

³³ Soidro, M. Lisandusi Mõtete ja Uudiste Vabale Levikule Eestis. Kümme aastat hiljem. *Vikerkaar*, nr. 2, 1989, lk. 70.

³⁴ Taagepera, R. Jüri Kuke juhtum. *Looming*, nr. 5, 1989, lk. 654–662.

põhjendamine kas hirmu või venestamisaldiste hoiakutega³⁵ pole tingimata veenev.

Näib, et keeleteadlaste laiemalt ja sealhulgas Tartu eesti filoloogide mentaliteeti oli sünenud tugev apoliitilisuse või poliitika vältimise pitser. 1970. aastate keskel Tartusse õppima tulnud noorte üheks esimeseks kogemuseks oli professorite hoiatus, et nad lõpetaksid sedalaadi avameelitsevad poliitilised esinemised, nagu nad olid harjunud Tallinnas Kirjanike Liidus NAK-i varjus harrastama.³⁶ Probleeme oli teaduskonnal piisavalt. Just oli lõppenud aastatel 1978–1979 Tartu NAK-i rüpes Tartu üliõpilaste algatusel ilmunud *Poolpäevalehe* likvideerimine. Selle toimetaja, esimese kursuse eesti filoloogia üliõpilane Hubert Jakobs, illegaalse väljaandega seotud inglise filoloog Doris Kareva ja vene filoloog Arvo Pesti kustutati pärast ülekuulamisi teaduskonnas ja dekanaadis üliõpilaste nimekirjast.³⁷ Olulisel määral ka KGB provokatsiooniks osutunud väljaanne kujundas mitmeks aastaks kahtlustavalt paranoidse õhkkonna.³⁸

Ühe filoloogist allakirjutanu — Tallinna Pedagoogilise Instituudi filoloogiateaduskonna dotsendi Mati Hindi põhimõttekindluse hind oli kõigile teada — just oma selgelt väljendatud meelsuse tõttu (kindlasti meenutanuks ta toimik tuntud publikatsiooni Heino Kiige KGB toimikust) kuulus ta nn. mittesõitjate, s.t. välissõidu keelu saanud eesti keeleteadlaste rühma. Enne *perestroika*'t ei saanud Hint tegelikult osaleda isegi sotsmaades korraldatud konverentsidel. Eesti filoloogia tervikuna aga oli just väliskontaktide arendamisel teinud olulise läbimurde (Endel Sõgla “teenete” arvustamisel esitatakse see ühe pehmemdava asjaoluna).

Näib, et Eesti filoloogide vähemalt teatud osale avaldas märgatavat mõju nähtus, mille jaoks puudub parem sõna, kuid mida võiks nimetada ka “soomestumiseks” ja seda teise lisavarjundiga kui sõna “soometumine”. Soome presidendi Urho Kaleva Kekkoneni külaskäik Tartusse 1964. aastal oli erakordse rahvuspoliitilise kaaluga. Kuid koos sellega mitmes mõttes ka Eesti “soomestumise” tähis. Para-

³⁵ **Vääri, E.** Filoloogiaosakond 1970–1990. (Poliitilist tõmbetuult ja rahu-likku hingetõmbust.) *Tartu ülikooli ajaloo küsimusi* (Tartu ülikool 1970–1980), kd. 30, 1998, lk. 22–30.

³⁶ **Kesküla K.** Vestlus. 2. november 2000. Üleskirjutus Rein Ruutsoo valduses.

³⁷ **Pesti, A.** “Poolpäevalehe” lugu. *Vikerkaar*, nr. 11, 1990, lk. 81–87.

³⁸ **Pruul, K.** “Poolpäevalehe” loo lugu. *Vikerkaar*, nr. 11, 1991, lk. 95.

doksaalselt, toetades rahvusliku eneseusu suurt tõusu,³⁹ võimendas sidemete taasareng väga tundlikul arenguperioodil ka nõukogude süsteemiga koos areneva-koduneva kultuuripoliitilise joone väljakujunemist Eestis. Mitmete ajaloo huviliste (Luik, Laar, Endre, Talve jt.) vaadete kohaselt reetis rahvuslik intelligents just neil aastail Eesti iseseisvuse ja demokraatia põhimõtted. “*Lühidalt öeldes kuuekümnendad aastad aretasid sugupõlve, kelle maailmavaade ja mõtteviis takistavad veel kaua Eestit muutumast tõeliselt demokraatlikuks Euroopa riigiks*”.⁴⁰ Tänapäevaks võiks olla selge, et sedalaadi arutlused vanemate põlvkondade renegaatluse ja oportunisti ümber⁴¹ ei küüni seletama sotsiaalsete protsesside ja valikute keerukust. Filoloogiateaduskonna professorite seadmine venestajate esiritta, vihje, nagu oleks just Ago Künnap, Huno Rätsepa ja Harald Peebu näpunäitel ja vabatahtlikult siirdunud 1970. aastate lõpul eesti filoloogia väitekirjade kaitsmisel vene keelele jne., on äärmiselt tõsine süüdistus, mis nagu viitaks põhimõttelagedale rahvuslikule reeturlusele⁴². Kas sel sammul oleks ka teisi seletusi? Arvan, et neid on äärmiselt vajalik otsida, kui tahame kirjutada mõistuspäraselt Eesti NSV ajalugu, kus heade lahendusteta probleemidele pörkasid üldiselt arukad inimesed, kelle hulgas oli vaid üsna piiratud hulgal kas maailmavaateliselt sovetiseerunud, põhjalikult demoraliseerunud või siis lihtsalt argu-saamatuid isiksusi.

On põhjust järeldada, et Kekkoneni kuulsal visiidil Tartusse olid hoopis sügavamad allhoovused ja tagajärjed. See signalseeris olulismatetest muutustest, kui on arvatud. Kekkonen ja kogu tollane Soome sümboliseeris ikkagi ühte teed ja viisi, kuidas Vene võimuga asju ajada, ja oli kinnitus tõigale, et reaalsusega arvestamine mõnedes lõikudes võib kokkuvõttes anda häid tulemusi, aidata rahval püsima jääda. President Juho Kusti Paasikivi maksiim geograafilistest tõsiasi-ajadest transformeerus üldiselt omaksvõetavateks poliitilisteks järeldusteks lõpuks ka okupeeritud Eestis. Kekkonen mitte ainult pääses targu asju ajades Tartusse, vaid pidas aulas eestikeelse kõne. Ka tema kaaskond, estofiilidest professorid, kellest mõned olid Kekkoose poliiti-

³⁹ **Sepp, H.** Urho Kaleva Kekkonen: Soome patrioot ja Eesti (II), *Akadeemia*, nr. 10 (139), 2000, lk. 2043–2054.

⁴⁰ **Luik, V.** Intervjuu. *Rahva Hääl*, 13. oktoober 1991.

⁴¹ **Laar, M.** Mait Rauna romaani ajalooline taust. Mait Raun. *Naiivseid mälestusi ajaloost 1987–1988*. Tallinn: SE&JS, 1998, lk. 394.

⁴² **Vääri, E.** Filoloogiaosakond 1970–1990. (Poliitilist tõmbetuult ja rahu-likku hingetõmbust.) *Tartu ülikooli ajaloo küsimusi* (Tartu ülikool 1970–1980), kd. 30, 1998, lk. 26.

tika silmapaistvaimad usaldusmehed, vahendasid “*tasa sõuad, kaugemale jõuad*” mentaliteeti. Teiselt poolt otsustati ilmselt Moskvast, et Eesti haritlaskond on piisavalt lojaalne. Moskvas suure poliitika tegijad osutusid liitlasteks kohalike bürokratide vastu. Analooiliselt sellega, kuidas Kekkonen nõustus Eesti haritlaste võimaluste nimel lõpetama suhted eesti pagulastega, lasus eesti filoloogidel mitmepoolne nõustumine otstarbeka toimimise raamidega. Üheks selliseks tingimuseks oli loobumine igasugusest avaliku vasturinna tegemisest. Soome ja eesti professorite omavahelistes vestlustes pandi maha rajajooned. Et ühel hoobil tühjaks teha Kekkoneni ja kolleegide pingutused, pidi olema tõsine põhjus. Seda enam, et Moskva poliitika ja EKP nägemus lahkesid kuni selleni, et EKP püüdis omatahtsi kontakte Soome suunas vähendada.⁴³

Kindlasti ei pääsenud Soome nii mitmedki nendest inimestest, kes seda väärinuksid. 1970. aastate lõpu kompromiss tähendas ka tavajärgelisele teadlasele, kes ei kuulunud kommunistlikku nomenklatuuri, unistuslikku võimalust elada läänes, luua sidemeid, parandada elujärge, lugeda ja uurida vabamalt. Muidugi, Soome silla vahendusel sillutatud teed viisid ka ENSV Välisministeeriumi,⁴⁴ mis omakorda viis põhja alt usaldusel iseseisva Eesti eliidi poolt. Kuid filoloogide püüside Soomega võimaldas teoks saada ka konspiratiivsel Soomesillal, mis vahendas olulist teavet läände ja aitas ülal hoida pagulaste võitlusvaimu.⁴⁵

Eesti filoloogide ja üldse rahvusteaduste suur privileeg, võrreldes läänest isoleeritud lätlastega, olid just kontaktid Soomega.

Kirja algatajate ootused ajaloo-osakonna õppejõudude toetuse suhtes olid eriti suured. Linnart Mäll oli 1973. aastal küll poliitilise taustaga süüdistuste alusel osakonnast eemaldatud.⁴⁶ Lauri Vahtre oma meenutustes kirjeldab ajaloo-osakonda kui opositsioonilise vaimu tõelist kollet. “*Kindlad eesti mehed olid mu isa (seda teadsin muidugi*

⁴³ **Veskimägi, K-O.** *Kahte kappi on ühhetassa majas tarvis: leiwakappi ja ramatokappi.* Eesti raamatukogude ajalugu. Tallinn, 2000.

⁴⁴ **Kuldsepp, T.** Ulkomaanlehtorista varaulkoministeriksi. Matti Audio (toim). *Rakkaudesta Yliopistoon.* Yliopistopaino: Helsinki, 1990, lk. 101–105.

⁴⁵ **Ruutsoo, R.** Hurraa, Moskovassa on ongelmia. Johan B. Backman (toim.), *Suometumisen uusi historia. Entäs kun tulee se yhdestoista.* WSOY, 2001 (trükis).

⁴⁶ **Läänemets, M.** Linnart Mäll ja Tartu orientalistika. *Looming*, nr. 11, 1994, lk. 736–745

niigi, aga teised kohe ei teadnud), Piirimäe, Tänava ja Ligi (ehkki viimane astus miskipärast komparteisse), ka Rosenberg, Luts, Eller ja Trummal; Jaanson oli pisut "kahtlane". Liimi, Konksu ja Klaassenit võib pidada ülepingutatult riigitruudeks, Raid ja Eringson olid ausalt ja avalikult kommunistid ning Hillar Palamets oli ajaloovõltsija ning agar vene võimu ees pugeja".⁴⁷ Linda Eringson oli muidugi Venemaa taustaga inimene ja nähtavasti ürituse õigsuses veendunud, kuid see ei määranud tingimata tema umblojaalsust ka väga dramaatilistes olukordades. 1969. aastal võttis ta viimasel päeval vastu ülikooli astumiseks laagrist naasnud Enn Tarto paberid ka pärast seda, kui viimane talle tuntud sirgjoonelisusega oma eluloo oli jutustanud ja veendumusest teatanud: "*Ta võttis peast kinni, et hea küll, täna on viimane päev, mina luban teid eksamitele, aga ärge sellest kusagil rääkige, millest siin juttu oli. Ma küsisin, et kui okupatsioon lõpeb, kas siis ka ei tohi rääkida. — Minge juba, minge juba ära.*"⁴⁸ Teatmeteoste andmeil õppis Tarto aastail 1969–1971 siiski eesti filoloogiat. Üleminek varjatud torgetelt, mida Vahre tõstab esile kui vastupanu suursaavutust, järgmisele vastupanu tasemele — avalikule vastuhakule, oma nõustumise näitamisele kollektiivses vormis — see ongi nähtavasti too keskne probleem, millega mitte ainult 40 kirja koostajad, vaid kogu ühiskond kokku pörkas. Kollektiivne, eriti poliitilise ilmega tegevus väljaspool ametlikke organisatsioone oli see piir, mille ületamine oli tingimusteta karistatav.

Esimese toetusallkirja sai Kaplinski ajaloolaselt, kuid tollal veel mitte ülikoolis õpetanud, vaid restaureerimist ja päästekaevamisi juhatanud Kaur Altoalt. Altoa võttis oma kohuseks kirja ülikoolis levi-tada. Ajaloolaste suhtes, nagu öeldud, olid kõige suuremad ootused. Kaur Altoa: "*Rääkisin ise seitsme ülikooli õppejõuga, alates dokto-ritega ja lõpetades ilma kraadita meestega. Tulemus oli null. See ise-loomustab vahest olukorda, hirmu ja alalhoidlikkust toonases ülikoo-lis*". Altoa meenutas: "*Päris mitu õppejõudu oli nõus alla kirjutama, kui koguneb suurem punt. Et aga pika järelemõtlemise aeg hakkas ümber saama ning üks autoriteetne mees keeldus, siis polnud enam aega midagi uut ette võtta.*" Tartu ajaloolaste allkirjad jäidki kirjalt puuduma.⁴⁹ Kaur Altoa hilisemate usutluste kohaselt oli talle üheks

⁴⁷ Vahre, L. Meenutusi kadunud maailmast. Tallinn: Avita, 1998, lk. 79.

⁴⁸ Tarto, E. Intervjuu Enn Tartoga. Laar, M.; Ott, U.; Endre, S. Teine Eesti. Eesti iseseisvuse taassünd 1986–1992. Tallinn: SI & JS, 1996, lk. 89.

⁴⁹ Kiin, S., Ruutsoo, R., Tarand, A. 40 kirja lugu, lk. 200–204.

suuremaks tagasilöögiks prof. Sulev Vahtre äraütlemine. Vahtre kolleeg prof. Helmut Piirimäe väitis Tartus 28. oktoobril 2000 toimunud konverentsi mõttevahetuses, et tal on hea meel, et ta nii küündimatule kirjale alla ei kirjutatud. Kirja taseme, sobivuse jne. üle võib ju tõesti vaielda, paraku ei kirjutanud ei Piirimäe ega ta kolleegid omalt poolt midagi vingemat. Selleks oli ju alati võimalus! Kaur Alttoa täpsustuse kohaselt Piirimäelt toetust ei küsitudki. Ühtegi vähegi avalikku protestihäält ei tulnud. Seega näib, et äraütlemise põhjused olid siiski kusagil mujal. Kuid etteheideteks pole põhjust. Just see, et n-ö. veendunud vastased ei pidanud vajalikuks liituda kollektiivse protestiga, osutab, et sellele oli ka ratsionaalseid alternatiive.

Peeter Tulviste allkiri kirjale oli ootamatu vaid selles mõttes, et selle sai selle kirjatöö autor oma juhukülastusel Tartus, tänavanurgal lausa kokku pörgates. Allkiri tuli ilma pikema arutluseta ja kahtluseta, samal hetkel. Rohkem seesuguseid õnnelikke juhuseid ja ülikooli inimeste allkirju oleks olnud kindlasti rohkem.

28. oktoobril 1980 tuli kiri panna posti — KGB oli autoritel juba jälil. Sellega oli armuaeg ka ülikoolis läbi. Kateedrid, mida ülevaates ei nimetatud, esindavad punaaineid. Nende toetusega tõsiselt ei arvestatud. NLKP ajaloo, teadusliku kommunismi, teadusliku ateismi jt. “teaduste” esindajad olid rohkem parteitöötajad kui akadeemilised isikud. Kindlasti leidis näiteks filosoofiaõppejõudude hulgas kõrvuti suurvene šovinistide ja parteikarjeristidega arukaid ja usaldusväärseid teadlasi — formaalselt marksismiks-leninismiks nimetatud ainete õpetajatest ainsatena oli neil väga arvestavaid akadeemilisi, sh. ka rahvusvaheliselt tunnustatud saavutusi. Märkatav osa noorematest õppejõududest, nagu Märt Kubo, Tõnu Luik, Ülo Matjus, Rein Toomla, Paul Kenkmann, Andrus Park ja paljud teised, olid kirja organisaatorite töö- või kunagised õpingu- ja teaduskonnakaaslased, neid tunti-teati üsna hästi (Lauristin oli olnud filosoofia kateedri aspirant — kateedri juhataja Mihhail Makarov keeldus teda tööle võtmast). Mitte-eestlastest arvestatavate filosoofide suhtes sai hiljem kinnitust tõik, et mõned neist olidki tõsileninistid (nt. filosoofia-professor Rem Blum), kellele Eesti probleemid jäid kaugeks ning Eesti riigi taastamine ka veel *perestroika* aastail arusaamatuks natsionalismiks. Miks allkirjade otsimise järjekord filosoofideni ei jõudnud või sealt ei alanud, väärib eraldi uurimist.

Sellel, miks filosoofia õppejõud Rein Ruutsoo ei pöördunud oma kolleegide poole, on ratsionaalne seletus, mis heidab valgust tolle aja ülikooli teaduskondade eristaatustele. Nn. punaaineid õpetavad kateedrid polnud akadeemilised institutsioonid, vaid ajalooliselt, oma

tekkimise kohaselt etendasid ideoloogilise politsei rolli, kohustusega kindlustada ülikooli vaimne tasalülitatus. Marksism-leninism on "teaduste teadus". Stalini surmale järgnenud aastad olid seda rolli küll murendanud, aga mitte päriselt ära uhtunud. Tuleb arvestada, et punaste teaduskondade õppejõududele langenuks alla kirjutades hoopis suurem paine ja ka suurem risk. Neid käsitleti ideoloogia-töötajatena, kes märgatavas osas moodustasid n-ö. nomenklatuuri ühe ääreaksiidi (mõned, nagu Jaan Rebane, Johannes Kalits jt., kuulusid tipp-nomenklatuuri). Seega polnud nad **kõik** mitte üksnes kohustuslikus korras värvatud NLKP liikmeks (nõukogude süsteemis oli partei liikmelisuse pealesurumine tegelikult üks vaimse orjastamise tehnikaid), vaid nende ametikoha täitmine oli erilise parteilise kontrolli ja põhimõtete reguleerida. Nii võis muudel erialadel saavutada edu vaid andekusega. Väljapaistev filoloog oli eelkõige eriliste annetega keeleteadlane ja võis sellisena koguni muutuda rahvusliku sümbolse kapitali kandjaks ning asendamatuks erialateadlaseks, keda kaitses tema eriline staatus. Sotsiaalteadustes natukenegi asendamatu polnud. Sotsiaalteadlane oli eelkõige osa poliitilisest süsteemist. Filosoofi-sotsioloogi sobivus töökohale oli eelkõige poliitiline sobivus. punaainete (filosoofia ehk välja arvatud) madal staatus avalikkuse silmis, negatiivse poliitilise kapitali koorem ja nomenklatuurile ning ideoloogia-töötajatele kohandatavad represseerimisreeglid muutsid nende ainete õpetajatega arvete klaarimise vägagi lihtsaks. Teatav osa püüdis ideoloogiat ja teadust lahus hoida ja nii valis näiteks filosoofide kõige andekam osa oma professionaalseks arenguks ideoloogiliselt võimalikult neutraalsed valdkonnad — loodusteaduste filosoofia, metodoloogia, loogika probleemid jne.⁵⁰ Filosoofid arendasid välja spetsiifilise eskapistliku diskursiivse praktika,⁵¹ mis tähendas tegelikult panust teadusele. Kommunistlik kasvatus, rahvusküsimus jne. jäid konjunktuurlaste ja avalike karjeristide tegevusaladeks. Kõik teadsid, et nendes valdkondades ei olnud arvestatav uurimistöö võimalik.

⁵⁰ **Loone, E.** Eesti filosoofia Ida ja Lääne vahel. *Tartu Ülikooli toimetised. Acta Philosophica*, vol. 962, nr. 1(37), 1993, lk. 129–155; **Ruutsoo, R.** Ühiskonnateadustest Nõukogude Eestis. *Eesti Teaduste Akadeemia. Ülevaateid ja meenutusi*. Kronoloogia. 1938–1998. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia, 1998, lk. 119–124.

⁵¹ **Ruutsoo, R.** Demokraatia diskursus ja diskursiivne demokraatia annekteeritud Eestis. Viive-Riina Ruus (toim.). *Kõnelev ja kõneldav inimene. Eesti erinevate eluvaldkondade diskursus*. Tallinn: TPÜ Kirjastus, 2000, lk. 24–62.

Seega tuleb tõdeda, et nõukogude süsteem oli filosoofide ja ühiskonnateadlaste kaadri valikul ning avaliku ebalojaalsuse neutraliseerimise tehnikates, ebamoraalsete valikute pealesurumisel suure osa eliidist demoraliseerinud või pantvangiks võtnud.

Kirjale allkirjade otsimise käik heidab andmete nappuse tõttu vaid natuke täiendavat valgust *alma mater*'i sotsiaalse kapitali kvaliteedile. Kindel on see, et seitsmekümnendate aastate teine pool oli seda märgatavalt vähendanud nii autonoomse võrgustiku kui usalduse mõõtmisega. Õppejõududevaheline võrgustik oli habras ja väikese töökindlusega. Enam ei toiminud ühtegi struktuuri, mis oleks koondanud teisitimõtlejaid. Indiviididevahelist usaldust oli veel piisavalt, kuid enam mitte riskivalmidust. Paradoksaalsel kombel oli eriliseks sotsiaalse kapitali liigiks kujunenud mitteusaldamine kui ellujäämise ressurss. See pisendas küll riske, kuid muutis sotsiaalse koostöö hoopis raskemaks.

Vähemalt kirjale allkirjade kogumisel ei leia kinnitust ülikooli inimesi formaalpoliitiliste tunnuste alusel teravalt eraldi seisvateks rühmadeks lahterdav arutluse muster. Sel juhul poleks *40 kirja* lihtsalt iialgi sündinud. Tõsiasi jaks jääb, et EKP mitteliige Jaan Kaplinski pöördus nõu saamiseks Marju Lauristini poole, EKP liige Ruutsoo sai toetusallkirja mitte-EKP-laselt Tulvistelt. Seejuures Marju Lauristin mitte ainult kirjutas alla, tema allkiri oli nii mõnelegi turvamärgiks ja temale langes *40 kirja* järgmise faasi väljavedamisel üks kesksemaid koormaid.

Et *40 kirja* koostades töötati koos ja üksteist usaldati, ei kõnele kuidagi usaldusest "partei ja rahva vahel", vaid vastupidisest. Selle hullusärgi kõrval, mille nomenklatuur muutis kohati jõuga täiesti normaalsete inimeste elu paratamatuks, on tulemuslik uurida ka teisi struktuure, mida ametliku ühiskonnajärgi järgi ei olnud või ei oleks pidanud olema. Ei ole mingit vajadust ka nüüd jätkata partei loodud müüti EKP monoliitsusest. Selle murenemisele kuuekümnendate aastate ülikoolis on juba valgust heidetud.⁵² *40 kirjal* oli selles oma kindel panus. Selle sotsiaalse kapitali loomine, mis muutis laulva revolutsiooni üldse võimalikuks, ei alanud mitte 1987–1988, vaid palju varem.

⁵² Siilivask, K. Poliitilisest võitlusest Tartu ülikoolis aastail 1950–1970. *Tartu ülikooli ajaloo küsimusi*, kd. 27, 1993, lk. 21–44.

Alma mater'i tumedam pool

Kirja levimine ja levitamine ülikoolis ei ole selle artikli uurimisaine. Kaheldamatult oli see tuntud-teatud kogu ülikoolis. On teada, et kiri loeti kord ka avalikult ette ülikooli loodusteaduskonna komsomolikoosolekul, kuid see jäi ilmselt üksikjuhtumiks.⁵³ Mingit protesti või avalikku meelsusliikumist kirja ümber ei vallandunud.

Ülikooli akadeemilise autonoomia alged ja suurema liberaalsuse suutis Juri Andropovi juhendite kohaselt tegutsenud ENSV KGB juba 1970. aastate alguseks välja juurida. 40 kirja üheks tulemuseks oli *alma mater'i* vaimujõu veelkordne proovilepanek. Üsna kohe, kui kiri oli avalikuks tulnud, algas jälitamine ja katsete tegemine kirja autorid nurka suruda. Kõik käis reeglite kohaselt. 1978. aasta märtsis, hämmastaval kombel peaaegu samal ajal, kui võeti vastu NLKP venestamise määrus, formuleeris Juri Andropov KGB 5. osakonna konverentsil haritlaskonna vastupanu murdmise ülesande järgmiselt:

*“Meie vaenlased ja vahel ka meie seltsimehed lääne kommunistlikest parteidest, püstitavad küsimuse nii: “Kui te olete üles ehitanud arenenud sotsialismi, kuidas kujutavad mõned sotsiaalsed väärnähtused või peotäis vähetähtsaid inimesi endast ohtu sotsialismile. Kas nad siis tõepoolest suudavad vapustada sotsialismi alustalasid?” Meie vastame, et loomulikult ei suuda, kui vaadata iga tegu või inimest eraldi. Kuid kui neid vaadata koos, kui ühendada kontekst ja nende ideoloogilise kahjurluse suunitlus, siis iga taoline akt kujutab endast ohtu. Me ei tohi neid ignoreerida, me ei tohi siin teha pisematki viga, kuna igasugune otsene või vahendatud poliitiline kahjurlus ideoloogia vallas on suunatud sellele, et luua opositsioon, mis on vaenulik meie süsteemile, luua põrandaalune [---], mis lõpptulemusena viib sotsialismi kukutamisele”.*⁵⁴

Andropov teadis, mida rääkis. EKP juhendite kohaselt kohustati otse- sed kõrgemad ülemused vastulööki andma. Kirjaga liitunud ülikooli inimestest kutsutigi rektor Koobi jutule Lauristin ja Tulviste. Marju Lauristin:

⁵³ Kiin, S.; Ruutsoo, R.; Tarand, A. 40 kirja lugu, lk. 200–204.

⁵⁴ Andrew, CH. and Mirtokhin, V. The Mitrokhin archive. The KGB in Europe and the West. London: Penguin Books, 1999, 430–431.

*“Ja siis olin ülikoolis mina esimene, kes välja kutsuti, meid Peeter Tulvistega kutsuti küll korraga välja, aga mina jõudsin esimesena rektor Koobi juurde. See oli 5. novembril, enne pühi. Koop oli saanud Tallinnast telefoni teel käsu meiega rääkida, aga ta ei teadnud, millest ... See oli väga huvitav, sest Koop küsis, et mis see nüüd oli, mis teinud olete. Ma siis rääkisin talle, mis seal kirjas oli. Teksti mul kaasas ei olnud. Jutuajamine oli minu ja Peeter Tulvistega eraldi. Tal oli käsk käes, nõnda, et ta oli häälestatud õudsaks sõimuks, ta võttis kohe vastavad tuurid peale. Aga kui ma olin talle püüdnud seletada kõiki neid motive, miks me seda kirjutasime, läks asi lõpuks nii kaugele, et Koop hakkas mulle rääkima, kui raske on temal sellesama keele pärast, kuidas tema on ju Venemaa eestlane ja kuidas tema isa võeti Venemaal kinni. Asi lõppes sellega, et just tema hakkas sisuliselt õigustama seda, mille pärast seda kirja tõesti vaja oli, et olukord on tõesti väga terav. Asi muutus nii väga kummaliseks. Mina hakkasin teda peaaegu et lohutama, et ma saan aru, kui raske tal on ja et näete nüüd ise, et sellega peab tegelema. Vestlus oli väga pikk, umbes kaks tundi. Ülesandest ei tulnud tal midagi välja”.*⁵⁵

Kõige huvitavam selle juures oli, et Koop oli valmis alluvaid karistama, ilma et oleks ise kirja lugenud! Võimalik, et ta ei lugenudki seda kunagi, sest EKP aparaat ei andnud kirja üldiselt kellelegi lugeda, temasugustele aga ei julgenud jälle keegi ülikoolist seda anda. Tema põhimõttelist eitavat seisukohta vestlus Marju Lauristiniga aga ei muutnud. Ilmselt oli Koobil kirja teemal siiski palju mitteametlikke vestlusi, sealhulgas Hans Trassiga, kes meenutab: “40 kirjasse suhtus Koop kurjalt kriitiliselt. Lootus, et rektor võiks mõista Tartu intellektuaalide sügavast murest kantud ja üldse mitte vaenu õhutavat kirja, ei täitunud.”⁵⁶

Peeter Tulviste on oma vestlusest rektor Koobiga kirja pannud järgmist:

“Jutuajamine kestis ligikaudu pool tundi, suhteliselt viisakas. Koop heitis ette naiivsust ja ennustas dissidendi tulevikku nagu Jüri

⁵⁵ **Lauristin, M.** Marju Lauristini parteikaristuse lugu. (Meenutatud monoloogis 18. septembril 1988). **Kiin, S.; Ruutsoo, R.; Tarand, A.** 40 kirja lugu, lk. 202.

⁵⁶ **Trass, H.** Subjektiivse võitu olbuseid rektor Arnold Koobi võimuaajast 1970–1988. *Tartu ülikooli ajaloo küsimusi* (Tartu ülikool 1970–1980), kd. 30, 1998, lk. 68.

*Kukel (!), sest kiri sattuvat kindlasti "Ameerika Häälded" jne. Kirja sisu oli talle pisut iseloomustatud, seda ta ette ei heitnud, vaid hoopis seda, et kiri on avalik. Rõhusin sellele, et tahame just avalikku arutelu. Koop: praeguses situatsioonis, kus Poola ja meie lapsed jne., on see täiesti lubamatu. Võtku mina kohe kiri tagasi ja adresseerigu see ümber Keskkomiteele."*⁵⁷

Et Marju Lauristin oli EKP liige, siis arutas asja loomulikult ka EKP ülikooli organisatsioon, mille käiku on Marju Lauristin on 1990. aastal kirjeldanud väga värvikalt:

"Siis määrati komisjon, kes pidi valmistama ette minu pakilist süüasja. See oli "troika", täpselt nii nagu Stalini ajal. Troikas olid juura professor Vilma Kelder, parteiajaloo professor Johannes Kalits ja veel üks mikrobioloogia professor. Viimane muide oli väga sümpaatne ja õudselt häbenes oma ülesannet. Ta ei julgenud vastu hakata, kui teda troikasse määrati, aga iga kord, kui see troika mind üle kuulas, püüdis ta mind õigustada. Aga Kelder ja Kalits olid väga ägedad, neil olid tõesti vanad kogemused ja nad viisid selle asja läbi nii, et mul on asjast nüüd täiesti selge pilt, kuidas see asi käis Stalini aastatel. Jutuajamisi oli korduvalt, nad n-ö. ikka kohe töötasid minu kallal, kogusid süüdistusmaterjali. Nad ei uurinud mitte kirja asja, vaid nad uurisid minu isikut, minu vaateid, kusjuures nad püüdsid mulle tõestada, et ma olen rahvavaenlane, et ma mõtlen mitte seda, mis ma räägin. Nad kasutasid tüüpilist julgeoleku stiili, à la: "Me teame kõik, me saame aru, et see, mis meil on kirjas, on muidugi nii, aga tegelikult me ju oskame lugeda, tegelikult te ju mõtlesite hoopis muud, tegelikult te ju tahtsite hoopis teist, ja ärge tulge meile rääkima ..." Kalits esines sealjuures partei ametliku ajaloo positsioonilt ning süüdistas kirja autoreid sotsiaaldemokraatias ja muudes ideoloogilis-filosoofilistes pattudes, eriti muidugi natsionalismis. Huvitavamaid pärleid nendes jutuajamistes oli näiteks see, kui Kalits ütles mulle, et suhtumine venelastesse, vene rahvusesse on seesama, mis suhtumine sotsialismi."

"Huvitav oli veel kirja teksti analüüsimine, just see, millest me hiljem oleme ise ka rääkinud, et kiri on "vales keeles". Seal rõhutasid nad väga, et kirjas ei ole ühtegi "meie" väljendit, et miks te ei kasutanud Lenini tsitaate, miks teil ei ole kirjas öeldud sõna "sotsialism" kordagi jne. Kusjuures nad ähvardasid mind parteist väljaviskamisega ja töölt lahtilaskmisega. Mina võtsin asja siis ka tõsiselt ette,

⁵⁷ Kiin, S.; Ruutsoo, R.; Tarand, A. 40 kirja lugu, lk. 89.

*võtsin ette rahvusküsimusealased raamatud, panin kõik lipikud vahele ja näitasin neile, et vaadake, kus siin on šovinism ja siin on leninliku rahvuspoliitika rikkumine, nii et meil toimusid lausa teoreetilised dispuudid. Lugesin neile ette Lenini artikleid, ajasin nii kuradit Peltsebuliga välja. Ei mäletagi, mitu seanssi meil kokku toimus, mille käigus mind siis selleks parteiliseks kohtuistungiks ette valmistati. Üks õnnelikumaid inimesi, keda ma elus näinud olen, oli seesama mikrobioloogist troika liige, pärast seda kui mul aasta hiljem karistus maha võeti. Ta kohe nagu tundis, et temalt on see patt nüüd langenud. Kuidas ta tuli mu kätt suruma ja iga kord, kui ta mind näeb, lööb ta särama ja surub siinamaani mu kätt”.*⁵⁸

Toodud pikas tsitaadis kirjeldatu pakub nähtavasti ka veel ka tulevikus palju ainet analüüsiks väga mitmetest aspektidest. Selles modelleerub suuresti kogu süsteemi toimimise, mõtlemise, argumenteerimise jne. loogika. Parteiajaloolase (kes oli ka hariduselt jurist!) ja juristi määramine komisjoni polnud tõenäoliselt juhuslik, nagu ka asjasse mittepuutuva mikrobioloogi kaasavedamine. Tema pidi esindama reakomunisti. Selles valikus peegeldub mitte ainult inkvisiitorite erialane kompetents, vaid ka seos võimuaparaadiga. Akadeemilise asutuse spetsiifika seisukohast on tähelepanuväärne, et vajalikuks ei peetud mitte ainult karistamist, vaid ka ketseri ümberveenmist. Kuna ees seisis juhtumi avalik arutelu ülikooli parteiorganisatsioonis, siis oli see ka tingimata vajalik — et ei tuleks üllatusi. Samas võib veenduda, et leninismi enda sees on võimalik kaitsta väga erinevaid poliitilisi positsioone. See on oluline kogu “riigikiriku” lagunemise protsessi ja Nõukogude Liidu varisemise mõistmise seisukohalt. Muidugi, tegemist ei olnud akadeemilise vaidlusega, vaid surveavaldusega, millele polnud kerge vastu seista isegi mitte Marju Lauristinil. See on oluline mõistmaks, kui suured olid süsteemi ressursid üksikisiku ressurssidega võrreldes.

Mis puutub inkvisiitorite enda vaadetesse, siis on täiesti usutav, et hingelt nad olidki stalinistid, s.t. 1980. aastail leidis inimesi, kes suutsid ennast identifitseerida stalinliku positsiooniga, suutsid elustada stalinlikud käitumisnormid ja tavad. Selles peitus väga suur oht ühiskonnale — oli neid, kes veel mäletasid, kuidas süsteemi vastu astu-

⁵⁸ **Lauristin, M.** Marju Lauristini parteikaristuse lugu. (Meenutatud monoloogis 18. septembril 1988). **Kiin, S.; Ruutsoo, R.; Tarand, A.** 40 kirja lugu, lk. 203.

nutega toimitakse. Seejuures ei nõudnud neilt keegi olemast just stalinist! Rektor seda positsiooni ei hoidnud, tema jutuajamistest muudegi "dissidentidega" on mitmeid tunnistusi, et need toimusid ikkagi leebemas toonis. Samas, nagu absoluutne enamus EKP nomenklatuurist, olid seekordsed kohtumõistjad põhimõttelised oportunistid, järgides partei joont, s.t. avades tule, kui vaja ja kelle pihta vaja. Kalitsa edasine biograafia vaid kinnitab seda oportunistlikku ümberkehas-tumisevõimet, milleks nõukogude süsteem inimesi aastakümneid tree-nis. Perestroika edenedes kirjutas Kalits paar aasta hiljem (1987. aastal): *"On vaja tagada, et igal põhirahvuse hulka kuuluval inimesel oleks mitte ainult õigus, vaid ka praktiline võimalus oma asju ajada emakeeles"*.⁵⁹ See väide kordab 40 kirja ühte põhiseisukohta ja peaaegu samas sõnastuses, mille eest 1980. aasta Kalits esitas Lauristi-nile kõikvõimalikke kaelakohtulike süüdistusi. Kuid samas on tunnus-lik, et ka 1980. aastate teisel poolel toetub Kalits oma kirjutistes Andropovile kui autoriteedile. Mitte ilmaasjata ei olnud ta nimelt kommunistliku kasvatuselaboratooriumi juhataja. Sotsioloogia kui teadusega oli sellel asutusel väga vähe tegemist.

Lauristini süütegude avalik arutamine oli veidi vähem värvikas, aga sama kõnekalt dramaatiline.

"Kui troika oli oma töö lõpetanud, siis toimus TRÜ parteikomitee istung. Troika oli mind ette valmistanud selleks, et mind visatakse välja. Mina läksin koosolekule selle teadmisega ja sellega alustas ka ülikooli parteisekretär. Et kas te teate, et me võime teid nüüd välja visata. Algul anti mulle veel sõna, ma olin valmis mõelnud selle, mida räägin. Mul oli tekst valmis kirjutatud, igaks juhuks, kuna võidakse igast sõnast ja silbist kinni võtta. Tavaliselt ma rääkisin ikka peast. Ma kandsin selle valmiskirjutatud teksti pidulikult ette. Kuna me olime Kalitsa ja Keldriga varem nii palju kordi vestelnud, siis oli ju ette näha, kuidas see nende argumentatsioon seal on. Põhjendasin oma sõnavõtu, mis on see situatsioon, rahvuspoliitika rikkumine, mis sundis meid seda kirja kirjutama ja et me peame seda kirja õigeks, et need probleemid ei ole lahendatud. Aga kuna oli selge, et midagi pean ma seal möönma, siis ütlesin seda, et meil jäi vähe aega selle teksti redigeerimiseks, kuna oli kiire selle kirja äraandmisega, aga et minul kui ajakirjanikul ja filoloogil ja partei liikmel oleks tulnud see kirja

⁵⁹ Kalits, J. Kasvatades internatsionaliste. Kään, H. (koost.) *Tunnetades lähedust*. Tallinn: Eesti Raamat, 1987, lk. 43.

tekst siiski veel üle vaadata, et sinna ei oleks jäänud sisse kohti, mida võib erinevalt tõlgendada. Et ma siin vestluse käigus nägin, et on võimalikud väga erinevad tõlgendused. Teine asi oli suur süüdistus, et miks oli kiri adresseeritud ajalehtedele, et kommunistid oleks pidanud põhikirja järgi selle kirja adresseerima mitte lehtedele, vaid oma linnakomiteesse ja see oleks saatnud selle siis Keskkomiteesse. Süüdistati ka selles, et me kirjutasime alla koos parteitutega. Ma ütlesin, et me seda ei osanud arvata, et me arvasime, et tegu on parteilise ajakirjandusega jne. Need olid kaks asja, mida ma seal möönsin. Aga sisuliselt ma kirjast ei taganenud, kinnitasin, et probleemid on ja jäävad, kuni neid ei lahendata.

Siis läks lahti arutamiseks. See oli väga huvitav. Osa seltsimehi istusid silmad maas ja nad veeretasid pöidlaid ja olid selle asja juures õnnetud. Mõned ei tulnud kohale ja ütlesid mulle pärast suure uhkusega, et vaata — ma ei tulnud (selle asemel, et tulla ja vastu hääletada). Aga seal oli mõningaid väga aktiivseid hukkamõistjaid, kõiki ma ei mäletagi, aga eriti vapustas mind üks füüsik, kes oli sel ajal ideoloogiasektoris, kes pidas täiesti hüsteerilise süüdistuskõne, ta küttis ennast ise üles, süüdistas mind fašismis ja kurat teab, milles. Ta viis õhkkonna sinnamaale, et ma mõtlesin, nüüd viskavad välja küll. Enne seda olid esinenud needsamad Kelder ja Kalits oma prokurörisüüdistustega. Ega ma mingit dialoogi seal enam nendega pärast oma teksti ettelugemist ei arendanud, mingit sisulist vaidlust seal olla ei saanud. Need esinemised olid nii tobedad ja läksid kõik nii täpselt stsenaariumi järgi, et seal mingil vaidlemisel poleks olnud mõtetki. Tasakaalustava momendi tõi sisse parteisekretäri enda esinemine, kes alguses hakkas peale sellega, et me võime teid välja visata, aga kes siis tegi ettepaneku, viidates linnakomitee seisukohale, et aitab karistusest vali noomitus kaardile kandmisega.”⁶⁰

Inimesed, kes on need ajad kaasa elanud, mõistavad, et suuresti oli tegemist parteilise *Kassi ja hiire mänguga*, kus mõned asjad olid ära otsustatud, mõned aga mitte. On selge, et leppimatu ja täiesti mööndusteta positsiooni valimisel oleks Marju Lauristin ka NLKPst välja visatud.

Partei liikmeskonna jagunemine eri rühmitusteks tuli 1980. aastal (võrreldes näiteks 1975. aastal toimunud Ülo Vooglaiu EKP-st välja-

⁶⁰ **Lauristin, M.** Marju Lauristini parteikaristuse lugu. (Meenutatud monoloogis 18. septembril 1988). **Kiin, S.; Ruutsoo, R.; Tarand, A.** 40 kirja lugu, lk. 203, 204.

viskamise protsessiga) hoopis nõrgemini esile. "Soo" osakaal oli kasvanud. Eesti ühiskond oli EKP organisatsiooni tasandil hoopis enam demoraliseeritud kui 1970. aastate alguses. Ka ei korraldatud mingit arutamist osakonna või teaduskonna organisatsioonis, nagu eeldanuks NLKP põhikiri. Seletub see vaid tõigaga, et EKP juhtkond kartis asja avalikku arutamist, sest "Lauristini probleem" oleks suuresti asendunud "EKP probleemiga". Algorganisatsioonide tasandil (nagu Ita Saksa, Jaan Tamm ja Rein Ruutsoo "süütegude" arutamisel nende töökohtades) enamik parteiliikmeid toetas allakirjutanuid mõõdukalt ja püüdis vähendada karistuse rangust. Miks EKP tiptasemel oli tehtud otsus allakirjutanuid parteist mitte välja visata, selle motiiv ei ole selge, kuid aimatav (üks allakirjutanu — Jaan Tamm siiski heideti esimese hooga välja). Täiesti ilmselt oleks Lauristini väljaviskamine toonud kaasa arutluste, kaebuste ja edasikaebuste uue ringi, mida EKP kartis.

Tõenäoliselt oleks Marju Lauristini käsi käinud hoopis teisiti, kui oleks sedastatud üliõpilaste kaasamine. Ajakirjandusüliõpilaselt Krista Muldmaalt lausa pressiti välja tunnistust, kas Lauristin pole kirja isegi mitte levitanud.⁶¹

Tagantjärele vaadates oli ülikooli EKP organisatsioonis toimunud arutluskäik järjekordne testimine, mis muutis nähtavaks palju sellist võimu kõõgipoolet, mida taheti hoolega varjata. Ülikooli organisatsioonis mõisteti enamasti suurepäraselt EKP seatud reegleid. Määratud karistus ei olnud õnneks lõplik poliitiline ja ametialane *verdikt*, see jättis Lauristinile võimaluse töötada edasi ülikoolis.

Just tänu NLKP liikmete kaasamisele kirja osaliste hulka ja nende järgnevale karistamisele saavutas kiri vähemalt parteiorganisatsioonide tasandil oma eesmärgi — rahvuskultuuri ja keele probleeme tuli avalikult arutada väga esinduslikel koosolekutel ja EKP pidi oma positsiooni hoidmiseks tegelikult paljastama jõumängu osa suurenemise ühiskonna elus. Millistel positsioonidel seisid TRÜ reaparteiliikmed, seda on raske kvalifitseerida. Kõige järgi otsustades püüdis suurem osa püsida nägematuna, mis oligi nendele aastatele iseloomuliku eskapistliku taktika põhijooni. Kirja autorite rühma (Kiin, Ruutsoo, Tarand) poolt 1990. aastal suuliste teadetena saadud arvamus, et ülikoolipoolsed eksperdid EKP-le kirja sisu kvalifitseerimisel natsionalistlikuna olid Jaan Rebane ja Paul Kenkmann, ei ole sellekohase otsese dokumendi näol kinnitust leidnud. Küll aga kinnitab kirja-

⁶¹ Kiin, S.; Ruutsoo, R.; Tarand, A. 40 kirja lugu, lk. 82.

vahetus EKP KK-ga (osa sellest on autori valduses) Jaan Rebase väga tihedat ja usalduslikku osalemist EKP venestuspoliitika väljatöötamisel. Kuni Eesti iseseisvuse taastamiseni jäi prof. Rebane avalikult positsioonile, et mingit venestamist Eestis pole toimunud või et jutt sellest on koguni naeruväärne.⁶²

Püüdes jätta muljet, et ta kontrollib olukorda, asus EKP juhtkond levitama laimu, nagu oleks osa allkirju võltsitud, osa isikuid oma allkirjad tagasi võtnud jne. Sedalaadi väiteid leidub Rein Ristlaane allkirjastatud aruandes EKP KK büroole, mis läkitati ka Moskvasse ja oli eelkõige mõeldudki Moskvale. Kirja autoreile olid sellised võtted muidugi äärmiselt ebameeldivad.

*“Mingit allkirja tagasivõtmise ettepanekut ei ole minule keegi teinud. Mitte üheski kontekstis. Ma seletan seda ka sellega, et igauks sai aru, et see oleks lootusetu või jabur. Kuigi ma tean seda, et minu kohta levitati jutte, et ma olen allkirja tagasi võtnud, levitati otse Keskkomiteest, sest Mart Kadastik tuli Tallinnast, kus ta oli olnud Keskkomitees mingil pressikonverentsil või ideoloogianõupidamisel ja seal Keskkomitee töötaja P. öelnud, et mina olevat allkirja tagasi võtnud. Selle peale ma õudselt vihastasin, vihastasin ka Kadastiku peale, sest Kadastik oli seda juttu tõena võtnud. Me oleksime Kadastikuga äärepealt sellepärast riidu läinud. Seda juttu levitati ilmselt täiesti sihiteadlikult mitme inimese kohta.”*⁶³

Sedalaadi alatuses pole midagi uut ega ootamatut. Ka EKP ideoloogiajuht Rein Ristlaan nimetab kontrapropaganda võtteid, mida rakendati “kirja mõju neutraliseerimiseks”. Sedalaadi desinformatsioon oli aga ka osa KGB üsna rutiinsetest aktiivsetest operatsioonidest — selleks et vähendada opositsiooni sümboolset kapitali ja diskrediteerida potentsiaalset alternatiivset eliiti.

⁶² **Rebane J.** Rahvusprotsesside põhijooni Eesti NSV-s. *Eesti Kommunist*, nr. 6, 1989, lk. 11–25.

⁶³ **Lauristin, M.** Marju Lauristini parteikaristuse lugu. (Meenutatud monoloogis 18. septembril 1988). **Kiin, S.; Ruutsoo, R.; Tarand, A.** 40 kirja lugu, lk. 200.

Repressiivne järelmäng

EKP poliitika ühe osa 40 kirja osaliste suhtes moodustasid ka praktilised repressioonid ja keelud, mida Rein Ristlaan oma aruandes detailselt kirjeldab. Ülikoolis töid need kaasa eelkõige akadeemilise karjääri takistamise, ehkki selle suhtes ei olnud EKP aruandes mingeid juhiseid.⁶⁴ Kaur Alttoa ja Peeter Tulviste eluplaanid sattusid olema sel ajal üsna haavatavad. Kaur Alttoale, kes tahtis astuda kunstiajaloo aspirantuuri, teatas ülikoolis just neil aastail mõjukaks tegelaseks saanud ajaloodotsent Hillar Palamets otse, et “*niisugusele küll aspirantuuris kohta ei ole*”.⁶⁵ Peeter Tulviste represseerimine, doktorantuurikohast äraütlemine seondus aga nähtavasti ka KGB-poolse väljapressimiskatsega koostööks. Nimelt 1982. aasta juunis või juulis, kui rektoraadis oli arutusel tema doktorantuur, sekkus ka KGB.

*“Rektor Arnold Koop oli üheaegselt minuga enda juurde kutsunud Anti Taluri (Tartu KGB ülem). Vestlus Anti Taluriga oli ülikooli raamatukogus ja kestis umbes kaks tundi. Lühidalt kokku võttes huvitas teda kõige enam see, kes tõi kirja mulle allakirjutamiseks. Ta ütles muu hulgas, et sel pole enam mingit tähtsust, nii et mul oli selle võrra kergem vastamata jätta. Jutu lõpul avaldas Talur soovi, et ma kirjutaksin üles kõik asjad, millest vestlusel juttu oli, ja viiksin tema kätte. Lubasingi seda oma rumaluses teha, aga üks sõber pani mõistuse pähe, nii et jätsin selle lubaduse täitmata. Rohkem Talur ega keegi teine mind selle asja pärast ei tülitanud.”*⁶⁶

Koostööst keeldunud Tulviste karistuseks jäi talle doktorantuuri pääs suletuks. Väga tähelepanuväärne oli aga tõik, et KGB ja ülikooli administratsiooni tihe koostöö, mida täheldati ka *Poolpäevalehe* jälitamisel, oli tollal muutunud rutiiniks.⁶⁷ Juhtus, nagu oli olnud tavaks Stalini ajal — üliõpilane kutsutakse dekaani jutule, aga seal ootab teda ees juba KGB ohvitser!

Ruutsoo filosoofiakateedrist eemaldamine oli ootuspärane. Detsembris 1980 sai ta filosoofia kateedri juhataja Jaan Rebase allkirjaga lakoonilise teate: “1981 õppeaastal tuleb kateeder toime oma jõudu-

⁶⁴ ERAF. 1-1-1333. L. 43.

⁶⁵ Kiin, S.; Ruutsoo, R.; Tarand, A. 40 kirja lugu, lk. 116.

⁶⁶ *Ibid.*, lk. 62.

⁶⁷ Soidro, M. Raskesti armistuvad haavad ... *Edasi*, 7 juuli 1990.

dega”. Avaldamisvõimalused ülikoolis kitsenesid. 1983. aastal kirjutab prof. Rem Blum, Jaan Rebase käendamisel, Ruutsoo ettekandele ülikooli ajaloost (ülevaade filosoofia saatusest 1940.–1950. aastate ülikoolis) hävitava retsensiooni, mis tegi selle avaldamise võimatuks. Ehkki Rem Blum polnud võimeline adekvaatselt mõistma eesti keeles kirjutatud (see asjaolu oli juba tekitanud kateedris arusaamatusi), oli kogumiku toimetaja Karl Siilivask kahe leninisti vastu võimetu ja tagastas autorile artikli koos prof. Blumi retsensiooniga (autori valduses). 1983. aasta kevadel ENSV TA AI filosoofiasektori sektori juhataja Jaan Rebane koondas Rein Ruutsoo, kellest sai kuni *pere-stroika*’ni raamatukoguhoidja. Eestis filosoofilise mõtte ajaloo uurimine lõpetati.

40 kiri ning ülikooli akadeemiline identiteet ja autonoomia

1980. aasta sügisel *40 kirjaks* kujunenud protestiaktsioon on uurimuslikus plaanis vaadeldav unikaalse sotsiaalse eksperimendina, mis andis väga olulise sissevaate Eesti tollase ühiskonna kui kodanikualgatusliku keskkonna võimalustesse, kaardistas ja muutis nähtavaks selle olulisi elemente.

Kuuekümnendate aastate lõpu sotsiaalse optimismi laine ja *pere-stroika*-aja vahele jääv *40 kiri* oli protest väga mitmes mõõtmes. Pöördumine ei esinda vastupanukultuuris mitte ainult nõrdimust noorte peksmise ja meelevaldusele järgnenud demagoogia pärast. See oli ka haritlaskonna ühe osa eneserefleksioon — protest vastupanuliikumise nõrgenemise ja rahvusliku identiteedi murenemise, suures määral aga ka sellise kohanemusliku käitumise vastu, mis hakkas ohustama rahvusühiskonna usku iseendasse ja rahva tulevikku.

Kirja kirjutamise vallandanud tõukejõuks olid noorte rahutused, kuid hoopis laiemalt selle tajumine, et vastupanu režiimile tervikuna nõrgenes. Kodanikuühiskonda tekitav/taastootev ja selle kesksed ressursi kujundav sotsiaalne kapital oli märgatavalt vähenenud nii usalduse kui ka ühiskonna aluskudet moodustava võrgustikuna. 1970. aastad on rahvusliku vastupanu fragmenteerumise ja subkultuurilise killustumise periood. 1960. aastate “Tartu kevad”, mille üheks hegemooniks oli olnud ülikooli komsomoliorganisatsioon (Endre, Velliste, Vihalemm, Kallas, Allik jt.) üritas kujundada poliitilis-kultuurilist *ühiskontrakultuuri*, arendades seda toetavat sümboolset kapitali (üli-

õpilaspäevad, Kristjan-Jaak Petersoni preemia, vabariiklik üliõpilasnõukogu jt.). Pagulasväljaandes *Mana* ilmuda saanud manifest "Tartu sügis", mis esitab haritlaste hajuvatest rühmadest dramaatilise pildi, on selle ajastu väga oluline dokument ja peegeldab EKP/KGB puhastusoperatsioonidele järgnenud šokki ja taandumist.

Kodanikualgatus, loomingulisus, põhimõttekindlus jne., nii palju kui seda oli, suruti avalikust elust järjekindlalt välja. Elu polariseerus teravalt sõpraderingi – kodu – privaatse elu ja avalik-rituaalse toimetamise vahel. Usalduse kui sotsiaalse kapitali vähenemine toimus siiski aeglasemalt, hirm ei muutunud valdavaks. Ühiskonna atomiseerumine ei surunud seda enam tagasi 1960. aastate eelsesse olukorda, restaliniseerimist usalduse kadumise mõttes ei toimunud. Küll aga andis režiimi karmistumine tõuke ka primitiivsemaile tegutsemismotiividele, halvendas oluliselt inimmaailma kvaliteeti (Ülo Vooglaiu sõnul oli konkureeriv kadedus peamine jõud, mis hukutas tema laboratooriumi), mis said saatuslikuks inimeste professionaalsetele saavutustele ja demokraatia vaimu kandnud teadusasutustele.⁶⁸

Vastupanu erisugused kihistused, nagu võimu legaalsust avalikult eitavad alternatiivsed grupeeringud (dissidendid), hajarühmitused (salongid, koduklubid, õlleringid, harrastusrühmad), autonoomsed struktuurid ametlikus ühiskonnas (teadusinstituutsioonid, nagu sotsioloogia laboratoorium) ja demokraatia suunas *muteeruma hakanud* struktuurid (mitmed ülikooli juhtimise poliitilised struktuurid), osaliselt lammutati. Kuid ka säilinud demokraatliku vastupanukultuuri segmendid kaugesid üksteisest, usaldussidemed nõrgenesid, suhtluskoodid muutusid raskemini loetavateks. Ülikooli akadeemilis-sotsiaalne organism nõrgenes märgatavalt. Ülikooli kui interdistsiplinaarset ja akadeemilisel väärikusel rajanevat kooslust (valetada, peale kae-vata, plagieerida ja totrusi rääkida on alandav) fragmenteeris nõukogulik tööjaotus, mis asetas ühtedele näivteadustele kontrollifunktsiooni teiste üle ja sidus osa formaalselt akadeemilisi isikuid avalikult riigi repressiivse tegevusega.

Samas annab 1970. aastate ülikoolielu tunnistust konserveerivast kapseldumisest ja individuaalse eskapismi strateegiate levimisest. Teadused ja teaduskonnad subkultuuristusid ja arendasid välja oma vastupanukultuuri, spetsiifilise kohanemisstrateegia eelkõige oma autonoomiat kindlustades (bioloogia-geograafia vesterniseerus, eesti filoloogia soomestus, vene filoloogia semiotiseerus, filosoofia analütiseerus,

⁶⁸ Vooglaid, Ü. Nõukogude Eesti sotsioloogia algus ja lõpp (intervjuu Sirje Kiinile). *Looming*, nr. 1, 1995, lk. 115–122.

ajaloo uurimine eelkõige koduloostus (koos kerge skandinaviseerumise-ga). Eesmärgiks oli vähendada kokkupuudet poliitilise kontrolliga. Erialade kohast sotsiaalses tööjaotuses (nagu filoloogia ja juura) tulenes aga paratamatult erinev liikumisruum, seose viis võimuga ja kohanemisstrateegia.

Kõrvuti eskapismiga arenes ka autentne kollaboratsioonism, karjermism kui võimu ärakasutamine oma eesmärkidel, mis oli selgelt vastuolus teaduse arendamise huvidega ja akadeemilise eetikaga (sotsiaaluuringuis näivteaduse osa järsk suurenemine ja selle abil “akadeemilise” karjääri tegemine). Alustades avalikku venestamist, kõigutas võim 1970.–1980. aastate vahetuseks väga tugevasti kompromissi, mis oli 1960. aastail tekkinud enam-vähem viisil, et selle olemuse iseloomustamiseks sobib ka Janos Kadari sõnastus: “*Kes pole meie vastu, on meie poolt.*” Sellega tagas võim elementaarsed elutingimused ja rahvuskultuuri viljelemise võimalused koos mõttelise perspektiiviga, et ettevaatlikult tegutsedes võivad olud aja jooksul veelgi paraneda. 1970. aastate lõpul see perspektiiv nõrgenes. Surunud maha vastupanukolded, asus nõukogude võim kogu rahvust poliitiliselt ja kultuuriliselt tasalülitama.

40 kiri oli korraga nii protest sotsiaalse vaakumi süvenemise vastu kui ka (vormilt) selle produkt. Pöördumine oli *ad hoc* reageering, mille tegelik või sügavam sotsiaalne funktsioon oli kompenseerida ühiskonnasiseste sidemete nõrgenemist ja ähvardavat koostlagunemist. Selle tekkimisviis osutab, et hajakoosluste kõrval ei olnud enam olulisi tugistruktuure. Tuntud-usaldatud inimeste vahetu pöördumine avalikkuse poole oli katse kompenseerida vaimset demobiliseerumist, kodanikuühiskonna vastupanu nõrgenemist.

40 kiri oli vastuolus eskapistliku säilitamisstrateegiaga ja seadis tegelikult haritlased paljuski jälle ebavalikute ette — oma eriala arendamine või poliitikasse suubuv protest. Selle valiku seadmises pole süüdi kirja algatajad, ehkki nemad tõid selle esile. NLKP konstrueeris spetsiaalse ebamoraalse lõksu pantvangi võetud rahvale n-ö. maffia printsiiбил: *koostöö või elu*. Elu all tuleb siin mõelda õigust elule selle natukenegi loomulikus mõõtmes, millest oli tehtud privileeg. Kirjeldada tehtud valikuid kollaboratsioonismi ja vastuhaku, kommunismimeelsuse ja dissidentluse võtmes moonutab tihti olemuslikult inimeste tegelikke vaateid ja väärtusi. Kiri provotseeris teadlastes konflikti nende seni keskse lokaalse vastupanu (koos kohanemise elementidega — need on lahutamatud) ja ühisrinde taktika, avaliku sümboolse vastuhaku ja praktilisema, defensiivse *step by step* strateegia vahel. 40 kiri oli suuresti sümboolse vastupanu akt. Et avalik arutelu allkirja

andmise-mitteandmise ümber oli võimatu, siis on kellegi tegutsemise motiive tagantjärele raske konstrueerida. Ohverdada tegelikud saavutused, oma salastrateegia (pluss isiklikud valikud) sümboolse vastuhaku nimel — just see näis olevat üks keskseid valikuid. Seega ei valitud mitte nõukogude võimu toetamise ja mittetoetamise vahel! Kirjaga liitumisest vähese esinduslikkuse tõttu on raske tuge leida juba 1970. aastail kujunema hakanud teaduskondade portreede. Inimesed kannavad endas alati äärmiselt individuaalset minevikukogemust ja psüühikat, situatsioonid on kordumatud ja seotud mitmekomponendiliste kompleksvalikutega.

Formaalselt võisid EKP organisatsiooni nomenklatuurne juhtkond ja rektoraat tähistada võitu — nad taastasid oma hegemoonilise positsiooni, kuid oma tüübilt meenutas pseudoakadeemiline vägivaldsemine rohkem leninlikku kui gramscilik-kadarlikku hegemooniat koos mitmeti juba ennustatava tulevikuga. Teaduse arendamine jäi muidugi kaotajaks. Mitmete inimeste võimalusi teadustööd teha ja õpetada pidurdasid kirjale järgnenud sanktsioonid märgatavalt.

Avaliku pöördumise ulatuslikuma mõju kohta pole veel täit selgust. Dissidentliku taustaga ajaloouurijate arvates ei olnud *40 kirjal* nimetamisväärsed positiivseid tagajärgi. Viktor Niitsoo näeb pigem sellega kaasnenud mõnes seigas peamiselt avalikkust demoraliseerivat mõju,⁶⁹ Madisson hindab kirja mõju tagasihoidlikult positiivseteks (Madisson, 1996).⁷⁰ Tollast EKP elu seestpoolt jälginud Olaf Kuuli on aga seda meelt, et “*kogu see 40 kirja lugu oli EKP KK esimesele sekretärile K. Vainole ja tema meeskonnale kaotuseks. Toores venes-tamispoliitika muutus mõnevõrra ebakindlamaks ja ettevaatlikumaks. Eesti rahvale andis see kiri julgust ja ühtlustunnet oma kultuuri kaitsmisel. Järjekordselt ilmnis lõhe EKP juhtkonna ja paljude parteiliikmete vahel*”.⁷¹ Üldjoontes kehtis see järeldus kindlasti ka ülikooli suhtes.

Intelligentsi tuntud esindajate liitumisega võitlusse ja kirja levitamise rahva poolt toimus ühiskonna eneseteadvuses nihe. See ettevõtmine muutis kõigile nähtavaks vastupanu, mille taktika erines dissidentide-rindevõitlejate taktikast ja samal ajal täiendas seda. Esi-mest korda andis endast märku ühiskonnas silmapaistvat autoriteeti

⁶⁹ Niitsoo, V. *Vastupanu 1955–1985*. Tartu: TÜ Kirjastus, 1997.

⁷⁰ Madisson, T. *Vastasseis*. Tallinn: Umara, 1996, lk. 65–66.

⁷¹ Kuuli, O. *Sotsiaaldemokraadid ja kommunistid*. Tallinn, 1999, lk. 147.

omanud inimeste opositsioon. Seni võis sedalaadi vastasrinna olemasolule üksnes ebalevalt osutada.

Ühiskondlik teadvus täienes seni seal juba hõreneva hakkava sümboolse kapitaliga — ka ametlikus kultuuris leidis neid, kes näitasid avalikult, et mõtlevad teisiti. Sattunud tõsiste valikute ette (venestamine), üritas seni defensiivset vastupanu viljelnud haritlaskond esimest korda asuda avalikult rahvusliku kultuuri kaitsele, anda sellele institutsionaliseeritud ja ideoloogiliselt vormistatud kuju. Seejuures apelleeriti ametliku ideoloogia enda ilmsele mittekonsekventsusele (Lenini seisukohtade eiramisele hilisstalinistlike kasuks). Sedalaadi dissidentlusega võitlemiseks ainult KGB vägivalldamasin hästi ei sobinud. Jõhkra legaalse vägivalda kõrval (nõukogudevastasuse inkrimineerimine) ja asemel sai veel kord nähtavaks EKP ideoloogiline põhimõttelagedus. Legaalse opositsiooni tekitamise katses oli (kogu naiivsele lootusele vaatamata, et kuritegelik organisatsioon — NLKP — asub nendega avalikku mõttevahetusse) *40 kirja* autorite peamine sotsiaalne ja poliitiline innovatsioon. Niisuguse taktikamuutuse aluseks oli Eesti sotsiaalne, kultuuriline ja poliitiline areng, nii nagu see vormus 1960.–1970. aastail, samuti uuenev rahvusvaheline kogemus Ida-Euroopas (*Harta 77, Solidaaruse* alged). Kodanikuühiskonna algete laienemise aluste, selle eri kihistuste paiknemise selgitamine ühiskondlikus tööjaotuses ja haritlaskonna rühmades oligi üks selle uurimistöö peamisi huviobjekte.

PS. Ülikooli side *40 kirja* osalistega on taasiseseisvumisele järgnenud aastatega tihenened. Praegu on ülikooli õppejõudude hulgas kuus allkirjutanut: silmapistvaim Eesti keskaja arhitektuuri ajaloo tundja Kaur Altoa, vabade kunstide professor Jaan Kaplinski, teoloogia-professor Alar Laats, meediaprofessor Marju Lauristin, politoloogia-professor Rein Ruutsoo ja psühholoogiaprofessor Peeter Tulviste.

Kirjandus

ERAF. 1-1-133. L. 43.

Andrew, Ch. and Mitrokhin, V. The Mitrokhin archive. The KGB in Europe and the West. London: Penguin Books, 1999, pp. 430–431.

Gräzin, I. Mis see õigus siis on? *Looming*, nr. 2, 1995, lk. 231–236.

Hirvlaane, M. Tartu Ülikooli tegevus Nõukogude Liidu kõrgharidussüsteemist eraldumiseks. *Tartu ülikooli ajaloo küsimusi (75 aastat eesti ülikooli Tartus)*, kd. 29, 1997, lk. 236–252.

- Ilmet P.; Paal J.** "Jumala Tuul" Tartu Riiklikus Ülikoolis. *Keel ja Kirjandus*, nr. 5, 1990, lk. 300–306; nr. 6, 1990, lk. 369–374.
- Jaanson, K.** Kolmandik sajandit rahvusvaheliste suhete ringi. *Tartu ülikooli ajaloo küsimusi (Tartu ülikool 1970–1980)*, kd. 30, 1998, lk. 90–97.
- Johnston, H.; Snow, David A.** Subcultures and Emergence of the Estonian Nationalist Opposition 1945–1990. *Sociological Perspectives*, vol. 41, no. 3, 1998, pp. 373–497.
- Järvelaid P.** Tartu Riikliku Ülikooli õigusteaduskond 1970–1988. *Tartu ülikooli ajaloo küsimusi (Tartu ülikool 1970–1980)*, kd. 30, 1998, lk. 30–53.
- Kalits J.** Ülikooli komsomoli neli aastakümnet. Tallinn: Eesti Raamat, 1982.
- Kalits J.** Kasvatades internatsionaliste. Kään, H. (koost.). *Tunnetades lähedust*. Tallinn: Eesti Raamat, 1987, lk. 31–44.
- Kalits, Johannes.** *Eesti teaduse biograafiline leksikon*. Tallinn: Eesti Entsüklopeedia, 2000, lk. 532.
- Kesküla K.** Vestlus. 2. november 2000. Üleskirjutus Rein Ruutsoo valduses.
- Kiin, S.; Ruutsoo R.; Tarand, A.** 40 kirja lugu. Tallinn: Olion, 1990.
- Kuldsepp, T.** Ulkomaanlehtorista varaulkoministeriksi. Audio, M., (toim.). *Rakkaudesta Yliopistoon*. Helsinki: Yliopistopaino, 1990, lk. 101–105.
- Kulmar, T.** Üliõpilasorientalistika hiilgeaeg 1971–1983. *Tartu ülikooli ajaloo küsimusi (Tartu ülikool 1970–1980)*, kd. 30, 1998, lk. 106–114.
- Kuuli, O.** Sotsiaaldemokraadid ja kommunistid. Tallinn, 1999.
- Laar, M.; Ott, U.; Endre, S.** *Teine Eesti. Eesti iseseisvuse taassünd 1986–1992*. Tallinn: SI & JS, 1996.
- Laar, M.** Mait Rauna romaani ajalooline taust. **Raun, M.** *Naiivseid mälestusi ajaloost 1987–1988*. Tallinn: SE&JS, 1998, lk. 392–406.
- Laar, M.** Üliõpilasliikumisest Tartu ülikoolis 1970–1980. *Tartu ülikooli ajaloo küsimusi (Tartu ülikool 1970–1980)*, kd. 30, 1998, lk. 103–105.
- Lauristin, M.** Marju Lauristini parteikaristuse lugu. (Meenutatud monoloogis 18. septembril 1988). **Kiin, S.; Ruutsoo, R.; Tarand, A.** 40 kirja lugu. Tallinn: Olion, 1990, lk. 200–204.
- Loone, E.** Eesti filosoofia Ida ja Lääne vahel. *Tartu Ülikooli toimetised. Acta Philosophica*, vol. 962, nr. 1(37), 1993, lk. 129–155.
- Loone, E.** Eesti riik ja rahvas maailmas. Tiit, E-M. (koost.). *Eesti tulevikusuundumused*. Tartu: Eesti Teadlaste Liit, 1996, lk. 13–32.
- Luik, V.** Intervjuu, *Rahva Hää*, 13. oktoober 1991.
- Läänemets, M.** Linnart Mäll ja Tartu orientalistika. *Looming*, nr. 11, 1994, lk. 736–745.
- Madisson, T.** *Vastasseis*. Tallinn: Umara, 1996, lk. 65–66.
- Mirkin, B.** Laiud mälestuste meres. *Akadeemia*, nr. 10, 2000, lk. 2055–2068.
- Niitsoo, V.** *Vastupanu 1955–1985*. Tartu: TÜ Kirjastus, 1997.
- Niklus, M.** Süüdimatuse sündroom. *Luup*, nr. 8, 1996, lk. 42–44.

- Parming, T.** MRP-AEG oma ajas ja ruumis. *MRP-AEG Infobüllatään 1987–1988*. Tallinn: SE&JS, 1998, lk. 603–608.
- Pede, S.** Tartu ülikooli sotsioloogia laboratooriumi likvideerimise põhjustest. Bakalaureusetöö. Tartu Ülikool, 2000.
- Pesti, A.** “Poolpäevalehe” lugu. *Vikerkaar*, nr. 11, 1990, lk. 81–87.
- Priimägi, L.; Juske, A.** Tartu sügis. *Mana*, nr. 46, 1984, lk. 67–73.
- Pruul, K.** “Poolpäevalehe” loo lugu. *Vikerkaar*, nr. 11, 1991, lk. 95–96.
- Rebane J.** Rahvusprotsesside põhijooni Eesti NSV-s. *Eesti Kommunist*, nr. 6, 1989, lk. 11–25.
- Ruutsoo, R.** Ühiskonnateadustest Nõukogude Eestis. *Eesti Teaduste Akadeemia. Ülevaateid ja meenutusi*. Kronoloogia. 1938–1998. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia, 1998, lk. 119–124.
- Ruutsoo, R.** Demokraatia diskursus ja diskursiivne demokraatia annekteeritud Eestis. Ruus, V-R. (toim.). *Kõnelev ja kõneldav inimene. Eesti erinevate eluvaldkondade diskursus*. Tallinn: TPÜ Kirjastus, 2000, lk. 24–62.
- Ruutsoo, R.** Eesti kodanikuühiskond teelahkmel. *Vabadus ja vastutus. Kodanikuühiskond Eestis*. Tallinn: AEF, 2000, lk. 59–71.
- Ruutsoo, R.** Hurraa, Moskovassa on ongelmia. Backman, J. B., (toim.). *Suomettumisen uusi historia. Entäs kun tulee se yhdestoista*. WSOY, 2001 (trükis).
- Saar, E.; Titma, M.; Kenkmann, P.** Estonian Sociology: The Emergence of an Empirical Tradition. Keen, M. F., Mucha, J. (eds.). *Eastern Europe in Transformation. The Impact of Sociology*. Westport-Connecticut-London: Greenwood Press, 1995, pp. 159–162.
- Sampson, S.** Towards an Anthropology of Collaboration in Eastern Europe. *Culture and History*. Copenhagen, 1990, pp. 107–117.
- Sepp, H.** Ülikoolilinn, kus ei tohi ööbida. Koobi aja ülikool soomlaste silmis. *Tartu ülikooli ajaloo küsimusi (Tartu ülikool 1970–1980)*, kd. 30, 1998, lk. 145–153.
- Sepp, H.** Urho Kaleva Kekkonen: Soome patrioot ja Eesti (II). *Akadeemia*, nr. 10 (139), 2000, lk. 2043–2054.
- Siilivask, K.** Poliitilisest võitlusest Tartu ülikoolis aastail 1950–1970. *Tartu ülikooli ajaloo küsimusi*, kd. 27, 1993, lk. 21–44.
- Siilivask, K.; Palamets, H.** (toim.). *Tartu ülikooli ajalugu*. III kd. (1918–1962). Tallinn: Eesti Raamat, 1982.
- Soidro, M.** Lisandusi Mõtete ja Uudiste Vabale Levikule Eestis. Kümme aastat hiljem. *Vikerkaar*, nr. 2, 1989, lk. 64–73.
- Soidro, M.** Raskesti armistuvad haavad ... *Edasi*, 7 juuli 1990.
- Žigure, A.** Ja siiski nii lähedal. Tallinn: Olion, 2000.
- Taagepera, R.** Jüri Kuke juhtum. *Looming*, nr. 5, 1989, lk. 654–662.
- Talve, J. K.** Enesepesemise ja enesepetmise energiavajadusest. *Looming*, nr. 7, 1995, lk. 968–974.

- Tarto, E.** Intervjuu Enn Tartoga. **Laar, M.; Ott, U.; Endre, S.** *Teine Eesti. Eesti iseseisvuse taassünd 1986–1992*. Tallinn: SI & JS, 1996, lk. 81–102.
- Teder, I.** Punetiste periood tuleb paratamatult üle elada. *Kultuur ja Elu*, nr. 6, 1992, lk. 39–43.
- Titma, M.** (toim.). *Kommunistlik noorsooühing noorte elus*. Tallinn: Eesti Raamat, 1980.
- Trass, H.** Tartu ülikooli vaimsusest. *Metroo Kolmas Raamat. Eesti edasivaates*. Tallinn: Kultuur ja Elu, 1989, lk. 39–43.
- Trass, H.** Subjektiivsevõitu olbuseid rektor Arnold Koobi võimuajast 1970–1988. *Tartu ülikooli ajaloo küsimusi* (Tartu ülikool 1970–1980), kd. 30, 1998, lk. 67–72.
- Tulviste, P.** Tartu ülikool ja tema minevik. *Tartu ülikooli ajaloo küsimusi* (75 aastat eesti ülikooli Tartus), kd. 29, 1997, lk. 11–14.
- Vahing V.** Varajane Kaplinski. Märkmeid päevaraamatust. *Looming*, nr. 12, 2000, lk. 102–117.
- Vahtre, L.** *Meenutusi kadunud maailmast*. Tallinn: Avita, 1998.
- Vahtre, S.** Teadustööst Tartu ülikooli ajaloo osakonnas 1973–1988. *Tartu ülikooli ajaloo küsimusi* (Tartu ülikool 1970–1980), kd. 30, lk. 17–21.
- Veskimägi, K-O.** *Kahte kappi on ühhetassa majas tarvis: leiwakappi ja ramatokappi*. Eesti raamatukogude ajalugu. Tallinn, 2000.
- Vihalemm, R.** Märter Jüri Kuke eluvaatest. *Looming*, nr. 8, 1990, lk. 1097–1103.
- Vooglaid, Ü.** Nõukogude Eesti sotsioloogia algus ja lõpp (intervjuu Sirje Kiinile). *Looming*, nr. 1, 1995, lk. 115–122.
- Vooglaid, Ü.** Sotsioloogialabor (1966–1975). *Tartu ülikooli ajaloo küsimusi*. (Tartu ülikool 1970–1980), kd. 30, 1998, lk. 79–83.
- Vääri, E.** Tartu ülikooli 70ndail aastail lõpetanud Eesti poliitikas. *Tartu ülikooli ajaloo küsimusi* (75 aastat eesti ülikooli Tartus), kd. 29, 1997, lk. 11–14.
- Vääri, E.** Filoloogiasakond 1970–1990. (Poliitilist tõmbetuult ja rahulikku hingetõmbust). *Tartu ülikooli ajaloo küsimusi* (Tartu ülikool 1970–1980), kd. 30, 1998, lk. 22–30.

KOLMEKÖITELISE *TARTU ÜLIKOOI AJALOO* SAAMISLOOST

Karl Siilivask

Mäletatavasti 1970. aasta kevadel toimunud vestluses EKP TRÜ komitee tolleaegse sekretäri Kalev Kogrega tegi viimane mulle ettepaneku asuda juhtima peatselt loodavat Tartu Riikliku Ülikooli ajaloo komisjoni. Komisjoni ülesandeks pidi saama ülikooli 350. aastapäeva ettevalmistamine ja kaheköitelise ülikooli ajaloo koostamine. Mõne aja pärast järgnes ka parteikomitee vastav otsus. Rektoraadis mõeldi kauem ja rektori käskkirjaga moodustati komisjon alles järgmisel, 1971. aastal. Algul kuulusid komisjoni Valter Haamer, Tullio Ilomets, Viktor Kalnin, Ülo Lumiste, Hillar Palamets, Uno Palm, Paul Prüller, Hans Trass, hiljem lisandusid Karl-Samuel Rebane, Toomas Sutt, Mare Viiralt jt. Sekretäriks oli 1971–1974 Eerik Selli, aastast 1975 Milvi Reinfeldt (Hirvlaane).

Selge tegevussuunitlusega ajalookomisjoni moodustamine tähendas seda, et ülikooli juhtkond oli otsustanud loobuda omaaegse TRÜ teadusprorektori (1949–1953) Eduard Martinsoni ja tema pooldajate üldises võitluskampanias nn. kodanlike natsionalistide ja kodumaatute kosmopoliitide vastu tekkinud kontseptsioonist, mille kohaselt loeti ametlikult Tartu ülikooli asutamisajaks aasta 1802. Ignoreerides Tartu ülikooli rajamist 1632. a. Rootsi kuninga Gustav II Adolphi poolt ja selle tegevust, korraldati direktiivorganite heakskiidul 1952. aasta sügisel Tartu ülikooli 150 aasta juubeli üritused.

Ülikooli õppejõudude enamik ei võtnud omaks *alma mater*'i ajaloo sellist noorendamist, kuid E. Martinsoni kontseptsiooni avalik kriitika sai võimalikuks alles pärast NLKP XX kongressi 1956. a. Küsimusti-

kuga seondunud diskussioonidest on kokkuvõtte esitanud prof. Helmut Piirimäe.¹

Ülikooli ajaloo komisjonil tuli korraldada kõigi *alma mater*'i tegevusjärgude, eriti aga Rootsi-aegse ülikooli tegevuse uurimist, et kummutada viimati mainitu kohta veel käibivaid negatiivseid hinnanguid. Samuti tuli komisjonil pöörata rohkem tähelepanu sõjajärgsele perioodile, mille kohta süvauuringud täielikult puudusid. Huvi teaduse ajaloo vastu oli suur ning 1970. aastatel võisime arvestada ligi saja aktiivse uurijaga.

Et uurimistööd aktiveerida ja selle tulemusi publitseerida, otsustas komisjon 1973. a. hakata korraldama ülikooli ajaloole pühendatud regulaarseid konverentse. Et tollal olid konverentsid rangelt reglementeeritud ja nende aastaplaanide kinnitamine toimus lõppinstantsina Moskvast, otsustasime seda süsteemi ignoreerida ja hakata korraldama TRÜ ajaloo komisjoni laiendatud sessioone (istungjärke). Neist esimene toimus 1973. a. märtsis, mille käigus töötati kolmes — humanitaar-, reaal- ja loodusteaduste ning meditsiiniajaloo sektsioonis. Enamik ettekandeid olid sisukad ning need otsustati avaldada kogumikes, mis said nimetuseks *Tartu ülikooli ajaloo küsimusi (TRÜ ajaloo komisjoni materjalid)*. Esimese sessiooni materjalid ilmusid 1975. a. kolmes kogumikus (I–III), neist esimene sisaldas humanitaarteaduste, teine reaal- ja loodusteaduste ning kolmas meditsiiniajaloo ettekandeid. See süsteem säilis 1980. aastate lõpuni, millal ettekannete ja kogumike arv hakkas vähenema.

1975. a. viisin esimesed kolm kogumikku toleaeagsele EKP keskkomitee ideoloogiasekretärile Vaino Väljasele, keda tundsin hästi tema õpingute ajast ülikoolis. Vestluses märkisin, et kogumikes sisalduv materjal peaks tõestama, et 1982. a. tuleks tähistada ülikooli 350. aastapäeva. Minu üllatuseks vastas V. Väljas pärast lühikest mõtlemist: "Tead, Karl, minu arvates peate enne veel välja andma päris mitu uut kogumikku, kuni juubeliloo saate". Olin üsna imestunud, kuid nagu elu näitas, oli tal õigus. See luba tuli alles juba kavandatud juubeliürituste eel.

Enne Tartu ülikooli 350 aasta juubelit jõuti korraldada viis ülikooli ajaloo sessiooni ning anda välja kaksteist kogumikku *Tartu ülikooli ajaloo küsimusi*. Muide, X numbrist alates (1981) kandsid need ala-

¹ *Tartu ülikooli ajalugu I, 1632–1798*, koostanud **Piirimäe, H.** Tallinn: Valgus, 1982, lk. 15–22.

pealkirja: "TRÜ ajaloo komisjoni ja ajaloo muuseumi materjalid". Kogumikud I–XII sisaldasid 221 artiklit (ettekannet), kokku 140 trüki-poognat materjale, mis oluliselt kergendasid ülikooli ajaloo koostamist.

Kuid oli veel üks konverentside ja väljaannete sari, mis andis väärtuslikku lisamaterjali. Nimelt toimusid alates 1958. aastast Riias, seejärel Tartus ja Vilniuses Baltimaade teaduse ajaloo konverentsid, mis muutusid regulaarseks ja kestavad tänapäevani. Varsti hakati ka nende materjale (ettekandeid) publitseerima, algul teeside, hiljem materjalide kogumikuna. Näiteks ilmus 1968. a. Vilniuses 218-leheküljeline kogumik *Материалы к конференции по истории естествознания в Прибалтике, май 1968. г.*, mis sisaldas 57 Leedu, Läti ja Eesti teadusloolaste ettekannet.

1974. a., kui siirdusin Tartust Tallinna Eesti TA Ajaloo Instituudi direktoriks, säilitades ülikoolis kohakaasluse ja ka TRÜ ajaloo komisjoni esimehe kohustused, tehti mulle üleandeks asuda juhtima akadeemia juures tegutsevat Üleliidulise Teaduse ja Tehnika Filosoofia ning Ajaloo Ühenduse Eesti osakonda. Seega koondus teadusajaloo uurimine Eestis olulises osas minu kätte, mida püüdsin kasutada Tartu ülikooli ajaloo koostamise huvides.

1977. a. tuli Eestis korraldada järjekordne, XI, Balti teaduse ja tehnika ajaloo konverents. Et see langes kokku Oktoobrirevolutsiooni 60. aastapäevaga, tegin taktikalistel kaalutlustel (saamaks konverentsile suuremat riiklikku toetust) ettepaneku pühendada konverents Nõukogude teaduse saavutustele. Toetus võimaldas korraldada neljapäevase konverentsi, millest kaks esimest päeva toimusid Tallinnas. Plenaaristungil tegid Eesti, Läti ja Leedu akadeemiate presidendid (Eestist Karl Rebane) või asepresidendid pikemad ettekanded Nõukogude teaduse tulemustest (need ilmusid kolme brošüürina) ning seejärel toimus töö erialasektsioonides. Viimaste ettekanded avaldati kahes kogumikus: *Вопросы истории науки и техники Прибалтики* (239 lk.) ja *Вопросы медицины и биологии Прибалтики* (208 lk.) Konverentsi töö kaks viimast päeva toimusid Tartus ja olid pühendatud Tartu ülikooli taasavamise 150. aastapäevale, mille materjalid avaldati kogumikus *Роль Тартуского университета в развитии отечественной науки и в подготовке научно-педагогических кадров* (211 lk.). Et konverents oli sisuliselt üleliiduline, siis sisaldasid kogumikud hulgaliselt materjale Tartu ülikooli teadussidemetest Venemaa teiste ülikoolide ja kõrgkoolidega.

Tartu ülikooli 350. aastapäeval toimus Tartus XIII Balti teadus-ajaloo konverents ning avaldati kolm kogumikku (sh. täppis- ja loodusteaduste kogumik kaheosalisena) kogumahuga 853 lk. Viimaseid materjale jõudsimel *Tartu ülikooli ajaloo* kasutada vaid osaliselt.

1978. aastaks jõudis ülikooli ajaloo komisjoni töö nii kaugele, et valmis kaheköitelise Tartu ülikooli ajaloo prospekt. Üsna raskeks probleemiks kujunes küsimus, kuhu panna I ja II köite piir. Vaidlus käis selle üle, kas see võiks olla 19. sajandi keskpaik, mis oleks saksa ülikooli ajajärgu tükeldanud, või oleks II köide alanud Jurjevi ülikooli algusega. Küsimuse lahendas märksa soodsamalt 1979. aasta, millal Vilniuse ülikoolil õnnestus nõukogude bürokraatiast läbi murda ja tähistada sealse *alma mater*'i 400. aastapäeva. Avaldati kolmeköiteline leedukeelne *Vilniuse ülikooli ajalugu* ja selle üheköiteline kokkuvõtte vene keeles. Muude juubeliürituste hulgas korraldati Vilniuses ka XII Balti teadusajaloo konverents, mille ettekanded avaldati kolmes kogumikus.

Vilniuse eeskujul mõjutas ka ettevalmistatavaid Tartu ülikooli juubeliüritusi, eriti ajaloo kirjutamist. Prestiiži huvidest lähtudes otsustas TRÜ juhtkond, et ka *Tartu ülikooli ajalugu* tuleb koostada kolmes köites. See oli tegelikult väga hea otsus, mis võimaldas lahendada mitmed vaieldavad probleemid. Rootsi-aegne ülikool sai nüüd endale kogu I köite, keiserlik Tartu ülikool (1902–1918) II köite ja eestikeelne ülikool (1919–1982) III köite. Üheköiteline kokkuvõtlik *Tartu ülikooli ajalugu* pidi ilmuma eesti, vene ja inglise keeles.

Kolmeköitelise ülikooli ajaloo käsikirja koostamine algas 1979, kuid sai tõelise hoo sisse alles 1980. aastal. Autorite kollektiivi komplekteeris põhiliselt ülikooli ajaloo komisjon, välja arvatud III köite 2. osa (ülikool sotsialismi ehitamise ja arenenud sotsialismi perioodil), mille uurituse aste oli kõige tagasihoidlikum. Siin tuli selle osa koostajal (Hillar Palamets) kirjutada ajaloolised sissejuhatavad osad (aastad 1940–1945) ning rektoraadi ja parteikomitee abil leida (määrata) prorektoritest, dekaanidest, kateedrijuhatajatest jt. autorid, kes kirjutasid ülevaate oma tegevusalast: materiaalne baas, struktuur, õppe- ja kasvatustöö, teadustöö, teaduskonnad, ühiskondlikud organisatsioonid jne.

Varasemate perioodide struktuur kuni 1940. aastani oli võrdlemisi ühtlane. Kõik kolm köidet jagunevad kaheks osaks. Iga ajajärk (osa) jaguneb kronoloogiliselt järjestatud peatükkideks ülikooli üldisest tegevusest ning lõpeb peatükiga teaduse (ja kultuuri) arengust teadus-

alade kaupa. Vastutava toimetajana pidasin teadust käsitlevat poolt olulisemaks üldprobleemidest. III köite 2. osa käsitluses jäi teadustöö ja selle tulemuste esitamine üldülevaadete tasemele, seega küllaltki hõredaks.

Igal köitel oli oma redaktsioonikolleegium, mille formeeris rektorat käsikirja koostamise käigus. Sekka sattus ka inimesi, kes ülikooli ajalugu ei uurinud ega ühtegi rida ei kirjutanud.

Käsikirja tehnilise koostamise käik oli järgmine. Ülikoolist saadeti või toodi minu kätte üksikute autorite kirjutatud osad, mis tuli siis sulatada käsikirja õigele kohale ja õiges proportsioonis. Esimese köite osas tegi selle töö ära prof. Helmut Piirimäe, III köite 2. osas dots. Hillar Palamets. Käsikirjade kogumist Tartus korraldasid peamiselt ülikooli ajaloo komisjoni sekretär Milvi Reinfeldt ja kaugõppeprorektor Valter Haamer, kes vastutas ülikoolis kirjastusküsimuste eest.

Kõige raskem töö oli käsikirjade lühendamine, sest osa oli kirjutatud 2–3 korda suuremas mahus. Käsikirjade hulgas oli ka selliseid, mis vajasisid täiendamist. Minu poolt kokku sulatatud variandid ei läinud enam redaktsioonikolleegiumi, sest aega ei olnud, vaid otse kirjastusse. I köite andis välja kirjastus *Valgus*, II ja III *Eesti Raamat*. Kõigi köidete toimetajaks oli *Eesti Raamatus* töötav Tiit Tender, ajaloolane, üks võimekamaid toimetajaid ajaloo valdkonnas. Tema koostas ka bibliograafilised lisad (isiku- ja kohanime registrid, ülikooli asutused).

Ülikooli ajalugu tuli koostada ja kirjutada küllatki raskes ja keerulises ideoloogilises situatsioonis. 1978. a. pandi Johannes Käbini asemel EKP keskkomitee I sekretäriks Karl Vaino; Vaino Väljas saadeti diplomaatilisele tööle ja teda asendas ideoloogiasekretäri kohal Rein Ristlaan. Venestamistendentsid süvenesid järsult. Käsikirja toimetades tuli olukorda arvestada ja olla võimalikult ettevaatlik.

Et kirjastustega sõlmitud lepingutes märgitud käsikirjade tähtajad lähenesid 1980. ja 1981. a. kohutava kiirusega, tuli riskida sellega, et anda käsikirjad veel lõpuni redigeerimata kujul kirjastustele üle, leppides enne toimetaja T. Tenderiga kokku, et tema toimetamistöö käigus saab neid veel täiendada-täpsustada. Samas olukorras oli ka I köide. Selle andis kirjastus *Valgus* retsenseerida ühele ajaloo instituudi teadurile, kelle nimi on märgitud I köite tiitli pöördel. Enne retsensiooni viimist kirjastusse tutvustas autor retsensiooni mulle kui instituudi direktorile. Selles oli arvukalt kriitilisi märkusi ja lõppjärel-

dus, et käsikiri ei vasta nõuetele. Sain siiski retsensendi nii kaugele, et ta lõppjärelduse ära jättis, sest sisuliselt oli käsikiri vägagi sisukas.

Et vältida sellise kriitilise olukorra tekkimist ja ajaviitmist II ja III köitega, leppisin kirjastusega *Eesti Raamat* kokku, et nad neid käsikirju enam retsenseerimisele ei saada ning mina võtan kogu vastutuse endale. Nii ka jäi.

Siiski tuli üks tõrge. Ülikooli rektoraati tuli signaal (ei tea kas EKP KK-st või *Glavlit*'ist), et III köite I osa (1919–1940) on kirjutatud kodanlik-natsionalistlikult. Rektoraat kutsus mind Tartusse ja tolleaegse õppeprorektori Uno Palmi kabinetis toimus kitsam nõupidamine. Mäletan, et käsikirja olid läbi lugenud nii Palm kui ka rektor Arnold Koop. Esimene ei leidnud midagi natsionalistlikku, teine leidis ühe lause, mida võinuks natsionalistlikult tõlgendada. Lugesin seda lauset ja imestasin, sest sellel ei olnud minu arust ei mingit sisulist ega ideoloogilist tähtsust ja ütlesin, et jätame ta lihtsalt välja. Sellega asi lõppeski. Tolle perioodi üldkäsitleuse oli kirjutanud ajaloo instituudi vanemteadur Õie Elango, kes oli "piisaval" hulgal kriitilisi märkusi teinud.

Tegelikult oli "natsionalism" olemas, aga seda ei osatud leida. Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli teaduse arengut käsitlevas osas olid positiivselt toodud ka 1944. a. välismaale põgenenud silmapaistvad teadlased (R. Indreko, G. Ränk, A. Tuulse, A. Saareste, N. Maim, K. Kirde, E. Kant, K. Schlosmann, E. Öpik jt). Kusjuures E. Kanti teadustöö tulemused olid esmakordselt Nõukogude Eestis esitatud positiivses valguses, kuigi rektori ameti pidamise eest 1941–1944 Kanti teises kohas siiski ka teravalt kritiseeriti.

Tuleb märkida ajaloo instituudi masinakirjutajaid Eha Pähklametsa ja Sofia Petrovat. Esimene kirjutas kaks korda ümber *Tartu ülikooli ajaloo* kolm köidet (esimest korda kirjastusele üleandmiseks ja teist korda juba trükiks valmis toimetatud variandi).

Teine lõi kaks korda ümber venekeelse *История Тартуского университета 1632–1982*.

Viimase jaoks tuli mul kolm köidet ülikooli ajalugu kokku suruda ühte raamatusse. Koostatud eestikeelne käsikiri jäi aluseks ka ingliskeelse raamatu tõlkijale. Käsikirja venekeelse tõlke esimese variandi lugemisel sain esmakordse ja ainukese šoki ülikooli ajaloo koostamisel ja toimetamisel. Käsikiri oli jagatud juppide kaupa vene keele kateedri õppejõududele tõlkimiseks. Ja osa neist, kes ei tundnud üldse ülikooli ajalugu, olid selle tõlkinud stiilis "*собаки мальчики делали*

медвежьи куски" ('koerad poisid tegid karutükke'). Kogu käsikiri tuli tagasi saata ja selle ümberredigeerimist juhtis vist dots. Linda Eringson, kes tundis hästi nii ülikooli ajalugu kui ka vene keelt.

Lõpuks suunati esimesena (7.12.1981) ladumisele ülikooli ajaloo teine köide (trükki läks see 24.05.1982), järgnes esimene köide 13.01.1982 (7.07.1982) ning kolmas 22.03.1982 (24.05.1982), siis venekeelne *История Тартуского университета 1632–1982*, 15.03.1982 (12.08.1982).

Tartu ülikooli ajaloo kolme köite kogumaht moodustab ligi 140 trükipoognat ehk 1178 trükilehekülge (pluss illustratsioonid). Neist I ja II köide ning venekeelne raamat ilmusid müügile just juubeliürituste alguseks, III köide aga juba nende lõppedes.

Kogu töö tehti ligi sajaliikmelise autorite kollektiivi, toimetajate-koostajate ja kirjastuste poolt suure entusiasmi ja vastutustundega. Ja need raamatud said nii head või halvad, kui võimaldasid tolleaegsed olud.

Üheköiteline *Tartu ülikooli ajalugu 1632–1982* ning *History of Tartu University 1632–1982* ilmusid alles 1985. aastal. Neile oli ka juba lisatud juubelipidustuste kirjeldus — 19. peatükk *Tartu Riikliku Ülikooli 350. aastapäev* (*The 350th Anniversary of Tartu University*).

Vastutava toimetajana tegin ingliskeelse raamatu tõlkijale dots. Oleg Mutile ettepaneku lisada minu nimele tiitellehel ka tema nimi: *Edited by Professor Karl Siilivask and Oleg Mutt*, kuid tagasihoidliku inimesena ta keeldus sellest. Küll aga täitis ta meie omavahelise vaikse kokkuleppe välja redigeerida mõned ülepolitiseeritud tekstid ning lühendada ühiskondlike organisatsioonide käsitlust.

1985. a. sai kolmeköiteline *Tartu ülikooli ajalugu* Eesti NSV riikliku preemia tänu rektor Arnold Koobi aktiivsele vastavasuunalisele tegevusele.

Kirjandus

Tartu ülikooli ajalugu I, 1632–1798, koostanud **Piirimäe, H.** Tallinn: Valgus, 1982, lk. 15–22.

KUIDAS SÜNDIS TARTUS BAERI MAJA (MUUSEUM)

Eeldused ja tagamaad

Erki Tammiksaar

Teaduslik uurimistöö ei tohiks sõltuda poliitilistest tõmbetuultest, kuid igapäevaelu tõestab, et praktikas selline printsiip sageli ei toimi. Poliitika võib mõjuda teadustööle nii takistavalt kui ka soodustavalt. Eriti selgesti joonistub see välja autoritaarse riigikorraga maades, milles teaduslik uurimistöö (eriti (teadus)ajalugu) on rakendatud ideoloogiliste eesmärkide teenistusse. Äärmuseni oli see välja arendatud endises Nõukogude Liidus. Teiselt poolt oli Nõukogude Liidus asjaolude soodsa kokkulangemise korral hoopis võimalik ideoloogiat allutada teadusliku uurimistöö huvidele. Selleks oli vaja geniaalset, ametliku ideoloogiaga väliselt mitte vastuollu minevat ideed ja jõulist (veenvat) asjaajamist selle elluviimiseks. Üks selliseid näiteid asjaolude soodsa kokkulangemise kohta on muuseumi rajamine Tartus 1976. aasta septembris maailmakuulsa loodusteadlase, embrüoloogia ja geokrüoloogia rajaja Karl Ernst von Baeri (1792–1876) mälestuse jäädvustamiseks ja teaduspärandi uurimiseks.

Kuigi Baeri muuseum rajati nõukogude ajal, loodi soodne pinnas tulevase muuseumi sünniks juba 19. sajandil. Tartu ülikoolis õppinud ja Tartus oma viimastel eluaastatel (1869–1876) Tartu Looduseuurijate Seltsi juhtinud Baer oli oma baltisakslastest rahvuskaaslaste seas väga hinnatud, sümboliseerides neile baltisaksa vaimukultuuri äärmiselt kõrget taset. Oma maailmakuulsa kaasmaalase mälestuse hoidmiseks tegid nad nii mõndagi juba 19. sajandil — uurisid innukalt tema teaduspärandit ja rajasid Tartus Toomemäele mälestusmärgi. Viimane sündis Tartu Looduseuurijate Seltsi (LUS, Eesti Vabariigi ajast alates ELUS) ja Tartu ülikooli koostöö tulemusena 1886. aastal. Lisaks eelnevale alustas LUS 1877. aastal iga-aastaste Baeri sünni-

päeval, 28. veebruaril, aset leidvate ettekandekoosolekute traditsiooni. Baeri kui teadusmaailmas särava nime alalhoidmisel on olnud oluline osa ka Peterburi Teaduste Akadeemial (Baer töötas seal akadeemikuna 28 aastat (1834–1862)), kes rajas juba Baeri eluajal Baeri preemia silmapaistvate saavutuste eest zooloogias (anti välja 1867–1906).

Eesti Vabariigi ajal jätkasid baltisakslased Baeri pärandi uurimist ja tutvustamist saksa keeles, eesti keeles ilmus tema kohta vaid kolm lühikest ajaleheartiklit.¹ Miks eestlased polnud toona innukad Baeri tegevuse uurijad, on seletatav endise härras- ja talupojarahva ajaloolise vaenuga. Aeg leppimiseks polnud veel küps ... Nii pole ka midagi imestada, et Eesti Vabariigi ajal katkes ELUS-is Baeri päevade traditsioon kohe, kui eestlased saavutasid seltsis ülekaalu (1926). Teise maailmasõja ajal olukord muutus, sest eestlastelt nõudis Baeri teaduspärandi uurimist poliitiline hädavajadus.

Nimelt plaaniti 1942. aastal taaskäivitada sõja jalgu jäänud Tartu ülikooli. Selle saavutamiseks otsustas ülikooli juhtkond koostöös Eesti Omavalitsusega tähistada Baeri 150 aasta juubelit sõja aja kohta äärmiselt suurejooneliselt.² Oma poliitilise eesmärgi Tartus Baeri juubeli tähistamine suures osas täitis. Sellest annab tunnistust kas või Eestimaa kindralkomissari Karl S. Litzmanni isiklik osavõtt juubeliaktusest. Teiselt poolt sai veidi tuult tiibadesse Baeri uurimine eesti rahvusest teadlaste poolt.³

Nõukogude korra kehtestamise järel alustati Eesti Vabariigis tehtud teadusliku uurimistöö ümberkujundamist “ainuõigete” nõukogulike teadusdoktriinide kohaselt. Nõukoguliku teaduse üheks tähtsaks “uurimissuunaks” oli püüd tõestada, et kõik suuremad teadusavastused ja maailma ajalugu muutnud leiutised pärinevad, vene *resp.*

¹ **Normann, H.** Imetaja muna avastamise 100. a. juubeli puhuks. *Eesti Arst*, nr. 6, 1927, lk. 325–328; **N[orman]n, [H].** Karl Ernst von Baer. Sünnimise saladuse lahendaja. *Postimees*, nr. 194, 1927.; **Sööt, K. E.** Iseloomustavaid mälestusmärkeid akadeemik K. E. v. Baerist. *Olion*, nr. 3, 1931, lk. 109–110.

² **Normann, H.** Karl Ernst v. Baer'i mälestusaktus Tartu Ülikooli aulas tema 150. sünnipäeva puhul 28. veebruaril 1942. ja mälestusnäitus Tartu Ülikooli Raamatukogus 28. veebr. kuni 4. märtsini 1942. *Eesti Arst*, nr. 5, 1942, lk. 227–232.

³ Vt. **Tammiksaar, E., Vahing, V.** Ääremärkusi Hugo Vihvelinist. *Akadeemia*, 11 (3), 1999, lk. 585–586.

nõukogude teadlastelt. Selle doktriini kohaselt muutus nõukogulikus teaduskirjanduses Peterburi Teaduste Akadeemias töötanud Baer kiiresti “vene akadeemikuks”. Kui veel enne Teist maailmasõda kirjutati Baeri nime vene keeles kujul “Карл Эрн(е)ст фон Бэр”, siis pärast sõda sai valdavaks nimekujuks “Карл Максимович Бэр”, millega kaasnes sageli austav täiend “наш Бэр, выдающийся русский ученый”. See omakorda viis Baeri uurimise Nõukogude Liidus ja sh. Eesti NSV-s 1950.–1970. aastatel täiesti uuele tasemele, mida Saksa ajaloolane Erik Amburger on nimetanud ka “Baeri kultuseks”⁴

Eeldused Baeri teaduspärandi uurimiseks Nõukogude Eestis löi 1960. aastatel vallandunud elav huvi Vene impeeriumi Läänemereprovintside ja neid teaduslikus mõttes ühendanud Tartu ülikooli ajaloo vastu. Nii alustati 1960. aastate algul Baltimaade teadusajaloo konverentside korraldamist, Tartu ülikooli ajalooga seotud materjalide kogumist; toimusid Georg Friedrich Parroti 200. sünniaastapäevale pühendatud teaduslik konverents 1967. aastal; ELUS-i ja Tartu ülikooli koostöös üleliiduline Alexander Theodor von Middendorffi 150. sünniaastapäevale pühendatud teaduskonverents 1964. aastal koos bareljeefi avamisega Vanemuise tn. 46 õppehoone fuajees ja 1967. aastal ka üleliiduline Baeri konverents mälestustahvli avamisega Baeri viimases elukohas Burdenko (praegu Veski) tn. 4.⁵

Mõlema konverentsi korraldamise üheks peainitsiaatoriks oli rahvusvaheliselt tuntud eesti ornitoloog ja looduskaitaja Eerik Kumari, kes oli ELUS-i president aastail 1954–1964. Kumari huvi Alexander

⁴ **Amburger, E.** Über in Giessen neuentdeckte Teile des wissenschaftlichen Nachlasses von Karl Ernst von Baer. *Folia Baeriana*, vol. 7, 1999, lk. 13.

Kuigi Baeri teaduspärandi marulist uurimist Nõukogude Liidus soodustas igati riigis valitsev “õige ideoloogia”, ei saa Baeri uurimise arengut Eestis 1960. aastatel siiski üheselt seostada meie idanaabri juures valitsenud Baeri kultusega. Eesti teadusajaloo intensiivse uurimise algust 1960. aastatel poliitiliste olude leevenemise järel soodustas nagu Vene- maalgi soov tutvustada ja uurida oma baltisakslastest kaasmaalaste teaduspärandit (eriti teadlaste tegevust, kes olid tihedalt seotud Vene- maaga). Asjakohane huvi lähtus eelkõige teaduslikest, mitte niivõrd ideoloogilistest kaalutlustest, kuigi marksismi klassikute tsitaatidest uurimistöö muidugi mööda ei saadud.

⁵ 1967. aasta polnud siiski esimene kord, kui ELUS-is pärast sõda tähistati Baeri juubelit. Esimesena tähistas Baeri 170. sünniaastapäeva 1962. aastal ELUS-i järvekomisjon eesotsas Arvi Järveküljega.

Theodor von Middendorffi ja tema poja Ernst von Middendorffi ornitoloogiaalase teaduspärandi vastu viis ta 1963. a. kirjavahetusse Eestist pärit saksa teadusloolase Dietrich von Knorrega.⁶ Viimase põhihuvi oli aga Baeri biograafia ja ikonograafia. Aidates Knorrel koostada Baeri ikonograafiat, mõistis Kumari, kui vähe on eestlased teinud oma kuulsa kaasmaalase mälestuse jäädvustamiseks ja see viis ta mõttele asutada Baeri viimases elukohas memoriaalmuuseum. Vastavasisulise ettepaneku tegi Kumari ELUS-i juhatuse koosolekul 2. aprillil 1970. aastal ning juhatuse ettepanekul moodustati sealsamas muuseumi asutamiseks erikomisjon: Eerik Kumari (esimees), Arvi Järvekülg (aseesimees), Vello Kaavere (sekretär), liikmed Ahto Jõgi ja Kaljo Põldvere.⁷

ELUS-i Baeri komisjon käis koos mitu korda, tutvudes nii Tartu meditsiiniikooli valduses oleva tulevase muuseumihoone kui ka Baeri lapsepõlveradadega Piibel ja Lasilas. Komisjon leidis 1971. a. veebruaris oma aruandes ELUS-i juhatusele, et Baeri maja on üllatavalt suur ja märkis, et sinna mahuksid muuseumi kõrval ka ELUS oma raamatukoguga ja ajakirja *Eesti Loodus* toimetus. Samas tegi komisjon ELUS-ile ettepaneku taotleda Tartu Linna TSN Täitevkomiteelt maja üleandmist Eesti NSV Teaduste Akadeemiale ning kiirendada Tartu meditsiiniikooli juurdeehituse rajamist, et maja saaks vabastatud.⁸

ELUS-i Baeri komisjonil ja seltsil tervikuna polnud siiski reaalselt võimu projekti käimalükkamiseks. Selleks tuli saada ideele partei-struktuuride toetus, mis seltsil aga puudus. E. Kumari kohtus 1971. a. veebruaris EKP Tartu linnakomitee esimese sekretäri Johannes Lotiga. Viimane ei lükanud ideed tagasi, kuid mainis, et IX viisaastakul (1971–1975) “maja [üleandmise] osas [Teaduste Akadeemiale] perspektiive ei ole”, küll võiks see aga kõne alla tulla X viisaastakul seoses Baeri 100. surma-aastapäevaga.⁹ Edu saavutas Kumari aga ühe Tartu linna tänava ümbernimetamisel Baeri tänavaks.¹⁰

⁶ Baeri maja materjalide kogu. F. 2. N. 6. S. 2. L. 13.

⁷ EAA. F. 5309. N. 2. S. 334. L. 95–96.

⁸ *Ibid.*, l. 110.

⁹ Eesti TA arhiiv. F. 36. N. 1. S. 52 (päevik 9). L. 55.

¹⁰ Idee Baeri tänavast Tartus kõlas ELUS-i juhatuse koosolekul esimest korda seoses 1967. aastal toimunud Baeri juubelikonverentsi ettevalmistamisega [EAA. F. 5309. N. 2. S. 146. L. 91.], 1970. aastal kordas seda mõtet V. Kaavere [Samas. F. 5309. N. 2. S. 334. L. 110].

Läbimurre Baeri maja asutamiseks ENSV Teaduste Akadeemia presiidiumi, Tartu EKP linnakomitee, EKP keskkomitee ja ENSV ministrite nõukogu tasandil saavutati 1972. aastal. Seda soosis arvatavasti nii "õige ideoloogilise baasi" olemasolu (Baer kui Vene akadeemik), edukas Baeri 180. sünniaastapäevale pühendatud konverents ELUS-i eestvõttel (koostöös TRÜ, ENSV TA ZBI ja EPA-ga), võimalus saada üleliidulisest katlast raha Tartu linna jaoks, kuid ka samal aastal teatavaks saanud Baeri nime kandmine UNESCO suurmeeste nimekirja, kelle tähtpäevad kuuluvad ülemaailmsele tähistamisele (1976. aastal seisis ees Baeri 100. surma-aastapäev). Et oli mõeldamatu rajada muuseumi X viisaastaku ühe aastaga, tuli tegutseda idee realiseerimise nimel kiiresti ja otsustavalt. Teisisõnu, alustada juba IX viisaastakul.

1972. aasta algul moodustati EKP Tartu linnakomitee juures Baeri komisjon, et alustada eeltöödega Baeri memoriaalmuuseumi avamiseks Tartus ja üleliidulise Baeri tegevusele pühendatud konverentsi organiseerimiseks 1976. aastal. Uue komisjoni koosseis oli võrreldamatult võimukam ELUS-i Baeri komisjonist. Selle koosseisu kuulusid Tartu kõige kõrgemad parteilased eesotsas Johannes Loti, Arnold Karu, Harald Habermani, Arnold Koobi ja Arnold Rüütliga.¹¹ Et raha eraldamine Baeri maja remondiks ning seal asunud meditsiinikooli ümberkolimiseks viimase jaoks ehitatavasse juurdeehitusse Pälsoni tänaval nõudis otsustamist siiski EKP keskkomitee tasemel, pöördusid ENSV TA presiidium ja ENSV Kõrgema- ja Keskkhariduse Ministrium kolleegium ühiselt "vabariigi direktiiv- ja valitsusorganite poole taotlusega tähistada 1976. aastal Karl Ernst Baeri 100. surma-aastapäeva [---] ja moodustada selle tähtpäeva ettevalmistamiseks vabariiklik komisjon".¹² Komisjoni etteotsa asus ENSV Ministrite Nõukogu esimehe asetäitja Arnold Green. Aseesimeheks kinnitati Harald Haberman, liikmeteks Arnold Koop, Arnold Rüütel, Johannes Lott, Hans Trass, Arvo Rõõmusoks, Erast Parmasto jt.

Vabariikliku Baeri komisjoni moodustamise järel tegi Tartu Baeri komisjon vabariiklikule komisjonile ettepaneku rajada Tartu Meditsiinikoolile juurdeehitus eelarvega 300 000 rubla ja anda meditsiinikooli valduses olev Baeri maja ENSV TA Zooloogia ja Botaanika

¹¹ Baeri maja materjalide kogu. F. 2. N. 7. S. 1. L. 109–110.

¹² EAA. F. 5309. N. 2. S. 334. L. 104–105; vt. ka **Kaavere, V.** Baeri maja, *Tartu — minevik, tänapäev*. Tallinn: Valgus, 1986, lk. 171–172.

Instituudi bilanssi, et alustada Baeri maja restaureerimist.¹³ Tartu komisjoni arvamus kohaselt pidi tulevases Baeri majas ruumid saama muuseum, ELUS,¹⁴ Looduskaitse Selts ja ajakiri *Eesti Loodus*. Soovtuua seoses Baeri juubeli tähistamisega Tartusse raha NSVL Ministrite Nõukogu ja NLKP teaduse osakonna tasemel viis Tartu komisjoni ka liialdustesse. Nii näiteks tegi Tartu komisjon ettepaneku ehitada Tartusse "K. E. Baeri nimeline Tartu Teadlaste Maja" konverentsisaaliga 400 inimesele, kohvikuga 50–100 inimesele, klubiga ja ühiselamuga 100–150 inimesele.¹⁵ Hoone valmimisajaks kinnitati 1976. aasta, et tähistada nüüd juba rahvusvahelisena plaanitud Baeri juubelikonverentsi uues hoones. Liialdusena tuleb võtta ka ENSV TA presiidiumi järelepärimist ELUS-ile seoses Baeri nime andmisega seltsile.¹⁶

Vabariikliku Baeri komisjoni 29. novembri 1972. aasta otsus näitas, et vabariiklik komisjon jäi siiski reaalsuse piiresse ning piirdus vaid palvega ENSV Ministrite Nõukogu poole avada Burdenko tn. 4 majas Baeri memoriaalmuuseum ja anda see üle ENSV TA ZBI bilanssi. Maja restaureerimist pidi finantseeritama ZBI kaudu ja see kavatseti komisjoni otsuse kohaselt lõpetada 1975. aastaks.¹⁷ Tegelikuses jäid asjad venima ja Tartu meditsiinikool vabastas Baeri maja alles 1976. aasta algul, kui juubeli tähistamiseni oli jäänud alla kümne kuu.¹⁸ Et Baeri juubeli pidulik tähistamine lähenes, siis märkis Baeri vabariiklik komisjon oma 31. jaanuari 1975. aasta otsuses, et Baeri juubeli "*edukas realiseerimine nõuab edaspidi kõigi asjaosaliste tõsiseid jõupingutusi*".¹⁹ Remonditööd aga venisid ja Baeri juubelikonverentsi ajaks (30. september kuni 2. oktoober 1976. aastal) oli kogu majast restaureeritud vaid kolm tuba, millesse paigutati muu-

¹³ Baeri maja materjalide kogu. F. 2. N. 7. L. 94.

¹⁴ ELUS-il polnud kogu oma tegutsemise ajal alates 1853. aastast oma maja olnud ja seepärast tuli neil sagedasti koos seltsile kuuluva mahuka raamatukoguga ümber kolida. Baeri muuseumi nähti sellepärast ühe võimalusena lahendada ELUS-i krooniline ruumiprobleem. Idee siiski ei teostunud nagu ka samalaadne plaan 1993. aastal.

¹⁵ Baeri maja materjalide kogu. F. 2. N. 7. L. 94.

¹⁶ EAA. F. 5309. N. 2. S. 334. L. 195.

¹⁷ Baeri maja materjalide kogu. F. 2. N. 7. S. 1. L. 90.

¹⁸ **Kaavere, V.** Baeri maja. *Tartu — minevik, tänapäev*. Tallinn: Valgus, 1986, lk. 172.

¹⁹ Baeri maja materjalide kogu. F. 2. N. 7. S. 1. L. 52.

seumi ekspositsioon.²⁰ Selles, et Baeri maja pärast edukat üleliidulist Baeri juubelikonverentsi²¹ ikkagi valmis, oli suur osa vabariiklikul Baeri komisjonil eesotsas Arnold Greeniga, kes suhtus Baeri muuseumi rajamisse äärmiselt põhjalikult, aidates kaasa raha leidmisele ettevõetud tööde lõpetamiseks.

Tänu energilisele vabariiklikule Baeri komisjonile koostöös ENSV TA presiidiumiga eraldati 1974. aastal riigieelarvest palgaraha ENSV TA ZBI Baeri muuseumi töötajate jaoks (esimeseks muuseumi direktoriks sai Toomas Sutt), toimus üleliiduline Baeri mälestusele pühendatud juubelikonverents, avati mitu Baeriga seotud näitust Tartus, ülikooli Vanemuise tn. 46 õppehoone fuajee seinale asetati Baeri bareljeef, asuti eestindama Baeri teaduspärandit, rajati Baeri muuseumi sariväljaanne *Folia Baeriana* (1972–1999, 7 kd.), ELUS-is taaselustati Baeri päevade traditsioon (katkes 1926. aastal), anti Komsomoli (Kroonuuaia) tänava Toomemäe-poolsele lõigule Baeri nimi, trükiti Baeri album (koostaja Tullio Ilomets), heakorrastati Baeri ja tema perega seotud paigad Eestimaal, nagu Koeru kiriku surnuaed, Piibe mõisa park, Lasila mõisa keskus,²² Vohnja mõisa keskus jms. Vabariikliku Baeri komisjoni jõupingutused kandsid vilja Baeri preemia asutamisel silmapaistvate tööde eest bioloogia, geograafia ja geoloogia valdkonnas, vastavasisulisi taotlusi oli ELUS teinud ENSV TA presiidiumile juba alates 1962. aastast,²³ kuid ikka edutult. Nüüd aga rajati ENSV TA presiidiumi 27. aprilli 1976. aasta otsusega (nr. 16, § 122) iga nelja aasta tagant Teaduste Akadeemia poolt välja antav Baeri preemia, millele lisandus 1000-rublane tšekk. Sellise preemia asutamist võib pidada omamoodi jätkuks omaaegse Peterburi TA välja antud Baeri preemiale.

²⁰ Remonditööd muuseumis lõppesid 1977. aastal ja siis said uutesse ruumidesse kolida nii Baeri muuseumi töötajad, ENSV TA Looduskaitse Komisjon kui ka ajakiri *Eesti Loodus*.

²¹ Plaanitud rahvusvahelisest konverentsist ei tulnud siiski midagi välja (kuigi välismaiste osavõtjate nimekiri oli vabariiklikus Baeri komisjonis kooskõlastatud), sest Tartu oli toona kinnine linn.

²² Helmut Joonuksi ettepanekul ja organiseerimisel rahastas endise Lasila mõisa maid harinud Energia kolhoos Lasila mõisa pargis Baeri bareljeefiga kivirahnu, mis avati samuti 1976. aastal [Baeri maja materjalide kogu. F. 2. N. 7. S. 5. L. 11, 14, 15].

²³ EAA. F. 5309. N. 2. S. 284. L. 34–35; F. 5309. N. 2. S. 334. L. 42.

Vaatamata Baeri rahvusvahelisele tuntusele ei saa pidada temale pühendatud muuseumi rajamist ning suurejoonelist austamist sügaval stagnaajal iseenesestmõistetavaks. Baeri ja tema teaduspärandi uurimise traditsiooni areng pärast tema surma ja selle jätkumine Eestis oli võimalik vaid tänu E. Kumari geniaalsele ideele, Nõukogude Liidus valitsenud "õigele ideoloogilisele baasile" ning vabariikliku Baeri komisjoni otsustavale tegutsemisele. Mitte-eestlasest Baeri ja Tartu ülikooli motiivi valimine taasiseseisvunud Eesti Vabariigi kahekroonisele on samuti pigem erand kui reegel, sümboliseerides Eesti kultuuri jagamatust ja tähtsust maailmas ning eestlaste suurt tolerantsust siin elanud rahvaste ja nende pärandi vastu. Just viimati nimetatud inimlik mõõde oli Baeri tegevuse üks tähtsamaid jooni ning sellest on juhindunud Baeri muuseum kogu oma ligi 25-aastase tegevuse vältel.

Allikad ja kirjandus

Baeri maja materjalide kogu. F. 2. N. 6. S. 2; N. 7. S. 1.

EAA [Eesti Ajalooarhiiv]. F. 5309. N. 2. S. 146, 284, 334.

Eesti TA arhiiv. F. 36. N. 1. S. 52.

Amburger, E. Über in Giessen neuentdeckte Teile des wissenschaftlichen Nachlasses von Karl Ernst von Baer. *Folia Baeriana*, vol. 7, 1999.

Kaavere, V. Baeri maja. *Tartu — minevik, tänapäev*. Tallinn: Valgus, 1986.

Normann, H. Imetaja muna avastamise 100. a. juubeli puhuks. *Eesti Arst*, nr. 6, 1927, lk 325–328.

N[orman]n, [H]. Karl Ernst von Baer. Sündimise saladuse lahendaja. *Postimees*, nr. 194, 1927.

Normann, H. Karl Ernst v. Baer'i mälestusaktus Tartu Ülikooli aulas tema 150. sünnipäeva puhul 28. veebruaril 1942 ja mälestusnäitus Tartu Ülikooli Raamatukogus 28. veebr. kuni 4. märtsini 1942. *Eesti Arst*, 5, 1942, lk. 227–232.

Sööt, K. E. Iseloomustavaid mälestusmärkmeid akadeemik K. E. v. Baerist. *Olion*, 3, 1931.

Tammiksaar, E., Vahing, V. Ääremärkusi Hugo Vihvelinist. *Akadeemia*, 11(3), 1999.

ÜLIKOOLI KOMSOMOLI VIIMANE VEERANDSADA

Kalev Vilgats¹

1965. aastal ütles üks tollaseid ELKNÜ ideolooge ja tuntud komso-
molijuht Karl Adamson, et komsomoliorganisatsioon peab kasvatama
eelkõige iseseisvalt mõtlemaid inimesi.

TRÜ komsomoliorganisatsiooni XIII konverentsi 1966. aastal on
nimetatud kõikvõimalike ülistavate epiteetidega. Lugeses sõnavõttude
stenogramme, võib kindlalt väita, et *alma mater*'i noored ootasid muu-
tusi.

Konverentsi teesides on komsomoli nimetatud endiselt noorsoo
poliitiliseks organisatsiooniks, mille peamine ülesanne on kasvatada
laia silmaringi, sügavate teoreetiliste teadmiste ja praktiliste oskustega
iseseisvalt mõtlemaid ja otsustavaid, võitleva hoiakuga noori. Kuldsete
kuuekümnendate põlvkonna sulaeufoorias ja otsingutetuhinas ei mär-
gatud, et tegelik elu oli pärast 1964. aasta sügisest võimuvahetust
Kremlis võtnud sootuks teise suuna.

Sellegipoolest lubasid olud korraldada 1967. aasta aprillis I vaba-
riikliku üliõpilaskonverentsi, mis oma otsustes oli tunduvalt radikaal-
sem TRÜ komsomolist. Nimelt otsustati luua oma ajaleht, lahutada
üliõpilaste ametiühing õppejõudude omast, rakendada ehitusmalevas
käibivat valitsemispõhimõtet kogu üliõpilaselu korraldamisel ja muuta
ühiskonnateaduste õpetamise programme. Neist soovidest sai hiljem
reaalsuseks vaid ametiühingute lahutamine, paljude teiste toonaste
ideede juurde õnnestus tagasi tulla kaksikümmend aastat hiljem.

TRÜ XV komsomolikonverentsil 1967. aasta sügisel teatati suuna
võtmisest informatsiooni vabastamisele kõigil tasandil ja üliõpilasi
kujutati kui ühiskonna sisedemokraatia ja avatuse eest võitlevat jõudu.
Tudengeid toetas TRÜ rektor Feodor Klement, kes pälvis marulise
aplausi.

¹ ELKNÜ TRÜ komitee asesekretär 1988–1990.

Järgnenud 1968. aasta oli kui külm dušš, mis kustutas igasugused lootused. Sündmused Tšehhoslovakkias ja ”Praha kevade“ tankidega lämmatamine ei jätnud mingeid kahtlusi süsteemi olemuses ning tõi suuremast vabadusest unistavad komsomolijuhid maa peale tagasi.

Sama aasta oktoobris ilmus ajakirjas *Looming* Jaak Alliku ja Peeter Vihalemma artikkel ”Noorus ja tema ühing”. Kasutades siinkohal Rein Veidemanni sõnu, oli see ”kokkuvõte, seletus ja järelehüüe toimunule.”

1969. aasta üliõpilaspäevade tõrvikutega rongkäik EPA peahoonest mööda Riia mäge all-linna löi lehvima protestiloosungid, mis kiiresti kõrvaldati, kuid kahemõttelisi hüüdlauseid hüüdmast ei saanud keegi takistada. Pahandust oli spontaanselt meeleavaldusest enam kui küll ja, mis peamine, leiti ettekääne, et vabastada ametist liiga vabameelsena tundunud rektor Klement.

1969. aastat on nimetatud kuldsete kuuekümnendate kuldseks sügiseks. Kohati tundub paslikum olevat nimetada seda pekse saanud kuuekümnendate sügiseks. 1970. aastal kinnitati TRÜ rektoriks Arnold Koop, kes pidi ülikoolist igasuguse teisitimõtleamise minema peletama.

Vint keeratakse üle

1970. aastate algus tähendas TRÜ-le sama mis teistele kõrgkoolidele. Ametlik üliõpilaselu suunati kindlatesse rööbastesse ja oli paljuskilimeiteeritud kolme valdkonnaga: komsomolikomitee, üliõpilaste teaduslik ühing ja üliõpilaste ametiühing. Peale selle veel sport ja isetegevus. Poliitiline vabamõtlemine kuulus väljajuurimisele.

1976. aasta 3. detsembril toimus üliõpilaste spontaanne meeleavaldus, mis lõppes mitmele dekaanile aruandmisega rektoraadis ja parteikomitees. 8. detsembril astus tudengite ette rektor Arnold Koop. Jutuajamisest ei saanud asja. Rektoraat oli kindlal seisukohal, et kuni üliõpilased ei kindlusta korda rahvarikastel üritustel, seni neid ka ei toimu.

Üliõpilaste mure oli, mis saab siis, kui neilt võetakse ära nende identiteeti toetavad üliõpilaspäevad, mis olid siiani olnud ”ainus tõeline ja oma ettevõtmine”.

Just ametist vabaks tehtud TRÜ lehe toimetaja Rein Veidemann on kirjeldanud valdavaks saanud ummikutunnet. Kümne aastaga oli

tõepoolest lennukatest ideedest jõutud süveneva stagnatsiooni umbtänavasse. Pean liialduseks, nagu oleks juba siis adutud, et noorte massiorganisatsiooni elupäevad on loetud ja justkui olnuks tegemist uppuva laeva viimase ohkega. Massiorganisatsiooni ELKNÜ jätkus veel tosinaks aastaks, mis nii Eesti NSV-s kui ka TRÜ-s ja teistes kõrgkoolides tähistas komsomoli aeglast mandumist.

1977. aasta 24. veebruaril heiskas keegi *Vanemuisele* sinimustvalge lipu.

Näiline heaolu

1970. aastate teine pool ja 1980. aastate algus süvendasid stagnatsiooni komsomolis. Noortejuhid pintsaklipsustusid üha enam, kaugeledes "juhitavatest" noortest. Eesmärgiks omaette sai mõnusate hüvedega tagatud karjäär kõigepealt komsomoliliinis, seejärel parteikomitees või nõukogude organites. Kasvas priske kiht inimesi, keda hakati nimetama aparatšikuteks.

TRÜ komsomol elas oma elu, mis ajalehe järgi kulges suuremate viperusteta. Sügisel aruande- ja valimiskoosolekud, üliõpilas- ja rahvaste sõpruse päevad, suvel tegevus EÜE-s ja/või EÕM-is. Aktiivsematele jagus tuusikuid sotsialismiriikidesse, aukirjadest, rinnamärkidest ja punalippudest-esikohtadest rääkimata.

Pisut pinget lisas ellu Nõukogude vägede sissetung Afganistani 1979. aasta lõpul, USA boikott Moskva olümpiamängudele, kuid sellised protestimõtted ja -aktsioonid, mis kaasnesid 1968. aasta sündmustega maailmas, olid ajalugu.

1980. aasta sügisised koolinoorte rahutused Tallinnas riivasid TRÜ-d eeskätt niipalju, kui oli ülikooli inimesi-allakirjutajaid *40 kirjale*. Viimane hakkas *Ameerika Häälest* mahakirjutatuna käsikirjaliselt levima oktoobri lõpus.

TRÜ komsomolikomitee rääkis oma koosolekul valvsuse tõstmisest, ei millestki olulisemast ega enamast.

Üliõpilastele omavalitsus

Lõõg lasti lõdvemaks pärast järjekordset võimuvahetust Kremlis 1985. aasta märtsis. TRÜ-le tähendas see juba mitu aastat kestnud kooli- ja haridusreformi edasiarutamist.

1985. aasta sügispäevade järel arutleti nii TRÜ lehes kui ka *Noorte Hääles* üliõpilaste passiivsuse üle, ja kuigi sügispäevade kordaminek hinnati rahuldavaks, jäi kõlama mõte, et valitseb meeleolu: "Teha ju võiks, aga ise käsi külge panna eriti nagu ei tahaks".

Samal sügisel algas komsomoli ja ametiühingu eestvõttel üliõpilaste omavalitsuse elustamine. Kui 1971. aastal andis omavalitsusele õigused ja kohustused rektori käskkiri, siis 1985. aastal räägiti ülikooli juhtkonna ja üliõpilaste vahelisest nn. kollektiivlepingust, mille lõplik variant selgeks ei saanudki. ELKNÜ TRÜ komitee tollane sekretär Arvo Lamp arvas, et tudengite hääbunud initsiatiivi ja vastutuse jaluleseadmiseks peaks mõned valdkonnad andma täielikult studioosuste vastutada. Näiteks stipendiumide jagamine ja ühiselamud.

Mis puutub 1970. aastate omavalitsuse hingusele minekut, siis selle põhjuseks pidas rektor Arnold Koop suuremate õiguste taotlemise juures kohustuste täitmisest kõrvalehiilimist ja vastutustunde puudumist.²

Ajaleht TRÜ avaldas üliõpilaste omavalitsuse projekti 16. mail 1986, kasutades rektori 17. veebruari 1971. aasta käskkirja nr. 146 formuleeringut *Üliõpilaste omavalitsusest TRÜ komsomoliorganisatsioonis*. Piltlikult oli juttu maakerast, mille sees on veelgi suurem maakera. Omavalitsuse projekt piiras täpselt selle valitsuse pädevuse: õppetöö organiseerimine, ühiselamuelu korraldamine, ühiselamukohade ja stipendiumi jaotamine. Elu ühiselamutes ja üldse olmeprobleemid näivad olevat 1980. keskpaiga kõige kesksemad arutelu-teemad.

² Kongressi vaimus. Küsimustele vastab rektor prof. Arnold Koop. TRÜ, 4. aprill 1986.

Verevahetus mainet ei tõsta

Kõrvuti piiratud omavalitsuse vägisi teisest ilmast tagasitoomisega tunti aeg-ajalt muret komsomoli madala maine pärast. Ajalehes *TRÜ* (18.04.1986) kirjutati, et sotsioloogiliste uuringute põhjal loodab vaid 1–2% üliõpilasi oma probleemidele lahendust komsomoliorganisatsioonilt. Seevastu kolmandik üliõpilasi arvas, et komsomolist pole üldse mingit tolku. Toonased juhid mõistsid suurepäraselt pika allakäigu peamist põhjust — kõikjal lokkavat formaalsust. Ent kuidas sa nõuadki allorganisatsioonidelt sisulist tööd, kui tippudes vohab pealiskaudne ja ülejalasuhtumine veelgi hullemini.

ELKNÜ *TRÜ* komitee sekretär Arvo Lamp pani *Noorte Hääle* sekretäriveerus lootuse põlvkondade vahetusele (*NH*. 10. okt. 1985). Nimelt oli seis selline, et kümnest teaduskonna komsomolisekretärist oli lahkumas seitse. Uusi kandidaate otsiti aktiivi õpetamise sektori koostatud paarikümneküsimuselise ankeediga.

Etteruttavalt vast niipalju, et 1986. aastal vahetus ülikooli komsomolisekretär ja maine tõstmise tänamatu töö langes Andi Kasaku õlgadele.

Uus olukord ülikoolis

1985. aasta sügisel muutus põhjalikult olukord kõigis kõrgkoolides. Auditooriumidesse jõudsid tagasi noormehed, kes olid võetud teenima sundaega Nõukogude armeesse pärast esimese kursuse lõpetamist 1983. aasta kevadel või veidi aega pärast ülikooli immatrikuleerimist 1983. aasta sügisel. See muutis põhjalikult vahepeal levima hakanud lühendi ”*TRÜ*“ mõtestatust — ”Tütarlaste Riiklikust Ülalpidamisest” sai taas ülikool. Kõlab vast naistevaenulikult, kuid ometigi avas mainitud irooniline seletus *TRÜ*-le peale surutud olemust.

Ülikooli naasid need, kes olid lahkunud Tartust koolipoistena ja tulnud tagasi vee, tule ja vasktorud läbinud meestena, kellel pagunitel paelad ja laiad triibud, mitmel rinnas autasud Afganistani sõjast, mis meisse küll ei puutunud. Selle seltskonnaga suhtlemiseks olid valmis dekanaadid, kuid mitte komsomolikomitee ega ammugi sõjalise kateeder.

Ajal, mil ELKNÜ *TRÜ* komitee eksisteeris vaid enda tarbeks, hakkasid küpsema teemad, millel edaspidi oli *TRÜ*-le oluline tähtsus.

Tervitus teile, Lätimaa noored!

ELKNÜ XX kongressil oli aukõneleja just samal ajal Eesti vasallvabariiki väisanud NLKP KK peasekretär Mihhail Gorbatšov. Märtsis 1987 tervitas ta Tallinnas komsomolikongressil Lätimaa noori, kuid jättis sellele vaatamata kustumatu mulje. ELKNÜ KK esimese sekretäri Arno Allmanni juhitud kongressil “uudeti” sõnades väsimatult ühiskonda ja komsomoli, kurdeti, et noorte käest on võim ära võetud, kuid midagi ei muutunud. Ülikooli komsomoli juhtkond sai selgeks ühe ja saatusliku põhitõe — uutmise ja avalikustamise hõlma all saab jätkata vanas vaimus. Jätkatigi.

Üliõpilasnõukogu seob otsad

Juba 1967. aastal loodi ELKNÜ keskkomitee juurde ENSV Üliõpilasnõukogu. Tookordne mõte oli anda tudengitele võimalus edastada oma eesrindlikud ideed võimalikult kõrgel asuva täitevorganini.

24.–25. aprillini 1987 kogunes Tallinnas ENSV üliõpilasfoorum. Suure vaevaga aasta hiljem trükitud foorumi stenogramm ei jäta vähimatki kahtlust, et nagu üliõpilasnõukogu nii ka üliõpilasfoorum oli omapärane ventiil, mis pidi välja laskma tudengitesse kogunenud protestiauru. Muide, stenogramm pidi olema kõigile soovijatele kirjalikult kättesaadav juba 1987. aasta septembriks.

ELKNÜ KK üliõpilasosakonna juhataja ja varem TRÜ komsomoli sekretär Andrus Lauren võrdles 1987. aastal Eesti üliõpilaskonna viimaste aastate aktiivsust umbjärvega ja lubas, et üliõpilasfoorumi istungid kestavad täpselt nii kaua, et kõik, kes sõna soovivad, seda ka saaksid. Selles asja iva oligi — erinevate kõrgkoolide esindajad kõnelesid oma muredest, kuid üldmulje jäi aiast ja aiaaugust. Puudus ühendav lüli või kõiki puudutav mure — see selle väljundi vabariigis hukutaski.

Üliõpilasfoorumi kõrgeimale organile — üliõpilasnõukogule — tehti ülesandeks töötada 1. oktoobriks 1987 välja Eesti Üliõpilasliidu põhikirja projekt ja anda see kõrgkoolidesse arutamiseks. Üliõpilasnõukogu, mis koosnes peamiselt komsomoli funktsionääridest ja sekka mõnest parteitust tudengist, sai kuidagi hakkama üliõpilasliidu projekti kirjutamisega, kuid selle arutelu kõrgkoolides pärast projekti

avaldamist *Noorte Hääles* (13.11.1987), mis kestis märtsini 1988, lõppes läbikukkumisega. Üliõpilasi komsomoli esitatud projekt ei huvitanud.

10. mail 1988 toimunud üliõpilasnõukogu istungil otsustati senine seltskond laiali saata ja alustada valimisi nõukogu uude koosseisu. Sündmuste arenedes jäigi see kõik tegemata.

Fosforiit teeb imet

Võimalik, et üliõpilaskonna ärkamist osalemisele Eestis toimuvas tõlgendatakse erinevalt, kuid minu kindel veendumus on, et taasärkamine sai alguse fosforiidikampaaniast ja 3. aprilli 1987. aasta aulakoosolekust.

Et pidada koosolekut ülikooli peahoone aulas või suurtes (keemiahoone, Vanemuise) auditooriumides, oli vajalik teaduskonna komsomolibüroo avaldus, milles kinnitati, et peetakse komsomolikoosolekut. Eelmainitud aulakoosolek oli tegelikult TRÜ ajaloo- ja õigus-teaduskonna ühine komsomolikoosolek. Nõustun fosforiidisõja käivitaja Juhan Aarega, kelle aastaid hiljem ilmunud mälestustes on aulakoosolekut nimetatud sugugi mitte ohutuks ettevõtmiseks.

3. aprilli hommikul helistas EKP KK esimene sekretär Karl Vaino EKP TRÜ komitee sekretärile Paul Kenkmannile, nõudes koosoleku üle korra säilitamist. ELKNÜ saatis kohale oma esimese sekretäri Arno Almanni, kelle iga ja ametis oldud aeg ei olnud enam kuidagi seotud komsomoliga.

Koosolek algas kell 16. Keegi ei mäletanud komsomolikoosolekut, kus oleks nappinud istekohti. Keevaverelisemad hakkasid tõmbama paralleele 1960. aastate aulakoosolekutega. Kui siiani oli protest olnud peamiselt olmetasandil ja poliitilisi küsimusi ei puudutatud, siis aulakoosolekul tõstatus TRÜ-s esimest korda fosforiidi kaevandamisega seotud rahvusprobleem. Viitan J. Aare raamatule, toetudes matemaatikateaduskonna komsomolisekretäri Alar Pandise sõnadele: "*Vabariiki tulevate võõrtööliste arvust sõltub meie rahvuse säilimine!*"

Ajakirjandusosakonna kolmanda kursuse üliõpilane Ülo Veldre tegi teatavaks, et nemad on otsustanud minna 1. mai demonstratsioonile kaevandusvastaste loosungitega. Mõtte teostumiseks oodati EKP TRÜ komitee abi. Palu veel poodaval nöör endale ise kaela panna!

ELKNÜ KK esimene sekretär Arno Allmann oli üks tuntumaid võõrkehi peale erariietes piilurite TRÜ aulas. Kaks korda plaksutati Allmann maha, sest tal polnud midagi öelda.

Aulakoosolek sujus kui nõõri mööda. Nõustun Juhan Aarega, et üks säravamaid esinejaid oli dissidendikuulsusega ajalootudeng Indrek Tarand. Tema ettepanek oli, et ülikooli komsomolijuht ja ÜLKNÜ kongressi delegaat Andi Kasak peaks tõstatama Kirde-Eesti probleemi ÜLKNÜ kongressil.

Kasak omakorda leidis, et fosforiidikaevandus on meie probleem ja 40 ruutkilomeetrit ei huvita Sahhalini või Vladivostoki delegaate. Komsomoliliider plaksutati selliste sõnade peale maha, kuid seekord toetas tudengite ettepanekut ELKNÜ KK esimene sekretär Arno Allmann. Muidugi ei rääkinud Kasak Moskvast sellest, mis Eestis meeli ärevil hoidis.

Aulakoosolekul oli konkreetne tulemus. TRÜ rektori käskkirjaga moodustati komisjon ülikooli seisukoha kujundamiseks seoses Rakvere fosforiidimaardlaga.

Peatusin aulakoosolekul nii pikalt seetõttu, et tookord räägitu helisalvestus võinuks ka igaveseks kaduda. Ülikooli helisalvestuskeskuse juhataja Voldemar Kiis jõudis koosoleku helisalvestusest enne koopia teha, kui julgeolek tuli linti küsima.

Üliõpilased läksid maidemonstratsioonile aga kollastes fosforiidisärkides, loosungite ja plakatitega. Mäletan parteisekretäri Paul Kenkmanni pahameelt just plakatite üle, sest mitmed ülikooli juhid olid salamisi lootnud, et tudengid oma mõttest loobuvad. Nii mindigi — *“Jaan Ehlvesti isakodu asub Kabalas”* ja muud sõnumid lehvimas.

Siiski arvan, et esikohal oli sel hetkel rohkem keskkonnakaitse ja mure eestlaste tuleviku pärast kui hoopis tõsisemad küsimused, mis hakkasid järk-järgult tõstatuma sügisel.

IME ja üliõpilased

Nelja mehe ettepanek ehk IME ja Eesti isemajandamise põhimõtete avaldamine *Edasis* 1987. aasta septembri lõpus oli see aste kõrgemale ja samm kaugemale, millega keskkonnanõudmistelt liiguti majandusteemale ning millelt pidi hiljem nii või teisiti tõstatama Eesti suveräänsuse küsimus.

Üliõpilaste reageering IME-le oli tervitav ja esimest korda üle mitme aasta üritati sügisestel üliõpilaspäevadel korraldada poliitiline üritus. Rahvusvaheliste suhete ring, ajaloo- ja ajakirjandustudengid väitlesid Hiina majandusümberkorralduste näitel. Paljuski oli see kate, sest uuendus- ja vanameelsete ees olid nimesildid, millelt võis küll hiinapäraselt, aga siiski välja lugeda Eesti poliitikute ja ülikooli juhtide nimesid, keda peeti ühte või teise leeri kuuluvateks. Esialgne kartus, et äkki poliitiline teema ei kõida, osutus asjatuks. Ülikooli klubi keldrisaal mahutas vaevalt kõiki huvilisi. Nüüd, kolmteist aastat hiljem poleks vist paha nimetada mõnda tollast väitlejat: Toomas Anepaio, Indrek Tarand, Jüri Luik, Tiit Pruuli, Raul Eamets jt.

Aastakümnete paralleelid: 1967 ja 1987

Minule on kõige olulisem erinevus 1967. aasta sula ja 1987. aasta ühiskondlik-poliitilise ärkamise juures TRÜ-s see, et kui kaks aastakümnet varem innustas tudengeid mõtlema, ütlema ja tegutsema komsomolikomitee, siis 1987. aastal oli ELKNÜ TRÜ komitee täielikult pealtvaataja rollis ega osanud otsustada, kellega minna ja millisesse poliitilisse leeri paigutada.

Ehkki mitmes teaduskonnas, eeskätt matemaatika-, õigus- ja ajalooteaduskonnas löid tudengite ettevõtmistes kaasa ka komsomolibürood, oli ülikooli komitee suhtumine tõrjuv. Pidevalt kardeti, et võiks juhtuda midagi, mis vallandab repressioonid noorte vastu. Järgjulgult läks initsiatiiv ülikoolis tekkivate mitteformaalsete ühenduste ja sõpruskondade kätte.

TRÜ viimane komsomolikonverents

ELKNÜ TRÜ organisatsiooni viimane konverents toimus 30. novembril 1988. Eestis olid toimunud muinsuskaitsepäevad, mil üle pika aja toodi avalikkuse ette sinimustvalge, toimunud oli loomeliitude pleenum, maha võetud parteijuht Karl Vaino ja asendatud suursaadik Vaino Väljasega, asutatud oli rahvarinne perestroika toetuseks jpm.

Komsomolikonverents kulges algusest lõpuni kriitilises toonis. Komsomolikomiteele heideti ette initsiatiivi puudumist, kaduvväikest toetust üliõpilaste hulgas, soovimatust muutuda jne. Nagu kaks aastat

varemgi meenutas uue komitee valimine pigem vana mahavõtmist eesotsas sekretär Andi Kasakuga. ELKNÜ TRÜ viimane komitee valis sekretäriks matemaatikateaduskonna diplomandi Alar Pandise, kes oli aastaid olnud teaduskonna komsomolijuht.

Komitee ees oli ülesanne, mida teha teovõimetu mitme tuhande liikmelise organisatsiooniga. Päevselge oli, et komsomolil ei õnnestu jääda kõiki noori ühendavaks organisatsiooniks. Kuid kas komsomolijuhid nõustuvad, et ELKNÜ kõrvale tekivad alternatiivsed noorsoo-organisatsioonid? Antud küsimuses oli tõsiseid kahtlusi, ent kokkuvõttes otsustati liikuda ühenduste paljususe suunas. Eeskätt peeti silmas üliõpilasseltsi ja -korporatsioone.

Teine, tol hetkel julgust nõudnud otsus oli lubada kõigil, kes soovivad avaldavad, astuda ELKNÜ-st välja. Kokkuleppel TRÜ lehe toimetusega ilmusid väljaastujate nimed seal, nii soovisid paljud komsomolist lahkujad ise.

Taome mõõgad atradeks

1989. aasta kevadel jõudis kõrgpunkti kriis sõjalise õpetuse ümber. Sõjanduse kateeder oli leidnud erru läinud, kõrgkoolielu tundnud polkovnik Endel Hirvlaane asemele uue ülema, kes tuli Viljandis asunud dessantdiviisi staabiülema kohalt ega teadnud ülikooli õhustikust midagi.

Üliõpilaste nõudmine oli selge: sõjanduse kateeder tuleb sulgeda. Selle nimel piketeeriti, püstitati protestiks näljastreikijate telk, koostati pöördumisi ja petitsioone. Agaralt lõi kaasa ülikooli ajaleht. ELKNÜ TRÜ komitee, mille meesliikmetest vaid vähesed ei olnud läbinud ajateenistust Nõukogude armees, seisukoht oli kindel: sõjanduse kateeder peab kaduma.

Usun, et tollane rektor professor Jüri Kärner oli mõttes üliõpilastega solidaarne, kuid seda välja näidata ei julgenud. Komsomolijuhtidel oli ridamisi karme kohvilekutsumisi ülikooli parteikomitees, põhjalikult läksid sassi suhted rektoraadiga. Sellegipoolest on oluline märkida, et lõpuks ometi oli ELKNÜ TRÜ komitee üliõpilastega ühel meelel.

ELKNÜ luigelaul

1989. aasta sügis algas ettevalmistustega ELKNÜ XXI kongressiks, millel oli määratud jääda selle organisatsiooni ajaloos viimaseks. Enne seda võeti kokku ELKNÜ keskkomitee pleenum, mis kukkus läbi, õigemini ei toimunudki, sest hulk keskkomitee liikmeid eelistas mitte kohale tulla. Tollane esimene sekretär Urmas Laanem ajas hõredad read bensiinipuuduse kaela. Repliigile saalist, et liinibussid ju ometi käivad, vastas Laanem, et jalgsigi võib käia, ja lisas, et Carl Robert Jakobsongi olevat jalgsi käinud. Et Riiga matkanud mehe nimi oli Kristjan Jaak Peterson, see komsomolijuhti ei morjendanud.

Kongressi teeside arutamine oli loid, märkimisväärselt aktiivsemad olid mittepõhirahvusest keskkomitee liikmed.

25. ja 26. novembril peetud komsomolikongress algas üllatustega. Kui teiste linnade ja rajoonide delegaadid majutati uue poliitharidusmaja (praegu Sakala keskus) lähedale Olümpia ja Viru hotelli, siis Tartu linna suurearvulise delegatsiooni peavari oli hotellis Tallinn, mille administraator ütles, et seegi majutus oli tehtud viimasel hetkel.

Taga targemaks muutus olukord siis, kui kongressi materjale uurides selgus, et ühtegi otsuseid väljatöötavasse gruppi polnud määratud Tartu esindajaid. Protestist aitas vaid niipalju, et kongressi esimese päeva hommikul paluti ülikooli komsomolisekretär Alar Pandis kitsa ringi nõupidamisele. Tartu delegatsiooni TRÜ ja EPA enamuse seisukoht oli selge: komsomoli uutmise asemel tuleb arutada selle organisatsiooni vajalikkust. Ettepanek võeti päevakorda.

Urmas Laanemi aruannet komsomoli tööst kahe kongressi vahelisel perioodil iseloomustas üks delegaate väga ilmekalt nii: *“Tegu polnud ettekandega, vaid katsega väljendada kõnepuldist oma mõtteid.”*

Tartu ettepanek lükatakse tagasi

TRÜ, EPA ja teiste Tartu delegaatide platvorm rajanes ELKNÜ tegevuse senises vormis kohesele lõpetamisele, mille järel pidid noored ise otsustama, milliseid organisatsioone nad tahavad. Esimest korda olnuks võimalus luua organisatsioon altpoolt tuleva initsiatiiviga ja ühinemiseks lähedaste seisukohtade-vaadete alusel. Kavalate aparaadimängude tulemusena kujunes kongressi lõppotsus selliseks,

mis kuulutas välja üleminekuperioodi 1. märtsini 1990. Pärast seda pidanuks jätkama tegevust "iseseisev" ELKNÜ, kusjuures selgeks ei räägitud, mida selline deklaratiivne iseseisvus peaks andma. Piltlikult kujunes olukord, kus koolnud organisatsioon pandi uude iseseisvasse kirstu.

ELKNÜ keskkomitees läks jäme ots venekeelsetele tegelastele, kellele ÜLKNÜ keskkomitee tagastas tegevuse jätkamiseks 880 000 rubla komsomoli liikmemaksudest laekunud raha, mis kulutati eraettevõtluse arendamiseks.

ELKNÜ TRÜ komitee teavitas üliõpilaskonda eesootavast muutusest ja palus neil, keda huvitab organisatsiooni käekäik pärast 1. märtsi, ühendust võtta. Peaasjalikult tegid seda TRÜ-s, aga ka EPA-s õppivad ohvitseride lapsed, kes võtsid end komsomoliarvelt maha ja viisid dokumendid väeosa poliitosakonda. Enamikku üliõpilasi komsomoli saatus ei huvitanud.

ELKNÜ TRÜ komiteel vara ei olnud, mistõttu tegevuse lõpetanud organisatsiooni ruumide üleandmine ülikooli peahoone teise korruse vasakus tiivas ei võtnud kaua aega. Väljavõtmata arvestuskaardid kuulusid hävitamisele ja läksid Alar Pandise vanniahjus kütteks.

Ülikooli komsomoli tegevuse lõpetamise kuupäev ongi seega 1. märts 1990. Aeg on näidanud, et vasakpoolsetele ideedele sellises vormis, nagu oli komsomol, pole Eestis loomulikku kasvupinnast. Sellegipoolest olen veendunud, et Tartu ülikooli komsomoli ajalugu vääriks palju põhjalikumat uurimust kui siintoodud hüplev käsitus.

TRÜ-s ja EPA-s langetatud otsused komsomoliorganisatsiooni kaotamisest olid poolteist aastat ajast ees. Alles 1991. aasta augustiputš tõi kaasa nii ELKNÜ kui ka EKP tegevuse lõpetamise.

Kirjandus

Kongressi vaimus. Küsimustele vastab rektor prof. Arnold Koop. TRÜ, 4. aprill 1986.

MEENUTUSI TARTU ÜLIKOOLI PEAHOONE PÕLEMISEST 21. DETSEMBRIL 1965

Meenutab Tullio Ilomets¹

Tartu ülikooli peahoone põlemisest sai 2000. aasta detsembris juba kolmkümmend viis aastat. Tulekahju algas hommikul vara. Meie saime kodus teada sellest nii, et tütar Kai äratas meid üles ja ütles hirmunult, et ülikooli kohal on suur tulekuma. Meie korteri, s.o. Rüütli tn. 14 Gildi tänava poolseist neljanda korruse akendest ülikooli peahoone otseselt ei paista, aga tulekuma, sädemeid ja suitsu oli selgesti näha. Kell võis olla nii kuue paiku, täpset aega ei tea. Meie maja katuselt oli peahoone põlemine hästi nähtav. Kui mina peahoone juurde jõudsin ja õue peale läksin, olid rektor Feodor Klement, õppeprorektor Karl Püss, haldusprorektor Viktor Simm ja mitmed teised ametimehed, nende hulgas ka meie dekaan Anatoli Mitt, juba kohal ja jälgisid tuletõrje tegevust. Kohale jõudnud tuletõrje tehnika oli viletsavõitu. Neil polnud isegi vajalikku tuletõrjeredelit, mis oleks peahoone katuseni ulatunud. Pikemad olid mõni aeg enne seda viidud Tallinna. Tartus polevat kõrgeid maju ja seetõttu pole neid siin vaja. Samuti puudus peahoones veevõtuhüdrant. Õnnetuseks oli Tartu sõjaväelennuvälja tuletõrje sõitnud kusagile mujale kustutama ning nad ei jõudnud kriitiliseks momendiks Tartusse tagasi. Neil oli vajalik tehnika olemas. Tänu lennuvälja tuletõrjele suudeti ülikooli Vanas Anatoomikumis sama aasta 29. oktoobril kohtuarstiteaduse kateedris puhkenud tulekahju kiiresti lokaliseerida ja kustutada.

Tuli levis peahoones kiiresti ja jõudis parempoolse tiiva kolmanda korruse ja katusealuse kaudu peagi aulani. Sel ajal, kui mina jõudsin peahoone juurde, olid aula aknad veel pimedad. Teisel korrusel püüti füüsikaosakonna praktikumide ruumidest päästa, mis päästa andis. Ka

¹ Lindistanud ja litereerinud Akadeemilise Muinsuskaitse Seltsi aseesimees Ille Palm (27. märts 2000).

esimesel korrusel käis päästetöö. Peahoone oli pime ja paksu suitsu täis, liiguti taskulampide valgusel. Aula hakkas põlema. Akendest tungisid tuleleegid välja ja kõik, mis sees oli, langes tuleroaks. Ka klavereid ei saadud välja tuua. Kui neile mõtlema hakati, oli juba hilja. Vaatasin aula põlemist peahoone vastas olevalt tänavalt. Tahtsin korra kodu ära käia. Siis käis suur mürtsatus. Tohtu sädemetepilv tõusis kõrgele taevasse. Aula lagi koos viie suure pronkslühtriga ja veel põlevate katuse kandesarikatega oli alla kukkunud. Kõik, mis tuld võttis, põles jäagilt. Väljas oli veel pime, kui lagi alla kukkus. See võis olla nii kaheksa paiku, täpselt ei tea, või oli varem. See oli vana aula täielik lõpp. Jäid ainult seinad ja kogu aula ulatuses paistis taevast. Käisin kodus, võtsin fotoaparaadi ning tegin meie maja katusest põlevast peahoonest mõned võtted.

Juba varakult hakkas peahoone esisele tänavale rahvast kogunema, sest teade peahoone põlemisest levis linnas kiiresti. Kohal olid ka Tartu miilitsamehed ja tuletõrje ülemused. Miilits pani teatud tänavad liikluseks kinni ja jälgis samal ajal, et põlemist ei pildistataks ega filmitaks. See oli keelatud. Mitmelgi filmimehel võeti kaamera käest ja hiljem film välja või valgustati see kohapeal. Teadaolevalt on sündmusest midagi siiski filmilindil säilinud. Pildistada oli lihtsam, sest seda sai teha varjatult. Minul oli väiksekaadriline fotoaparaat, millega sai ka palitu hõlma vahelt või miilitsa seljatagant asja ära ajada. Ülikooli kauaaegsel kino-fotolabori juhatajal Eduard Sakil õnnestus seeria võtteid põlevast peahoonest ära teha ja aparaadi ning filmiga kohe miilitsa vaateväljast märkamatuks keemiahoonesse, fotolaborisse kaduda. Miilitsamehi oli palju ja ilmselt ka erariides "vaatlejaid", nagu see tollel ajal kombeks oli. Peahoone vastas olevas majas elas elukindlustusametnik hr. B. Annuk, kes läbi oma korteri akna pildistas teatud ajavahemike tagant tule levimist. Kui palju ülikooli peahoone põlemise päevast fotosid või filme on, pole senini veel selge. Peahoone vastas oleva ajalehe *Edasi* toimetuse fotograafid nende maja rõdult ilmselt niisuguse seadusevastase tegevusega ei soovinud riskida.

Millal tulekahju algas ja kustkohast alguse sai? Tuli sai alguse tõenäoliselt teiselt korruselt füüsikute juurest. Räägiti, et mitu päeva varem oli mõnes ruumis tuntud kõrbelõhna, aga sellele ei pööratud tähelepanu. Peahoone fuajee kell oli öösel kell kolmveerand neli seisma jäänud, mida tõendavad hiljem kellast tehtud fotod. See on kella-aeg, mil elektrivool katkes. Millal peahoone valvur põlengust teada

sai, seda märkas ja millal tuletõrje välja kutsuti, on põlengut uurinud komisjoni kokkuvõtvais toimikutes kirjas. Need asuvad praegu Tallinnas Riigiarhiivis. B. Annuki ühel fotol on kell 6.20 peahoone parempoolse tiiva teise ja kolmanda korruse aknad kõik valged. Kell 9.30 tehtud fotol on näha, et põlenud aula akendest on juba suur hulk poolpõlenud palke ja muud prahti välja loobitud.

TÜ peahoone põleng 21. detsembril 1965 kell 6.45. (Foto: B. Annuk.)

Algne tulepesa oli peahoone parema tiiva teise korruse õuepoolseis ruumides, sest tuletõrje tegutses kõigepealt seal. Kolmanda korruse kõrguseni nende kustutustehnika ei küündinud ja seetõttu oli tulel seal igas suunas võimalik levida. Esimene korrus jäi tulest puutumata. Kustutusvesi tegi seal aga oma kahjutöö. Aula trepist üles minnes, teisel korrusel vasakul, asus füüsika-matemaatikateaduskonna dekaanat. Eesruumis kantselei ja tagumises dekaani Anatoli Miti kabinet. Seal edasi juba füüsikaosakonna laborid. Tules hävis täielikult dekaani kabinet, kaasa arvatud suur riiulitais raamatuid, mille hulgas oli vanu hinnalisi 18. sajandist pärit füüsikateoseid. Tuli ei jõudnud dekanaadi kantseleisse ja seetõttu teaduskonna palju ametlikke

dokumente pääses hävingust, nende hulgas ka keemikute diplomitööde kaitsmise ja muud lõpetamiseks vajalikud dokumendid. Keemikud olid just mõni päev enne põlengut oma õpingutega lõpule saanud. Tol ajal oli nende stuudiumi kestuseks viis ja pool aastat, seepärast oli ka diplomitööde kaitsmine detsembri lõpul.

Meie dekanaadi kantselei kohal, kolmandal korrusel, asus prof. Paul Ariste soome-ugri keelte kabinet. Tuli hävitas kappide ja riulite laelähedasemad osad koos seal asunud diplomi- ja kandidaaditöödega. Alumistel riulitel need säilisid. Tuli sinna ei ulatunud, sest poolpõlenud laest kukkus alla lael olnud mulda ja poolpõlenud materjali, mis leegi summutas. Täielikult hävis selle ruumi läheduses asunud õigusteaduskonna raamatukogu.

*TÜ peahoone pärast põlengut 21. detsembril 1965 kell 9.30.
(Foto: B. Annuk.)*

Peahoone parempoolse tiiva katuse all asus kaks kartserit, mille seintel olid säilinud kartseris karistust kandnud tudengite joonistused ja kirjutised. Sinna oli kogutud ka vana ajaloolist füüsikaaparatuuri. Need

kartserid põlesid täielikult, ainult ahi jäi püsti. Peahoone vasakpoolse tiiva katuse all oli kolm kartserit. Neist kahel põles kummalgi ära ainult aulapoolne sein. Ühte kartseriruumi paigutatud vanaaegsed klaasesemed ja aparaadid säilisid peaaegu täielikult. Teine, kus paiknesid kunagised, võimult mahavõetud NLKP KK büroo liikmete pildid ja Stalini kipsbüst, jäi tulest puutumata.

Aula põlemisega jõudis tuli peahoone vasaku tiiva kolmandal korrusel oleva raamatukogu, seminarka ukse taha. Selle ukse kaudu pääses raamatukogust aula rõdule. Uks põles ja ukse lähedal olevatel riiulitel osa raamatuid hävis. Tuli sealt enam edasi ei tunginud ja hakati kohe raamatuid päästma. Teisel korrusel põles vasakus tiivas aulatagune väkene ruum, kuhu tuli pääses ärapõlenud ukse kaudu. Sealt tuli enam edasi ei läinud. Peale aula põlemist suudeti tule levikule piir panna. Keskpäevaks leeke enam ei olnud, aga suitsu ja tossu kerkis siit ja sealt veel järgmisel päevalgi. Ööseks jäi tuletõrje valve-teenistus kohale.

Keskpäeva paiku, kui suur põlemine oli juba lõppenud, jõudsid Tallinnast kohale partei ja valitsuse tähtsamad tegelased EKP KK sekretäri Johannes Käbiniga eesotsas. Koos rektori F. Klementi ja ülikooli teiste juhtivisikutega suunduti kohe põlenud, kuid veel tossus-esse aulasse. Seal avanev vaade oli masendav. Seda seltskonda ei õnnestunud pildistada, sest miilitsaid ja muud saatjaskonda oli rohkesti. Sain mõned võtted teha seminarka ukseavavusest, sest rõdu oli täielikult põlenud ja vaade aula sisemusse vaba. Seejärele siirduti rektori kabinetti, kus algas nõupidamine edasise tegevuse suhtes.

Viimane kontsert oli olnud aulas 19. detsembril. Esines Riiklik Akadeemiline Meeskoor. Rahvast oli palju ja kontsert menukas.

Seminarka-raamatukogust hakati raamatuid välja viima niipea, kui tulemõll aulas oli enam-vähem lõppenud. Raamatute viimiseks organiseeriti inimkett tagatrepi kaudu kolmandalt korruselt kuni klassikalise muinasteaduse muuseumi (praegune kunstimuuseum) ruumideni, kuhu suur osa raamatuid varjule viidi. Abiks olid tudengid ja ülikooli töötajad. Teine tudengitest inimkett suundus prof. Ariste valdusest kolmandal korrusel mööda peatreppi koridori lõppu ja sealt läbi akna ja üle tänava keemiahoonesse orgaanilise keemia kateedri õuepool-sesse suurde sünteesilaboratooriumi. Sinna toodi tulest järele jäänud ning veest ja tulest kahjustatud dissertatsioonid, diplomitööd, raama- tud ja muu pabermaterjal. Seal hakati neid puhastama, sorteerima ja kuivatama. See töö kestis päevi.

Aulat hakati kohe põlenguprahist puhastama. Peamisteks tegijateks olid jällegi tudengid. Rämps loobiti läbi aula-akende välja. Viie laelühtri jäänused korjati kokku ja viidi säilitamisele, aga midagi läks lühtritest siiski salapärasel viisil kaduma. Samuti läks kaduma selle kuulsa klaveri suur pronksist keelteplaat, olgugi et see sai kõrvale pandud. Sellel klaveril olid mänginud Clara Schumann, Ferenz Liszt ja mitmed teised maailmakuulsused.

Meie ülikooli ajaloo üks masendavamaid päevi jõudis õhtule. Et see põleng nii suureks kujunes, oli tingitud Tartu tuletõrje äärmiselt viletsast tehnilisest varustusest, mille tõttu ei saadud tulele otsustaval hetkel piiri panna.

(Lindilt mahakirjutatud korrigeeritud meenutuste autor.)

MEENUTUSI TARTU ÜLIKOOI PEAHOONE PÕLEMISEST 21. DETSEMBRIL 1965

Ülikooli põlemisest räägivad füüsikud Matti Laan ja Henn Voolaid.¹

Matti Laan (M. L.): See rääkimise idee tekkis meil siis, kui *Postimehes* ilmus artikkel ülikooli põlemisest 30 aasta möödumisel sellest sündmusest. Ja et nii mõnigi fakt on selle aja jooksul tahes-tahtmata moonutatud, siis mõtlesime, et räägime selle asja üle. Ja oma jutus me püüame jälgida tolle aja tudengite kõnepruuki ja kasutada neid tänavanimetusi, mis tol ajal olid.

Henn Voolaid (H. V.): See oli 21. detsembri öösel, varahommikul õigemini, kui Pälsoni intris, kus me elasime — Pälsoni 14, füüsikute korrusel — käis koristaja mööda koridori, tagus vastu toauksi ja ütles kaunis ärritatud häälega, et, poisid, tõuske ülesse, ülikool põleb. Meie toas tõusin kõigepealt mina üles ja siis ka **Enn Saar**. Läksin koridori akna pealt vaatama, kas tulekuma paistab linna poolt. Tulekuma ei paistnud, aga ma uskusin koristaja juttu täiesti, sest sellistel teemadel nalja ei tehtud. Ja meie Enn Saarega olime juba riides, kui tuli ka Matti Laan oma toast välja — ta elas sääl paar tuba edasi, oli ka riides. Ja meie korruselt tulid veel meie kursuse mehed **Peeter Tagel ja Vello Arak**. Nii me siis viiekesi majast välja läksime ja mulle tundus, et ega palju rohkem kedagi välja ei läinud.

M. L.: Ilm oli pilves, oli natuke lund, olid miinuskraadid. Meie teekond oli selline, nagu me ikka peahoonesse loengule läksime — Pälsonist Vanemuiset pidi, siis keerasime tolleaegsele Tähe tänavale segajatest mööda — praeguse ülikooli pearaamatukogu kohal oli tol ajal kõrge planguga ümbritsetud tühermaa, kus olid siis segajad püsti. Nende õige nimi oli ...

H. V.: ...kontrolläbilaskejaam oli nende ametlik nimetus.

¹ Lindistanud ja litereerinud Akadeemilise Muinsuskaitse Seltsi aseesimees Ille Palm (10. märts 1997).

M. L.: Umbes sellel kohal, kus me hakkasime Vallikraavi treppidest alla minema, tuli üks hommikune mööduja meile vastu ja ütles: “poisid, teie maja põleb”, ja kuma juba puude vahelt paistis.

H. V.: Ta sai seda meile sellepärast öelda, et meil olid teklid peas.

M. L.: Siis me läksime risti üle Vallikraavi, treppidest alla, treppidest üles. Tähetorni juures oli selge, et ta põleb tõesti. Siis jäime nagu hetkeks seisma. Siis jälle treppidest alla, viltu üle raekojataguse haljasala Pirogovist mööda Ülikooli tänavale.

H. V.: Restoran “Volga” nurgani lasti minna. Seal olid juba tule-tõrjeautod ja miilitsad ja rahvas oli ees, sealt peahoone juurde ei saanud. Siis me läksime mööda Kingissepa tänavat, 21. Juuni tänavat ja Pirogovi tänavat ülikooli kohviku ette.

*TÜ peahoone: üks põlengus hävinud kartseritest.
On näha sinna kogutud olnud ajalooline teadusaparatuur.
22. detsember 1965. (Foto: T. Ilomets.)*

M. L.: Ei mitte, toleaege *Edasi* toimetuse ette. Ja seal oli jälle tõke ees. Kas oli mingi nõör ka ilmselt?

H. V.: Nõör vist oli jah ees.

M. L.: Ja see pilt, mis avanes, oli siis selline, et ülikoolil oli katus peal. Kolmanda korruse kohvikupoolsetest esimestest akendest lõi tuli

välja. Seal olid **Elmar Talviste** ja **Valeri Vassiltšenko** laborid. Tule-
tõrjujad tegutsesid aegluubis.

H. V.: No seal mingi üksik auto oli kuskil peahoone sammaste ees. Nad püüdsid sealt vett üles pritsida, aga minu arust ei tulnud sealt õieti midagi.

M. L.: Jah, see oli vaevalt nire, mis ei võtnud aula akendenigi. Ja siis leidis legendaarne kuju, keda kutsuti Tolmudotsendiks — see oli dotsent **Valdek Ritslaid**, kes luges kõikidele teaduskondadele ohutus-
tehnikat. Ja siis tema väga sõjaväelaslikult kamandas: “Kas vaba-
tahtlikke on?”

H. V.: Ja see oli minu jaoks väga suur üllatus: ta ütleb, et kas vaba-
tahtlikke on, kes päästetöödel tahavad osaleda — mis seal enam
päästa, ma ei uskunud, et seal majas ühtegi inimest on. Ma mõtlesin,
et maja on täiesti tühi, tuli möllab. Aga siis meie Mattiga ütlesime, et
meie tahame minna. Siis inimesed läksid eest ära, me saime sealt üle
nööri minna sinna keelatud maale. Mõned mehed vist olid veel.
Ritslaid võttis meid sappa ja viis peahoonesse.

M. L.: Nii et olukord ei olnud tol hetkel üldse hull. Peasissekäigust
sai sisse. Ja esimene, keda me seal nägime, organiseerimisvõimeline
nagu alati, oli ülikooli haldusprorektor **Viktor Simm**. Tema oli peale
Valdek Ritslaid üks vähestest, kes oli säilitanud kaine pea.

H. V.: Peahoones, mäletad, kui me sisse läksime, nägime rektor
Feodor Klementit. Kuigi ma ei saa siiani aru, kuidas me saime
teda näha — minu arust pidi olema vool välja lülitatud majast. Aga nii
sul kui mul, nagu me rääkisime, on silmade ees, kuidas ta seal rekto-
raadi tiiva poolses koridoris kõndis longuspäi. Ma ei mäleta, kuhu
poole, aga mina mäletan küll, et just selles koridoris me nägime teda.

M. L.: Jah, ta käis selles rektoraadi poole viivas koridoris edasi-
tagasi nagu vaim lossivaremetel, sõnagi lausumata kõndis edasi-tagasi.
Kuidas me nägime teda, sest see oli ju väga vara, see jääbki teadmata.
Ja nüüd on meelest läinud, aga see oli ilmselt mõni aeg hiljem, kui
peahoone tagasissepääsu juures õues seisis legendaarne dekaan
Anatoli Mitt. Tema seisis dekanaadi akende all ja vaatas üksisilmi
oma ruumi, kus põles. Ja ta ei olnud üldse kontaktne. Dekanaadi
ruumis tuld ei olnud. Ja siis läksid meie teed Hennuga lahku, me
kaotasime teineteist.

H. V.: Mina sattusin füüsikatiiba päästetöödele. Ega ma väga
täpselt ei mäleta, kõik toimus nagu unenäos või nagu kinos. Nagu see
ei olekski mina olnud, kes sääli tegutses. Aga ma mäletan, et läksime

kolmandale korrusele, kus see kõige suurem tuli möllas ja sealt hakkasime päästma riistu. Päris tulekoldes oli eksperimentaalfüüsika kateedri insener **Anton Hellat**. Minu mäletamist mööda oli ka tema kolleeg **Ivar Kurvits** seal ja nad tõid täitsa sooje või kuumi aparate säält tulest välja, mõned olid juba ära kõrbenud osaliselt. Ja andsid üle ukse teistele. Me võtsime need sülle ja viisime teise maja tiiba, kus ei olnud otsest tuleohtu. Seal veel üks meeldejääv episood oli see: pime oli igal pool ja seal, kus kõige pimedam ja kitsam koht oli trepikäänu peal, seal seisis lugupeetud dotsent **Paul Prüller**. Ta oli juba siis küllalt eakas mees, aga ta oli ka oma ea ja võimete kohaselt leidnud, kuidas kasulik olla: tema hoidis käes suurt akumulaatorit, mille küljes oli lamp, millega ta näitas tuld. Ja ma ei tea, mitmenda ringi ajal, kui me säält mööda läksime, oli ta aku maha pannud ja hoidis ainult lampi. Aga see igatpidi ratsionaalse mõistusega mees nägi tükk aega ilmaasjata vaeva, hoides akut süles, enne kui ta tuli selle peale, aku maha panna, et lampi hoida. Kui juba hakkas valgeks minema ja oli teada, et sealt ülevalt enam suurt midagi päästa ei ole, tuli haldusprorektor Simm sinna meie juurde ja küsis, et, mehed, kas te teate veel kuskil midagi mõnda väga väärtuslikku riista või instrumenti, mis füüsikutel on, mida tuleks kindlasti evakueerida kuhugi. Seal oli peataolek, keegi ei reageerinud selle jutu peale. Mina otsisin siis üles dekaani, dotsent Miti ja küsisin, kas on midagi eriti hinnalist, mida tuleks kindlasti päästa. Mitt oli ka täiesti endast väljas ja oskas ka ainult öelda seda, mida me kõik teadsime, et elektronmikroskoop on väga hinnaline riist. Aga elektronmikroskoop oli nii kaugel sellest osast, kus põles, et sinna ruumi isegi kustutusvett ei tilkunud. Rääkisin haldusprorektorile, et on oht, et sinna vesi hakkab tilkuma ja et peab ta ikka säält ruumist välja viima. Haldusprorektor ütles, et vaat sina jäädki nüüd siia ruumi valvesse ja vaata lakke iga natukese aja tagant. Ja kui vett hakkab tilkuma, siis kutsud mehed kokku, viid selle välja. Mul polnud ka sel hetkel midagi selle vastu, ma olin piisavalt rabelnud ja tahmane ja tuhane, mulle päris meeldis seal istuda. Ja seal vist minu päästeaktsioon lõppeski. Juba hakkas väljas valgeks minema, nii et umbes tund aega ma seda valvasin seal.

M. L.: Mina sattusin seminarkasse. Sinna oli ilmunud üsna palju inimesi, nii et sai moodustada elava keti ja seminarkast hakati siis käest kätte andma raamatuid. Oli täielik pimedus ja kõik kohad olid suitsu täis, nii et ma ei mäleta ühtegi oma vasakut ega paremat naabrit. Aga see tunne — põlemissoojade raamatute, ja mõnel olid ka juba

lehed niimoodi pruunikaks tõmbunud, nende raamatute tunne on käe sees siiamani. Ajataju oli kadunud, aga kell võis olla umbes pool kümme, kui kõik oli läbi. Mina oma kaaslastega ronisin välja mingist keemiahoonepoolsest keldrikorruse aknast, see peaks olema praeguse Sophoklese kohal. Väljas oli palju rahvast. Osa tudengeid tulid alles loengule. Tuld enam ei olnud. Ja peahoone oli ilma katuseta. Hiljem räägiti, et tuletõrjujad tulid ka Tallinnast ja isegi Riiast olevat välja sõidetud. Kui õige see on, seda ei tea. Ja nüüd siis meie vahepealsest tegevusest kuni nii umbes kella kolmeni.

H. V.: No mis me siis tegime, ma ei mäleta. Me läksime intrisse tagasi, istusime seal toas ja ega me isegi suurt vist midagi ei rääkinud. Niikaua kuni tuli uus teade, et aula põrand ähvardas sisse kukkuda, kuna aula lagi ja katus ja kõik oli sinna peale kukkunud ja arvati, et see võib läbi vajuda esimesele korrusele. Aula põranda pealt tuli kõik see rämps tänavale pilduda. Sinna oli siis jälle vaja abi ja siis me läksime.

M. L.: Siis oli meie kursusekaaslasi juba palju. Rämpsu oli tohutult. See pilt oli jälle midagi väga kummalist: me olime aulas, peakohal oli hämarduv, kuid selge taevas, tähed paistsid. Hakkasime kühvlitega rämpsua välja viskama. Hiljem ilmusid ka sõdurid.

H. V.: Sõduritega seoses oli selline lugu, mis jättis mulle väga sügava mulje. Nagu sõdurid ikka, kui seersant ütleb, et nüüd on salooga või puhkus, siis istusid sinna kuskile palgi peale maha ja panid vatijoped enda kõrvale. Palk muidugi hõõgus ja vatijoped läksid põlema. Siis üks sõdur hakkas seda seal lohmima, tuli lendas ja teised hakkasid ka vaatama. Seersant lahendas asja otsustavalt, ütles: *võbrasitj*. Siis soldatid viskasid need hõõguvad vatijoped aula akendest alla. Pealtvaatajates tänaval tekitas see suurt elevust, arvati, et jälle vist midagi läheb põlema.

M. L.: Siis Viktor Simm käis meid küllaltki tobedasti ergutamas, et tehke aga tehke, ega tasu ei jää tulemata. No see oli kaunis mõttetu kogu selle asja juures.

H. V.: Nagu oleks keegi sinna materiaalse tasu pärast läinud. Sinna mindi hoopis teistel kaalutlustel.

M. L.: Korraldus oli ka aulas säilitada kõik vähegi säilinud detailid.

H. V.: Eriti taheti saada neid suurte vasklühtrite detaile, mõned me leidsime ka. Ilus suur ärasulanud vasetilk on mul siiamani veel alles, nii põidlaotsa suurune. Suveniir sellest omaaegsest aula lühtrist.

M. L.: Järgmisel päeval tööd natukene paremini organiseerituna jätkusid ja see pilt, mis ilmus siis 1995. aasta *Postimehes*, ilmselt pärinebki juba sellest järgmisest päevast, kuigi siia on alla kirjutatud 21. detsember. Meie läksime koristama üldfüüsika praktikumi põrandat. Oli alanud juba süüdlaste otsimine ja seetõttu oli selle tegevuse juures igasuguseid valvsaid mehi.

H. V.: Need olid kõik erariietes, ega me ei tea, kes nad just olid. Erariides mehi, kes midagi ei teinud, oli seal palju.

*Üks hävinud auditooriumidest
(Foto: T. Ilomets.)*

M. L.: Süüdlaste otsimisel oli siis kaks varianti: põlema panid juristid — räägiti, et neil oli eelmisel päeval olnud mingi pidu. Teine süüdlaste variant oli füüsikud. Ja sa räägi nüüd **Toivo Madisest**.

H. V.: Oli selline mees — Toivo Madise, kes oli praktikumide juhataja tol ajal. Tema oli poissmees, ametlikult elas ta Pälsoni intris minu kõrvaltoas — 426, meie elasime 425. Aga ta ööbis tihti üldfüüsika praktikumis ühes väikeses komkus. Tema oli kõva elektroonikamees, kahtlustati, et võib-olla ta õhtul seal tinutas midagi ja jättis kolvi sisse. Ja sellepärast tekkis suur elevus, kui leiti sealt rusude

hulgast jootekolb, mis oli otsapidi kontaktis sees. Siis muidugi löödi meid sealt eemale. Tulid kõik erariides spetsialistid kokku, ja anti uus korraldus: otsida suurt üldlüliti, et vaadata, kas see seinakontakt oli vooluvõrku lülitatud või mitte. Ja selgus, et lüliti oli välja lülitatud. Nii et ei olnud see jootekolb süüdlane.

H. V.: Toivo Madiset kahtlustati ikka veel edasi tükk aega. See oli vast üks nädalapäevad hiljem, kui mulle helistati Pälsoni intrisse, öeldi, et julgeolekust räägitakse ja et kas ma ei taha tulla nendega vestlema. Ehmatas õudselt ära. Ja lepiti aeg kokku, kuna ma pidin sinna Vanemuise tänavale minema. Kui ma majauksest sisse läksin, ma millegipärast arvasin, et ei tea, kas ma siit enam välja tulen. Sest ma ei teadnud üldse, milles asi on. Siis selgus, et rääkida taheti Toivo Madisest. Ja see, kes minuga rääkis, see oli uurija **London**, mul jäi see omapärane nimi hästi meelde. Tema siis hakkas uurima, et mis mees ta on ja kas ta viina võtab ja kas tal naisi käib ja millest ta räägib ja. Ei ta võtnud viina, ei tal käinud naisi ja ei ta rääkind ka suurt midagi. Nii et igatahes nad midagi teada ei saanud ja ühe poole tunni pärast ma läksin ikka uuesti majast välja.

M. L.: Taastamistööd algasid ka kohe. Moskva eraldas näiteks füüsika praktikumide jaoks väga suured summad tollel ajal. Füüsikud tõsteti siis Leningradi maanteele, Leningradi maantee 4. Õppetöös mingit vahet ei tekkinud. Räägiti ka seda, et väliseestlased pakkusid kohe peahoone taastamiseks raha, kuid poliitiline situatsioon muidugi ei võimaldanud seda vastu võtta. Töö hakkas kohe, ka õppetöö hakkas mõlemas peahoone tiivas pihta. Sissepääs peahoonesse, vähemalt sinna füüsikute tiiba oli siis füüsikapoolse tiiva ühest õuepoolsest keldriaknast, sinna oli ehitatud väga korralik trepp. Aula valmis 1967. aasta kevade lõpuaktusteks. Ja meie saime oma diplomid aulast detsembris 1967, see tähendab üsna täpselt kaks aastat pärast tulekahju. Nende aastate jooksul ma võin ütelda julgesti, on see aula põlemine meie elu kõige suurem sündmus. Midagi muud niisugust, mis oleks psüühikale nii mõjunud, ei oska ma kõrvale panna.

H. V.: Ei no see oli uskumatu. Minu arust oli aula selline koht, kus ei saa üldse midagi taolist juhtuda. Aula läheb põlema — see on ju võimatu.

M. L.: Ja ausalt öeldes tal lasti maha põleda. Sest siis, kui me sisse läksime, ma ei uskund elus, et see asi nii kaugele lastakse minna. See oli see meie tuletõrje armetus, mis läks väga kalliks maksma.

H. V.: Sõjaväel oli ju ometi korralikum tuletõrje. Kas teda ei kutsutud või teda ei tahetud või teda ei lastud siia tulla?

Ille Palm (I. P.): Ega te alguse ja teie liikumise kellaaegasid ei suuda täpsustada?

M. L.: See võis olla enne viit.

H. V.: Enne viit oli äratus kindlasti Pälsoni intris.

M. L.: Nii et üsna selle põlemise alguses saime meie teada.

I. P.: Ja jõudsite kohale kiiresti?

H. V.: No ma ei tea, ma arvan, et üks veerand tundi või kaks-kümmend minutit maksimaalselt.

M. L.: Osa löi käega, et mis jama see on — peahoone põleb. Ja magasid edasi.

H. V.: Suurem osa käitus niimoodi. Aga see oli ikka väga uhke, et meid appi kutsuti. Meid lasti kohe läbi, rahvas laskis kohe läbi.

M. L.: Kindlasti enne poolt kuut oli peahoone inimeste rõngas juba.

I. P.: Kes seal sees veel olid? Kas Ritslaid tõi inimesi juurde? Või kuidas see oli?

H. V.: Ma arvan küll, et ta tõi juurde, aga tudengeid ei olnud väga palju seal füüsikatiivas.

M. L.: Seminarkas oli küll, kui kett oli. Aga seal oli hämar, ei saanud aru, kes oli tudeng või kes seal ümberringi olid.

I. P.: Kuidas te teadsite, et Mitt seal õuel on?

M. L.: Sai ju mitu korda edasi-tagasi käidud.

H. V.: Oli pime ja tossune ja siis käisime vahepeal õue peal puhast õhku hingamas. Ilmselt siis sel ajal me ka nägime Mitti, kui ta seal niimoodi seisis.

M. L.: Üksisilmi vahtis oma akende poole. Sest tal oli ju tohutu arhiiv ja raamatukogu seal seina taga selles kõrges kapis. See kõik kadus.

I. P.: Millisest trepist te üles läksite kolmandale korrusele?

H. V.: Kolmandale korrusele läksime sellest trepist, mis koridori otsast üles läheb. Tol ajal oli seal käänuline ja kägisev puutrepp.

I. P.: Kuhu seminarka raamatud siis pandi?

H. V.: Keemiahoonesse. Igatahes kui mina sealt aknast välja tulin, siis tüdrukute rivi oli üle tänava ja anti käest kätte raamatuid. Sealt kuskilt ülikoolist tulid ja läksid keemiahoonesse.

M. L.: Jah läksid keemiahoonesse. Keemiahoonesse anti mingid paberid küll kindlasti.

I. P.: Kas te kuulsite katuse sisselangemist?

M. L.: Ei. Seal oli kogu aeg selline müra ja pragin ja ragin.

H. V.: Ma ka ei mäleta, et oleks kuulnud. Mootorid möirgasid, ja tuli praksus ja ragises ja inimesed karjusid ja rääkisid. Midagi kukkus kogu aeg ja kolises.

I. P.: Kas sõdurid olid siitsamast garnisonist, lennuväljalt?

H. V.: No tundus küll nii. Neid oli vast paari jao jagu, paarkümmend tükki.

M. L.: Jah, mitte rohkem. Meid oli ka umbes paarkümmend,

H. V.: Ma imestan, kuidas me tegime ikka õudselt suure töö ära selle ajaga. Aga me töötasime ikka päris hilja ööseni, ma mäletan.

I. P.: Kuidas seal sai töötada nii kiiresti peale põlemist?

H. V.: No ta oli nii palju veega üle kallatud, et mõni üksik koht ja palgid veel hõõgusid.

M. L.: Me pidime ikka kiiresti töötama, külm ei hakanud. Sest olid ikka miinuskraadid.

H. V.: Hirm oli ka kogu aeg, öeldi, et see põrand võib iga hetk sisse vajuda. Tuligi hästi kiiresti teha, see oli enda elu päästmise küsimus.

I. P.: Mis Toivo Madisest on saanud?

Põlengujärgsed koristustööd 21. detsembril 1965.

(Foto: H. Uibo.)

M. L.: Teda ikka üsna pidevalt pinniti ja tal ka ankeet vanemate suhtes ei olnud nii briljantselt puhas. Nii et teda oleks ikka väga hea olnud rahvavaenlaseks teha.

H. V.: Ja mõtle — siis oleks ju kõik mured lahenenud. Konkreetne süüdlane olnud. Oleks küsimus lahendatud, kust põlema läks.

I. P.: Kuidas õppejõud selle šoki üle elasid?

M. L.: Anatoli Mitt oli niivõrd palju kordi oma elus põlenud, Tartu põlemised kõik läbi teinud. Tema elupäevi see vist ei lühendanud. Tolleaegne üldfüüsika kateedri juhataja **Kalju Kudu**, kelle rajatud oli kogu see üldfüüsika praktikum, ta ei saanud ka eriti kaua põdeda, sest oli vaja uus üles ehitada ja tema juhendamisel seda asja tehti.

I. P.: Mis asi on siis õieti see, millega te *Postimehes* rahul ei ole?

M. L.: Noh esiteks sellega, et ainult sõdurid olid seal. See on see põhiline. Sõdureid oli ikka tunduvalt vähem kui tudengeid. Kamandati tööpoolest paarkümmend tükki kohale. Aga ega sinna aula pörandade peale ei tahetudki palju inimesi lasta.

H. V.: Mina ei räägi mitte sellepärast, et ma millegagi rahul ei ole, aga ma arvan, et võib-olla tulevastel põlvedel on mõnda asja huvitav kuulda.

M. L.: Sest meie juhuse tahtel sattusime päris selle sündmuse sisse ja päris algusstaadiumis.

H. V.: Ja selle asjaga Valdek Ritslaid tõusis minu silmis tunduvalt kõrgemale, kui ta enne oli.

M. L.: Tema oli mees, kellesse me kõik suhtusime irooniliselt, sest me ei pidanud ohutustehnikat millekski, aga tema allkiri pidi igal diplomitööl olema ja nii edasi. Aga ta näitas ennast tõesti organiseerimisvõimelise ja külma peaga mehena.

MEENUTUSI TARTU ÜLIKOOI PEAHOONE PÕLEMISEST 21. DETSEMBRIL 1965

Väljavõte Kalju Kudu meenutustest.¹

K.K.: Peahoone põlemine — no see oli üks kurvemaid sündmusi. Mina sain sellest küllaltki varakult teada, sest haldusprorektor Simm varahommikul helistas ja ütles, et peahoone põleb, et tuli sai alguse füüsika poolelt ja et peab vaatama minema, mis seal on. Ja kui ma siis kähku ülikooli poole sammuma hakkasin, siis tõepoolest oli näha suitsu ja tuld. Inimesi oli siis suhteliselt vähe kohal. Läksin füüsika ruumidesse, no ei olnud sääl siis nii suurt tuld, suitsu oli küll. Hakkasin üksinda, hiljem siis tuli terve rida teisi — **Luštšik** torkas silma esimesena, neid riistu kandma põlevast osast sellesse ossa, kuhu tuli ilmselt ei jõua — parempoolse tiiva Toomemäepoolsesse otsa. Tuli sai alguse kusagilt elektripraktikumi lähedalt. Meie ruumidest sai elektripraktikum kõige rohkem kannatada. Sealt me tassisime ka asju ära, aga need olid juba osaliselt tulest kahjustatud. Aga teistes ruumides olid nad üsna terved. Suur hulk asju sai ära toodud. Aga kurb oli see, et suur osa praktikumist oli uuendatud ja nüüd äkki kahjutuli. Päevapeale tuli sinna rohkesti üliõpilasi appi ja nii need asjad siis tule eest ära toodi. Kahjuks aula kohal olev kartserite osa põles maha, aga sinna oli koondatud ka terve hulk juba niisuguseid riistu, mis enam katsete demonstreerimiseks kasutusel ei olnud, aga mida **Ilomets** kavatses ülikooli juurde loodava muuseumi jaoks kasutada. Nüüd olid need tulekahju tõttu tugevasti kannatada saanud või hoopis hävinenud. Samal päeval, keskpäeval, kutsuti kokku valitsuskomisjon eesotsas **Edgar Tõnuristiga**. Tõnuristi juhtimisel toimus rektori kabinetis nõupidamine. Planeeriti ülesanded, kuidas tule kahjustustest vabaneda ja peahoone restaureerida. Otsused olid

¹ Lindistanud ja litereerinud Akadeemilise Muinsuskaitse Seltsi aseesimees Ille Palm (12. juuni 1997).

kaunis resoluutsed, tekkis mulje, et varsti on ülikooli peahoone jälle endisel kujul olemas. Aga muidugi oli meil õppetöö tükk aega häiritud. Peahoones me enam füüsika praktikume korraldada ei saanud. Füüsikutele ja peahoones asunud töökojale otsustati anda Leningradi maantee 4 olev hoone. See oli siis ühe tööstuskooli kasutada, aga vist juba osaliselt tühi, nii et suhteliselt lühikese ajaga tehti seal remont ja üldfüüsika kateeder sai seal enda käsutusse II ja III korruse. Üldfüüsika praktikumid seati sisse II korrusel. Samuti oli seal kaks ruumi gaaslahenduse laborile, kantselei ja kateedrijuhataja kabinet. III korrusel oli füüsikaklass ja katsetehnika praktikum, elektromeetria ning aeroionisatsiooni ja elektroaerosoolide laoboratoorium.

I. P.: Kas te seal seekord peahoones nägite **Klementit**?

K. K.: Jaa, Klement oli seal. Ta oli õige kurva olemisega. Klement oli niisugune vana revolutsionääri tüüpi mees ja ma juhtusin nägema, kui ta oli aulas. Seal aula estraadi tagumises seinas oli ju Lenini büst ja siis ta seal omaette ütles, et näe, kingiti meile, aga me ei suutnud sind hoida. Ja siis peahoone ees ta oli üksinda ja tõstis ühte või teist eset seal. Nii et ta oli kaunis masendatud ning lõõdud.

I. P.: Ma olen kuulnud, et keegi on näinud väga masendunud **Mitti** seal.

K. K.: Sellel momendil mul Mitist mälus jälge ei ole. Ma ei oska Miti suhtumise kohta midagi ütelda. Kahtlemata võis see olla tema jaoks kaunis põrutav, sest otse tema kabineti seljataga ju see tuli alguse sai.

I. P.: Tal vist mingeid asju, raamatuid või midagi, põles ära.

K. K.: Ei, tal seal ei olnud vist väärt asju. Võib-olla mõned üksikud dokumendid. Ma ei usu, et ta isiklikku materiaalist kahju sai. Aga huvitav jah, see tulekahju põhjus on vist siia maani teadmata, isegi täpne alguse koht jäi vist välja selgitamata. Hiljuti oli elektri-praktikumi pandud uus elektrijuhtmistik, võib-olla seal siis lühis kuidagimoodi tekkis.